

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192484

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M83.1
K 45 N Accession No. M4685

Author रवांडेकर, वि. स.

Title नव-चन्द्रिका १९४०.

This book should be returned on or before the date last marked below.

नव-चंद्रिका

[दुसरी आवृत्ति]

वि. स. खांडेकर

१९४०

किंमत ११ रुपया

: प्रकाशक :

नारायण गोविंद आजगांवकर

कॉसम इस्मायल बिल्डिंग, पितांबर वाडी,

माहीम, मुंबई १६

पहिली आवृत्ति - १९३७

दुसरी आवृत्ति - १९४०

[सर्व हक्क सौ. उषा खांडेकर यांच्या स्वाधीन]

: मुद्रक :

कृष्णाजी नारायण सापळे

रामकृष्ण प्रिंटिंग प्रेस,

ज्युडेक्स बिल्डिंग, त्रिभुवनरोड, मुंबई नं. ४

आभार

१९२५ ते १९२९ या खांडेकरांच्या कथालेखनाच्या आरंभाच्या काळात त्यांना लोकप्रियता मिळवून देणाऱ्या ‘आंधळ्याची भाऊबीज,’ ‘सवतीचा सूड,’ ‘स्वराज्यभिक्षा,’ ‘गीतारहस्य’ वगैरे गोष्टी पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध व्हाव्या असे माझ्याप्रमाणेच अनेक वाचकांनाहि वाटत होते. जुने ते सोने नसते खरे, पण याचा अर्थ सारेच जुने पितळ असते असाहि होत नाही. लेखनाच्या आरंभी काव्यात्मक रम्यतेचा पगडा लेखकाच्या मनावर अधिक असतो ते या गोष्टीवरून जसे दिसून येईल, त्याप्रमाणे लेखक कितीहि विकासशील असला तरी त्याचे वैशिष्ट्यहि पहिल्या पासून प्रगट होत असते हेहि कळून येईल. ‘चतुर्भुज’ व ‘गीतारहस्य’ या गोष्टीतला मजेदार उपरोध, ‘सवतीचा सूड’ आणि ‘आंधळ्याची भाऊबीज’ यांतील कारण्याच्या पार्श्वभूमीवर रेखाटलेली समाजचित्र, ‘आई! आई!!’ आणि ‘स्वराज्यभिक्षा’ यांतील अद्भुतरम्यता या गोष्टी खांडेकरांच्या हल्लींच्या वाचकांनाहि कांही अपरिचित नाहीत. चांदणे पौर्णिमेकडील नसले तरी त्याची रम्यता कांही कमी होत नाही, हे रसिकांना सांगायला नको.

श्रीयुत खांडेकर यांजबरोबर आठ वर्षे शिक्षकाचे काम केल्यामुळे ते माझे सहकारी बंधु होतात. त्यामुळेच, अलीकडे त्यांचा एक कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला असतानासुद्धा माझ्या विनंतीस मान देऊन आणि माझ्या आवडीप्रमाणे कथांची निवड करून हा संग्रह प्रकाशित करण्याची त्यांनी मला परवानगी दिली.

माझ्या ह्या प्रकाशनाच्या प्रयत्नास जरूर ते आर्थिक साहाय्य करून प्रोत्साहन दिल्याबद्दल श्री. वासुदेव भिकाजी सामंत, सॅलिसिटर मुंबई व श्री. नारायण विठ्ठल वालावलकर, वांद्रे, यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच होतील. तसेच माझे विद्यार्थी मित्र भा. रा. राजाध्यक्ष यांनी मुखपृष्ठावरील चित्र काढून दिल्याबद्दल त्यांचे आभार शब्दातीत आहेत.

(४)

रामकृष्ण प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक श्री. कृ. ना. सापळे, व त्यांचे सहकारी यां शक्य तितक्या त्वरेने पुस्तक छापून दिल्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे. श्री. वा. रा. ढवळे, बी. ए. सहसंपादक 'ज्योत्स्ना,' यांनी वेळान्त वेळ काढून मुद्रितें तपासून देऊन मला उपकृत केलें आहे.

या सर्व मंडळीप्रमाणें रसिकांकडूनहि सक्रिय साहाय्य मिळाल्यास पुढील प्रकाशन करण्याला मला हुरूप येईल हें लिहिलेंच पाहिजे असें नाहीं.

माहीम—मुंबई
ता. १ मार्च १९३७ }

प्रकाशक

पुनर्भेट

रसिक वाचकवर्ग वा शिक्षणसंस्था यांच्या खांडेकरांच्या कथांवरील प्रेमांमुळे या पुस्तकाला पुनरावृत्तीचा योग लाभला आहे, त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच होतील.

माहीम—मुंबई
ता. १ मे १९४० }

प्रकाशक

कथालेखक खांडेकर

“ १९२० च्या पुढें लघुकथासंबंधी आधुनिक दृष्टि येऊं लागली. पाश्चात्य वाङ्मयाचा वाढता परिचय हेहि याचें कारण असूं शकेल. नियतकालिकांची वाढ झाल्यामुळे लघुकथांची निपजहि फार मोठ्या प्रमाणांत होऊं लागली आहे. रचना आणि विषय यांचें वैचित्र्य दिसून येत आहे. सर्व बाजूंनी या वाङ्मयप्रकाराचें वैभव वाढत आहे असें दिसून येईल; आणि लघुकथा लिहिणारांची संख्या भूमिति-श्रेणीनें चढत आहे.

या नवीन युगास खांडेकर-युग असें नांव देण्यास हरकत नाही. अल्प काळांत खांडेकर यांनीं केलेली वाङ्मयाची सेवा आश्चर्योत्पादक आहे. परंतु त्यांच्या इतर लेखनाच्या मानानें त्यांचें लघुकथा लेखन अधिक चिरस्थायी स्वरूपाचें आहे. संख्या व गुण या दोन्ही दृष्टींनीं त्यांचें लेखन इतर कोणत्याहि लेखकाच्या मानानें श्रेष्ठ दर्जाचें ठरतें. ‘नवमल्लिका,’ ‘दत्तक व इतर गोष्टी,’ ‘ऊनपाऊस,’ ‘जीवनकला,’ इत्यादि लघुकथांचे संग्रह त्यांनीं प्रसिद्ध केले आहेत. उपमा, कोट्या, श्लेष, उत्प्रेक्षा इत्यादिअलंकारांची सढळ हातानें खेरात करून त्यांनीं आपल्या भाषासुंदरीला नटविली आहे. कलापूर्ण लेखनाकडे त्यांचें विशेष लक्ष आहे. लघुकथांचा आरंभ आणि शेवट, रचना, नामाभिधान इत्यादि अंगोपांगांकडेसुद्धां त्यांनीं लक्ष पुरविलें आहे. नावीन्यपूर्ण रचना हा त्यांचा विशेष आहे; आणि या गुणामुळेच अलीकडील लघुकथालेखकांत ते शिरोभागी झळकतात.”

[पृ. ३३२-३३३ प्रो. कृ. पां. कुळकर्णी, एम्. ए. बी. टी. व प्रो. श्री. रा. पारसनीस, एम्. ए. कृत ‘अर्वाचीन मराठी’ (दुसरी आवृत्ति)]

खांडेकर-वाङ्मय

प्रकाशित

लघुनिबंध

वायुलहरी (दुसरी आवृत्ति)
चांदण्यांत
सायंकाल

लघुकथा

नवमल्लिका
दत्तक व इतर गोष्टी
जीवनकला
ऊनपाऊस
दंवबिन्दु
विद्युत्प्रकाश
नवचन्द्रिका (दुसरी आवृत्ति)
पूजन
अबोली
फुलें आणि दगड
पाकळ्या (दुसरी आवृत्ति)
नवा प्रातःकाल
समाधीवरलीं फुलें
पाहिली लाट

कादंबऱ्या

हृदयाची हांक
कांचनमृग (दुसरी आवृत्ति)
दोन ध्रुव " "
उल्का " "
हिरवा चांफा " "

दोन मने
रिकामा देव्हारा
पांढरे ढग
सुखाचा शोध

बोलपट

छाया देवता
ज्वाला सुखाचा शोध

इतर

रंकांनै राज्य (नाटक)
वनभोजन (टीका)
धुंधुर्मास (")
गडकरी (")
आगरकर (चरित्र)

[दुसरी आवृत्ति लवकरच प्रसिद्ध होईल]

दत्तक आईस

अनुक्रम

	प्रकाशन स्थळ	पृष्ठ
आई ! आई !!	स्वयंसेवक	९
सवतीचा सूड	रत्नाकर	२२
दृष्टिलाभ	प्रगति	३९
चतुर्भुज	,,	४३
माहेरचीं भुतें	यशवंत	५३
स्वराज्यभिक्षा	रत्नाकर	६४
आंधळ्याची भाऊबीज	,,	८१
लीलावती	,,	९५
गीतारहस्य	,,	१०९

आई ! आई !!

म्हालाच्या खिडकीत राणी कुसुमावती सूर्यनारायणाच्या दर्शनाला उत्सुक होऊन बसली होती. पूर्वेच्या मुखावर क्षणोक्षणी येणाऱ्या गुलाबी छटा पाहून मैत्रिणीच्या ‘ इतकं कांहीं अधीर व्हायला नको, लवकरच मांडीवर मूल खेळू लागेल हं ’ या विनोदी भाषणाने ती लाजत आहे अशी कल्पना राणीच्या मनांत येऊन गेली. वागेंत फुलांवर व पानांवर पडलेल्या दंवाकडे दृष्टि जातांच पूर्वदिशेला—आमच्या राणीला—पुत्ररत्न होणार म्हणून लतिका आनंदाश्रु ढाळीत आहेत असें तिला वाटलें. ती स्वतःशीच हंसली व म्हणाली, “ सुखाच्या लाभापेक्षां त्याची कल्पनाच जास्ती आनंद देते. पूर्व दिशेला पुत्ररत्न होणार म्हणून पुष्पसृष्टीच्या डोळ्यांत उभे राहणारे हे आनंदाश्रु सूर्याचें दर्शन झाल्यावर सुकूनच जातात ! ”

मंचकावर राजेसाहेब या कुशीवरून त्या कुशीवर वळले. पुष्पपुरीचें राज्य लहानच होतें. पण राजेसाहेबांना आपण सूर्यवंशी आहों असा मोठा अभिमान असे. सूर्यवंशांतला अत्यंत श्रेष्ठ राजा जो प्रभु रामचंद्र त्याच्या तोडीचे आपण आहों हें सिद्ध करण्याची ते नेहमीं खटपट करीत असत. रामानें बापाच्या वचनाकरितां वनवास पत्करिला होता; पण वडिलांची परवानगी न घेतांच राजेसाहेब लहानपणीं अरण्यांत जात असत ! उलटून गेलेल्या पन्नाशीपैकीं चवदापेक्षां अधिक वर्षें शिकारीच्या निमित्तानें त्यांनीं रानावनांत काढलीं होती. शिवाय त्यांच्या प्रजेला राजेसाहेबांच्या कानांवर गाऱ्हाणीं घालणें म्हणजे अरण्यरोदन होय असा नेहमीं अनुभव येत असे ! राजेसाहेबांनीं वनवास स्वीकारला होता असें कबूल केल्याखेरीज या अरण्यरोदनाची व्युत्पत्ति बरोबर कशी लावतां येणार ?

जागें होणें म्हणजे एक प्रकारचा पुनर्जन्मच होय ! मंचकावर राजेसाहेबांचा हा पुनर्जन्म झाला होता. या पुनर्जन्मातील बाललीलांना—हातपाय हलविणें, या

नवचंद्रिका

कुशीचें त्या कुशीवर होणें, वरच्या छताकडे टर्क लावून पहाणें वगैरे—त्यांनीं जोरानें सुरवात केली होती. कुसुमावती लगबगीनें मंचकाकडे गेली व लडिवाळपणानें म्हणाली, “सूर्योदयाची शोभा पहायला उठायचं गडे !”

“काय पाहण्यासारखें आहे एवढें त्यांत ? सूर्यकिरणांनीं उमलणाऱ्या कळ्यांपेक्षां तुझ्या हस्तस्पर्शानें एकदम प्रफुल्लित होणारीं भेंडाचीं फुलेंच मला जास्ती आवडतात. आत्मस्तुतिदेखील नाहीं ना आवडत यावेळीं ? नाहीच आवडायची ! सूर्योदय वघण्याच्या घाईपुढें दुसरें कांहीं आवडायचेंच नाहीं तुला ! तुम्ही बायका नेहमींच अगदीं अधिन्या ! लमाच्या वेळीं अंतरपाट केव्हां दूर होतो नि तिकडची स्वारी केव्हां दृष्टीला पडते असं तुम्हांला होऊन जातें. ही तुमची लगीनघाई पुरुषांच्या दोन हातांचे चार हात करूनच थांबत नाहीं. सहा, आठ दहा, बारा,—”

कुसुमावतीनें लाजेनें मान खालीं घातली.

राजेसाहेब हंसत हंसत म्हणाले,

“बरें बोवा; तुझ्यापेक्षां मीच पुत्रदर्शनाला अधिक हपापलों आहे. मग तर झालें ?”

“म्हणून तर पदरच्या मानकऱ्यांच्या दिवस झालेल्या बायका माझ्या सोबतीला आणून ठेवल्या आहेत ?”

“वाः, त्यांना मुलगे झाले म्हणून ते माझ्या मांडीवर थोडेच खेळणार आहेत ! श्रीमंतांच्या लमाबरोबर इतरांचीं जशीं लग्नं करण्याची चाल आहे—”

“त्याप्रमाणें बाळंतपणाबरोबर इतरांचीं बाळंतपणंहि करण्याची नवी चाल पाडायची आहे वाटतं ?”

कुसुमावतीचें बोलणें संपतें न संपतें तोंच पुरोहित नेहमींप्रमाणें आशीर्वाद देण्याकरतां महालांत आले.

“गुरुजी, वेळ पाहून प्रश्न सांगा हं एक !”

“वेळ पाहून प्रश्न सांगण्याचा माझा हातखंडा आहे; आपल्या वडिलांच्यावेळीं—”

“तें जाऊं दे; राणीसाहेब आम्हांला बक्षीस देणार आहेत. कोणतें तें नक्की सांगा—”

राजेसाहेबांचे मनोगत पूर्णपणें माहीत असलेल्या पुरोहितांना वेळ काढण्याचें किंबहुना पहाण्याचेंहि कारण नव्हतेंच ! ते तत्काळ उद्गारले, ‘पुत्ररत्न !’ राजेसाहेबांनीं आपल्या बोटांतली अंगठी काढून पुरोहितांच्या अंगावर फेंकली. रत्नं रत्नेन संगच्छते ! पुत्ररत्न हे शब्द ऐकतांच आनंदानें लाजत कुसुमावती खिडकीपाशीं गेली !

आई ! आई ! !

चागेंत दंवाचा एक थेंवहि दिसत नव्हता. सूर्याला जन्म देणाऱ्या पूर्वेच्या गालावरील रक्तिमाहि पार नाहींसा झाला होता !

*

*

*

*

पन्नाशीची झुलुक लागली असतांना, राजेसाहेबांनीं कुसुमावतीचें पाणिग्रहण केलें होतें. स्वतःच्या सुखापेक्षां, आपल्या पूर्वजांच्या वेचालीस पिढ्या नरकांत पडतील, याची त्यांना जास्त काळजी वाटत होती ! कुसुमावतीसारख्या लावण्यसंपन्न कुमारिकेशीं लग्न करून त्यांना स्वर्गसुख मिळालें होतें. एवढेंच नव्हे, तर त्यांच्या पितरांच्या कपाळींचा नरकवास चुकण्याची आशाहि उत्पन्न झाली होती. लग्न झाल्यानंतर कुसुमावतीची मांडी त्यांना नेहमीं ओकी ओकी दिसूं लागली. फुलावांचून लता, आणि मुलावांचून विवाहित स्त्री शोभिवंत दिसत नाहीं, हा नेहमींचा अनुभव आहे. आपल्या गादीला लवकर वारस व्हावा म्हणून राजेसाहेबांनीं जंगजंग पछाडलें ! त्यांनीं प्रथम राजवाड्यांतील सांवाच्या पिंडीला रुद्राभिषेक सुरू केला; पण संहारकर्त्या रुद्राची आराधना करून ब्रह्मदेवाला प्रसन्न करणें, हें काशीच्या वाटेला लागून रामेश्वराच्या पोंचण्याइतकेंच शक्य होतें. वारसें करायला सांपडावें म्हणून त्यांनीं ब्राह्मणभोजन घातलीं. आपल्या घराण्यांत कुलदीपक पुत्र व्हावा म्हणून प्रत्येक देवाच्या उत्सवांत त्यांनीं किती दारूसामान जाळलें असेल याची गणतीच करतां येत नाहीं ! पण वर्षांमागून वर्षें गेलीं तरी पुत्रलाभाचीं चिन्हें दिसेनात ! प्रत्येक वसंतांत झाडांना पालवी येई; पण राजेसाहेबांचा वंशवृक्ष वठलेलाच दिसे ! प्रत्येक पावसाळ्यांत आकाशांत वीज चमकत असे; पण राजवाड्यांत मात्र अंधारच दिसे ! प्रत्येक हिवाळ्यांत राजेसाहेबांची बाग दहिंवराणें नाहून निघे; पण कुसुमावतीच्या डोळ्यांत आनंदाश्रु मात्र दिसत नसत ! देवहि अंतच बघायला बसला होता ! शेवटीं, आपल्या हातावरल्या रेषांत कितीहि पुत्र असले तरी तो हात खऱ्याखऱ्या मुलाच्या पाठीवरून फिरविण्याचें भाग्य त्याला लाभत नाहीं अशी त्यांनीं आपल्या मनाशीं खूणगांठ बांधली नाहीं तोंच, कुसुमावतीला कांहीं दिवस गेल्याची बातमी तिच्या दासींकडून त्यांना कळली. गाढ अंधःकारांत वीज चमकली !

कदाचित् मुलगी होईल या भीतीनें मुलगा होण्यासाठीं राजेसाहेबांनीं जारीचीं अनुष्ठानें सुरू केलीं. कुसुमावतीला दिवस गेलेले कळल्यापासून त्यांनीं नित्य महा-लक्ष्मीचें दर्शन घेण्याचें सोडून आपला मोर्चा महादेवाकडे वळविला ! राणीच्या

नवचंद्रिका

महालांत देखील ते दासीपेक्षां हुजऱ्यांनाच हांक मारीत व दासींना हांक मारायची पाळी आलीच तर 'चंपा' दासीला 'चंपक' म्हणून संबोधित.

कुसुमावतीच्या आगेमागे प्रसूत होणाऱ्या पांच सहा मानकऱ्यांच्या बायकांनाहि त्यांनी राजवाड्यांत आणून ठेवले. लोकांना व खुद्द राणीलाहि या त्यांच्या विलक्षण औदार्याचा अर्थ मुळींच कळला नाही. कुसुमावतीने तर थेंबे 'हें का सूतिकागृह आहे ?' असेंहि विचारले. त्यावर हंसून राजांनी 'मुलगा झाला की मी हा राजवाडा सूतिकागृहालाच देऊन टाकणार आहे ! बायकांना डोहाळे लागल्यावर पुरुषांना नकोत का लागायला ?' असे उत्तर दिले !

चार दिवसांनी कुसुमावतीच्या बरोबरच एका सरदाराच्याहि पत्नीच्या पोटांत दुखू लागले. कुसुमावती आधी पहिलटकरीण व त्यांतून राणी ! मग तिच्या पोटांत दुखू लागल्यावर दासदासींच्या धांवपळीने राजवाडा हालून गेला यांत नवल तें कसले ? पण राजेसाहेबांनी सर्वांना राणीच्या महालांत जाण्याची मनाई केली व आपल्या खास विश्वासांतील दोन सुईणी आंत पाठवून ते महालाबाहेर येरझारा करू लागले. थोड्याच वेळांत आधी सरदार स्त्रीची व नंतर राणीसाहेबांची सुखरूप सुटका झाल्याची वार्ता बाहेर आली. दोन्ही सुईणी राजेसाहेबांच्या कानाशीं लागल्या; पण त्यांचे शब्द ऐकतांच आनंदाने नाचू लागण्याऐवजीं राजेसाहेबांनी कपाळाला भयंकर आठ्या घातल्या !

बाहेर सुईणी राजेसाहेबांच्या कानाशीं लागत असतांना आंत कुसुमावती, देवाने पाठवून दिलेल्या देणगीकडे अनिमिष नेत्रांनीं पहात होती ! निळ्या आकाशांत पहिली तारका उगवली तेव्हां त्याला जो आनंद झाला असेल, त्याचा अनुभव कुसुमावतीला यावेळीं येत होता. कौसल्येचा राम, यशोदेचा कृष्ण, अथपतीची सावित्री व भीमकाची दमयंती हीं सर्व तिला तिच्यापुढें पडलेल्या दीचभर देहांत सामावलेलीं दिसत होती. प्राण गेल्यावर मनुष्य मरतो असें म्हणतात तें साफ खोटें असें तिला वाटू लागले. तिचा प्राण तिच्यापुढें अस्फुट चलनवलन करीत होता व ती त्याला डोळे भरून पहात होती. 'मुलगी ! असेना मुलगी अशी तर ! आकाशाच्या पोटीं येऊन मेघ त्याला काळिमा आणतो; पण वीज मात्र कुलदीपक होते' ती मनांत म्हणत होती. मोठ्या सायासांनीं देवदानवांनीं समुद्रमंथनांतून काढलेलीं चौदा रत्ने आपल्या समोरच्या रत्नाच्या पासंगालाहि लागणार नाहीत असें तिला वाटले ! तिच्या हृदयांत आनंदाच्या पर्वतप्राय लाटा उसळत होत्या ! या

आई ! आई !!

आनंदसागरांत पोहत असतांना हर्षातिरेकानेंच कीं काय कुसुमावतीचा डोळा लागला. कदाचित् तो प्रसूतीनंतर राजेसाहेबांनीं मोठ्या प्रेमानें देवविलेल्या औषधाचा परिणामहि असं शकेल.

दुसरे दिवशीं सृष्टीच्याबरोबर कुसुमावतीनें आपले डोळे उघडले ! सृष्टीच्या पुढें तिच्या नेहमींच्या कळ्या हंसत होत्या; पण कुसुमावती पाहते तों आपल्याजवळ एक तान्हा मुलगा आहे !

कुसुमावतीनें एरवीं त्या मुलाला कौतुकानें जवळ ओढलें असतें; पण एका रात्रींत मुलीचा मुलगा कसा झाला हें न कळल्यामुळें, संतापानें तिनें त्याला दूर लोटलें ! राणीनें जमदग्नीचा अवतार धारण केलेला पाहून सुईण राजेसाहेबांकडे धांवत गेली ! राजेसाहेब येतांच नेहमींची लाजाळू कुसुमावती ओरडून म्हणाली, “ कुठं नेऊन टाकलंत माझं बाळ ? कुणी केली ही कसावकरणी ? ”

आपला काळवंडणारा चेहरा दुसरीकडे वळवून राजेसाहेब म्हणाले, “ वेड तर लागलं नाही ना तुला ? तुझा मुलगा तुझ्यापाशींच आहे—”

“ माझा हा मुलगा नव्हे ! ”

“ वायुवियु तर नाहीना झाला तुला ? ”

“ आपल्याच अंगांत वारं आलं असेल ! ”

“ सुईणीला विचार हवं तर ! ”

“ उंदराला मांजर साक्षी ! ”

“ कांहीं तरीच घेतलं आहेस तूं डोक्यांत ! तुझा माझ्यावरच विश्वास नाही तर करणार काय ? हा मुलगा तुझाच ! ”

“ नाही ! नाही !! नाही !!! अगदीं साफ नाही. हा माझा मुलगा असता तर खास यावेळीं त्याला पाहून मला पान्हा फुटला असता. हा मुलगा माझा नव्हे हें सांगायला सुईण कशाला पाहिजे ? आईच्या हृदयासारखा साक्षादारच या जगांत मिळणं नाही ! ”

राजेसाहेबांना काय बोलावें तेंच कळेना ! इतक्यांत कुसुमावतीच्या डोक्यांत एकदम विलक्षण कल्पना आली ! त्या झटक्यासरशीं ती उठली व पर्लकडच्या दालनांत गेली. तिथें तिच्याबरोबरच प्रसूत झालेल्या सरदार-स्त्रीपाशीं एक अर्भक आकाशाकडे डोळे लावून पडलें होतें. जणूं काय ‘देवा, मी स्त्रीजातींत जन्माला आले

नवचंद्रिका

म्हणून कां तूं आईपासून मला दूर लोटीत आहेस ?' अशी तें देवाची प्रार्थनाच करीत होतें ! कुसुमावतीनें त्या तान्ह्या मुलाची मान दुखवेल याचा विचार न करतां तें उचललें व राजेसाहेबांपुढें येऊन ती म्हणाली, " हें पाहिलेंत माझं छकुलें ? गार्हला आपलें वांसरूं ओळखायला शिकवावं लागत नाही ! "

राजेसाहेब दिड्मूढ होऊन गेले होते. पण दरम्यान त्यांच्या सहाय्याला येऊन उभे राहिलेल्या पुरोहितांनीं खडा टाकून बघितला. ' वाईसाहेब, मी हात बघून सांगतों हं ही मुलगी तुमची आहे कीं नाहीं तें ? ' राणीला हातांतील सोन्याचें कंकण पहावयाला फुटका आरसा कशाला हवा होता ? पण ती क्षणभर स्वस्थ राहिली. पुरोहित त्या चिमण्या जीवाचा बेल्याच्या कोंवळ्या तिकड्याप्रमाणें दिसणारा हात पाहून म्हणतात, ' छेः, रत्नाच्या खाणींत कुठें कांच सांपडते का ? ही मुलगी एखाद्या भिकारणीची, फार तर सरदारणीची असेल ! '

' ही मुलगी माझी आहे. पण आईला मुलगी पाहिजे असली तरी तुम्हांला ती नको आहे ' आपल्या हातांतील बाळजीवाला खेळवीत कुसुमावती म्हणाली, " गुरुजी म्हणतात तूं भिकारणीची मुलगी म्हणून ! ' तूं तर माझी आहेस ! मग मी भिकारीणच झालें ! होय कीं नाहीं ? होय, मी भिकारीणच झालें ! महाराज, ही पहा मी भिकारीण झालें ? " शेवटचें वाक्य बोलतां बोलतां ती राजेसाहेब व पुरोहित या दोघांच्या अंगावरून झटकन् गेली आणि हां हां म्हणतां राजवाड्यावाहेर अदृश्य झाली. राणी व आई या दोन जीवांच्या कात्रींत कुसुमावती सांपडली होती. राणी मेली व आई आपल्या पोटच्या गोळ्यासाठीं जीवाचें रान करीत निघून गेली !

※

※

※

※

आकाशांतून पडणारी वीज मेघांना ज्याप्रमाणें धरून परत आणतां येत नाहीं त्याप्रमाणें राणीलाहि राजेसाहेब परत आणूं शकले नाहींत. हिमालयावरून उतरलेली गंगा पुन्हां तिथें चढली असें कधीं झालें आहे का ?

राजेसाहेबांनीं गांवांत पुत्ररत्न झाल्याबद्दल सकाळीं द्राही फिरविली होती. सकाळीं राणी कैलासवासी झाल्याची वार्ता विद्युद्वेगानें गांवभर पसरली ! सकाळची जिभवरची साखर विरघळली नाहीं तोंच हें विष लोकांच्यापुढें दत्त म्हणून उभें राहिलें. दुःखाचा कडेलोट झाल्यामुळें राजेसाहेबांनीं तात्काळ अंत्यविधी उरकून घेतल्याचें जाहीर झालें. ' सुखदुःखांची जोडी जगांत कशी आहे ती पहा ' असें म्हणत लोक राणीला

आई ! आई !!

विसरून गेले. राणीच्या मृत्यूमुळे अनेक कवींची मात्र दारुण निराशा झाली ! गादीला वारस झालेला ऐकून त्यांनी आनंदीआनंदाची महाकाव्ये रचावयाला सुरवात केली होती; परंतु त्यांची महाकाव्ये संपण्याच्या आधीच राणीची जीवितयात्रा संपली ! कित्येकांनी आपल्या काव्यांत राणी शतायुषी होणार असे भाकीतही वर्तविले होते; पण त्यांच्या पद्यांची शाई वाळण्यापूर्वीच राणीची शंभर वर्षे भरली. तथापि तिळगुळाला तिलांजलीचे स्वरूप देणे हा कवींच्या तळहातचा मळ होता !

राणीला आपण मेल्याचें वर्तमान लवकरच कळलें. ‘ मी मेलें असं त्यांनीं उठविलें; पण माझं मूल मेलं असें म्हणायला कांहीं त्यांची जीभ धजली नाहीं ! मला तरी काय हवं ? माझी दहा वर्षे घेऊन माझ्या सोनुकलीचें आयुष्य जर एका पळानं देव वाढवीत असेल तर मी तीं दहा वर्ष हांसत देईन ! माझं सुख ! माझ्या चिमण्याच्या डोळ्यांपुढं जगांतल्या रत्नांच्या खाणी मातीमोल वाटतील; आणि त्याच्या गालाचा एकच मुका-तेवढा आनंद जगांतल्या सगळ्या गुलाबांच्या राशींत लोळूनहि मिळणार नाहीं ! पण देवानं दहा वर्ष मागितलीं तरी तीं मी आतां देणार नाहीं हो ! माझी बाळ लहानाची मोठी झाली नि एखाद्या भाग्यवान राजपुत्राच्या संसाराला तिनं उजळा दिला म्हणजे मग—! पण मी आतां भिकारीण झालें नाहीं ? भिकारिणीच्या मुलीचें स्वयंवर थोडंच मांडावयाचं आहे !...नसेना ! देवाच्या घरी न्याय असेल तर माझ्या बाळेचें लग्न राजकन्येच्या थाटानं होईल नि ती अंबारीत बसून मिरवेल ! ’ हे व अशा प्रकारचे विचार कुसुमावतीच्या डोक्यांत नित्य घोळत असत !

राणीनें राजधानीपासून दूर असलेलें खेडें गांठलें व तिथें तारेचें संगोपन करण्यास सुरवात केली. राणी असतांना देखील ताटावरून पाटावर करण्याचा तिला कंटाळा होता ! भेंडाचीं सुंदर सुंदर फुलें, वेण्या व हार ती नेहमीं करीत असे. पूर्वी वेळ घालविण्यासाठी ज्या गोष्टी ती करीत असे त्या आतां पोट भरण्यासाठी तिला कराव्या लागल्या. आपल्या जीवाचें फूल दारिद्र्याच्या उन्हांनें सुकूं नये एवढीच तिची इच्छा होती. कृत्रिम फुलांनीं आपल्या छोट्या मालकिणीवर नेहमीं छया ठेवल्यामुळें तिची ही आशा सहज सफल झाली.

आपल्या निर्जीव फुलांची जितकी वाहवा होते तितकीच आपल्या सजीव फुलाची व्हावी ही महत्वाकांक्षा मनांत धरून तिनं तारेच्या संगोपनाबरोबरच शिक्षणालाहि सुरवात केली होती. पहांटे पांखरे गाऊं लागण्यापूर्वीच तारा आईनें शिकविलेल्या

नवचंद्रिका

भूपाळ्या व स्तोत्रें म्हणत असे ! बाराहि महिने गाणारी असली कोकिल त्या खेड्यांतील कोणत्याहि आम्रवृक्षानें कधीहि पाहिली नव्हती. सूर्योदयापूर्वी नदीच्या निर्मल जलांत, त्या जलपेक्षांहि निर्मल अंतःकरणाची तारा स्नान करीत असतांना दिसे. किंबहुना तारा नदींत उतरली कीं, तिच्या लावण्यानें लज्जित होऊन जलक्रीडेकरतां नदींत उतरलेल्या आकाशांतील तारा पळून जात असत. सूर्योदयाबरोबर कुसुमावतीची तारा म्लान न होतां आपलें बुद्धितेज गुरुजींच्या घरीं प्रगट करी ! गुरुजींच्या घरीं अहमहमिकेनें भांडणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा आपल्या बुद्धिबलानें पराभव करणारी तारा घरीं येतांच 'आई, आई' करीत कुसुमावतीच्या कुशींत शिरत असे. यामुळें आपल्या उभ्या आयुष्यांतील अंधार तारेच्या दर्शनानें नाहीसा होतो, असें कुसुमावतीला नेहमींच वाटे.

हळू हळू तारा मोठी होत चालली. वयाबरोबर विद्येंतहि तिची गति वाढली. 'तारा म्हणजे लाखांतली मुलगी आहे बरं ! राजपुत्र येतील पायांवर लोटगण घालत तिच्या ! कुणा भाग्यवंताची पूर्वपुण्याई उदयाला येते तें पहावें !' असें गांवांतल्या बायका बोलूं लागल्या. कुसुमावतीचें अशा बोलण्याला मृदु हास्य हेंच उत्तर होतें.

चवदा वर्षे कुसुमावतीनें ध्यानीं, मनीं, स्वप्नीं तारेलाच पाहिलें आणि देवापुढें हात जोडून सदासर्वदा तिच्या मंगलाचीच याचना केली. देवदयेनें तारेचें शारीरिक व बौद्धिक सौंदर्य सारखेंच मोहक झालें, हें पाहून तिचे डोळे आनंदानें भरून येत. 'अश्रूनो, डोळ्यांना इतक्यांतच अंध करूं नका. तारेच्या डोक्यावर पडलेल्या मंगलाक्षता त्यांना पहावयाच्या आहेत' एवढेंच ती अशावेळीं म्हणे !

राजेसाहेबांनीं आपल्या एकुलत्या एक मुलाचा विवाह यंदा करण्याचा निश्चय केल्या असून त्याकरितां ते मुली पहात आहेत अशी बातमी पाझरत पाझरत त्या खेड्यांत आली ! दुसऱ्या दिवशीं शेजारीपाजारी पाहतात तों घरांतलें सामान-सुमान जसेंच्या तसेंच आहे, पण तारा व तारेची "आई या दोघांचाहि नाही ! तेरा चवदा वर्षांपूर्वी ती विजेप्रमाणें एकदम त्या खेड्याच्या क्षितिजावर चमकली होती ! आज ती एकदम लुप्त झाली ! 'कुणी शापभ्रष्ट देवता असेल; शापाची मुदत संपल्यावर ती इथं राहते कशाला ?' असा खेड्यानें एकदम निर्णय दिला.

※

※

※

आई ! आई !!

कठोर दिवसाला टाकून गेलेली रात्र परत येत होती. राजधानीच्या वेशींतच कुसुमावती व तारा यांना एक सरदारसाहेब भेटले. चवदा वर्षांपूर्वी राणीबरोबर त्यांची पत्नी प्रसूत झाली होती. पण निष्ठुर कालानें एका बाळंतिणीवर तर दुसऱ्या बाळावर झडप घातली होती. तेव्हांपासून मूल नसल्यामुळे त्यांची पत्नी नेहमीं खिन्नच असे ! नेहमीं रडून आणि जागून तिनें आपली दृष्टि मंद करून घेतली होती. भजनीं लागायला संसार नसला म्हणजे साधु दिसतो या नियमाला सरदारसाहेब कांहीं अपवाद नव्हते. गांवाबाहेरील एका साधूच्या मठांत संध्याकाळचा वेळ काढून ते आतां घरीं परत जात होते. कुसुमावती व तारा यांचा वेष साधाच होता; पण तारेचें अप्रतिम लावण्य पहातांच त्यांची नजर तिच्यावर खिळून गेली.

“ वाई, कुठल्या तुम्हीं ? ” त्यांनीं विचारलें.

“ आम्ही प्रवासी आहोंत, आम्हाला ना घर ना दार ! ”

‘ मग आमच्या घरीं चलानात ! ’ कुसुमावतीनें मान वर करून त्याच्याकडे पाहिलें. त्याच्या निष्पाप चेहऱ्याकडे पाहतांच त्याच्या आकास्मिक आमंत्रणांत कांहीं दगा नाही अशी तिची खात्री पटली. राणी व राजकन्या सरदाराबरोबर त्याच्या घरीं गेलीं.

पुष्पपुरी निद्रेच्या पाशांत बद्ध होऊन पडली होती. पण सरदारसाहेबांच्या महालाला अजून निजायची वेळ झाली होती हें माहीतच नव्हतें ! पोरवयाला अनुसरून तारा त्यांच्या महालसमोरच्या खोलींत केव्हांच झोंपी गेली होती. महालांत कुसुमावती, सरदार व सरदारांची पत्नी हें त्रिकूट बोलत बसलें होतें.

“ महाराज, माझा सगळा जीव या पोरीवर आहे. तिच्यासाठींच मी जगलें आहे—” कुसुमावती म्हणाली.

“ हें खरें ना ? कां आपलं थोलायचं म्हणून बोलतां ? ”

“ माझ्या तारेसाठीं मी कोणतेंहि दिव्य करीन—”

“ मग माझें म्हणणं कबूल कराल तर तुमची मुलगी जन्माची सुखी होईल. तुम्ही आपली मुलगी उद्यां राजेसाहेबांकडे घेऊन गेल्यांत तर शिपायाचे चार धके मात्र मिळतील—रागावूं नका हं ! जगांत गुणापेक्षां धनाला नि विद्येपेक्षां सत्तेला मान असतो म्हणून बोललों ! ”

नवचंद्रिका

“ छे: राग कसला त्यांत ? तारेच्या कल्याणाकरितां माझ्या हृदयाच रक्त हवं असलं तर तें देखील मी हांसत देईन. बरं, तारेला तुमच्या पदरांत टाकली तर काय कराल ? ”

“ काय करणार ? माझ्या मेव्हणीची मुलगी म्हणून उद्यां राजेसाहेबांना नेऊन दाखविणार तिला. चार दिवसांत युवराज्ञी होईल ती ! ”

“ खास ? ”

“ अगदी खास ! ”

“ मग मी तिला तुमच्या पदरांत टाकायला तयार आहे. तुमच्या घरांत मोल-करीण म्हणून राहीन मी. तारेला तुमची भाची माना म्हणजे झालं ! ”

“ मग हें सगळं वेंड फुटायला काय उशीर ? ती तुम्हांला आई म्हटल्यावांचून थोडीच राहील ? लोखंडाच्याजवळ परिस न्यायच्या वेळीं लोहचुंबक तिथं असतां कामा नये ! ”

“ मग मी काय करूं ? ” डोळ्यांत अश्रु आणून कुसुमावती म्हणाली.

“ तुम्ही दुसरीकडे रहा नि तिला केव्हांहि भेटूं नका. ”

“ उद्यां सकाळीं ‘ आई कुठं आहे ’ म्हणून ती विचारूं लागेल तेव्हां—? ”

“ काशीयात्रेला गेली सोबत मिळाली म्हणून, असें सांगूं. ”

“ तिचं दर्शन हेंच माझं अन्न. त्याच्यावांचून मी जगूं तरी कशी ? ”

“ तुम्ही तिला पहायला आलांत कीं, सगळाच व्यूह ढांसळेल ! ”

कुसुमावतीच्या हृदयाचें पाणी पाणी झालें. आज चौदा वर्षे हृदयांत वाढलेली प्रेमलता चांगल्या वृक्षावर चढावी म्हणून तिला तिथून हलविणें प्राप्त होतें. पण या कृत्यानें तिच्या हृदयाच्या चिंधज्या चिंधज्या होणार होत्या. कोणत्या प्रेमसूत्रानें या चिंध्या ती शिवणार व आपलेपणाची ऊब मिळविणार ? सरदारांच्या पत्नी आतांपर्यंत बोलल्या नव्हत्या ! कुसुमावतीची मनःस्थिति ओळखून त्या म्हणाल्या, “ बाई, तुम्ही केव्हां तरी रात्री येऊन तारेला पाहून जात जा म्हणजे झालं ! ”

सरदार मध्येच म्हणाले, “ पण भिंतीला देखील कान असतात आणि कुत्र्या-पेक्षांहि त्यांना लवकर चाहूल लागते. ”

कुसुमावती डोळे पुशीत म्हणाली, “ दर अमावास्येला रात्रीं मी येईन. ”

आई ! आई ! !

“ मग तारा कोण व कुठली याचा बोभाटा होण्यापूर्वीच व्यवस्था झालेली बरी ! ’ सरदार म्हणाले.

तारा सासरी जाणार तेव्हां तर कांही आपल्याला बरोबर जातां येत नाही ! उद्यांचीच गोष्ट आज झाली तर त्याचें दुःख कशाला पाहिजे ? शिवाय आपल्या सामान्य स्थितीत तिच्या गुणांना योग्य असें स्थळ आपण कुठून मिळविणार ? पुत्राच्या लोभानें तिच्या हक्काचें राजपद राजेसाहेबांनीं जन्मतःच तिच्यापासून हिरावून घेतलें होतें. तारा सरदारांची भाची झाल्यास तें परत मिळण्याचा संभव होता. स्वतःच्या सुखासाठीं आपण तारेच्या वैभवाआड येणें पाप नाही का होणार ? राणीनें आपल्या मनाची अशी समजूत घातली आणि ती तारेच्या खोर्लीत गेली.

आपली आई राजवाड्यांत असून आपल्या अंगावर सोन्यामोत्यांचे दागिने घालीत आहे, असें स्वप्न तारेला पडत होतें. कुसुमावती पाऊल न वाजवितां तारेपाशीं गेली व तिनें डोळे पुसून तिचा मुका घेतला. तेवढ्यानें समाधान वाटलें नाहीं म्हणून दुसरा घेतला. तिसरा—चवथा—‘ ती जागी होईल ’ सरदार हळूच म्हणाले. कुसुमावती भानावर आली. जाण्याकरतां तिनें दरवाजाकडे पाऊल वळविलें. पायांत दीड मणाच्या वेड्या घातल्या असल्या तरी पाऊल उचलणें तिला आतां इतकें जड झालें नसतें. तिनें दोन पावलें कर्शांबर्शां टाकली तोंच तारा झोपेंत ‘ आई ’ असें म्हणाली. त्या दोनच शब्दांनीं कुसुमावतीच्या निश्चयाचें पाणीच पाणी झालें. तिनें पुन्हां मागें वळून पाहिलें ‘ बाळ, लहानपणीं आई गरीब असली तरी चालतं, पण उपवर मुलीची आई गरीब असून भागत नाहीं—’ ती मनांतल्यामनांत म्हणाली. तिचे डोळे इतके भरून आले कीं, तिला दरवाजाकडची वाटहि दिसेना.

थोड्याच वेळांत कुसुमावती सरदारांबरोबर एका धर्मशाळेंत आली. सरदार-साहेब निरोप घेऊन परत गेले. डोळ्यांना तारा दिसत नाहीं पण कानांत मात्र ‘ आई ’ ही हांक घुमत आहे अशा स्थितीत तिनें ती रात्र धर्मशाळेंत घालविली.

*

*

*

*

आज महालक्ष्मीच्या देवळांत गुसता तोबा उडाला होता ! राजेसाहेब, युवराज व नवपरिणीत युवराज्ञी यांच्यासह देवीच्या दर्शनाला येणार होते. दिवाळीपेक्षां अधिक दिवे व गुढीपाडव्यापेक्षां अधिक गुढ्या राजवाड्यापासून देवाल्यापर्यंत जिकडे तिकडे दिसत होत्या ! कुसुमावती दिवंगत झाल्यानंतरचा महोत्सवाचा असा हाच प्रसंग होता. जनसंमर्दापैकी उतारवयाची मंडळी ‘ आज राणीसाहेब असल्या

नवचंद्रिका

तर दुधांत साखर पडली असती ! ’ म्हणून हळहळत होती. तरुण मंडळी ‘ ह्या सरदाराला बोवा कांहीं तरी भूतपिशाच साध्य आहे. नाहीतर राजेसाहेबांशीं याचं सूत जमतं कसं हो ? चवदा पंधरा वर्षांपूर्वीच बाळंतपणासाठी ह्याच्या बायकोला राणीसाहेबांबरोबर राजवाड्यांत ठेवलं ! आतां पहावें तर कामापुरता मामा होऊन हा माची आणतो काय आणि राजेसाहेब तिला आपली सून करून घेतात काय ? ’ अशा गप्पा मोठमोठ्या तावातावानें मारीत होती. महालक्ष्मीच्या डाव्या वाजूला बायकांचा नुसता पाऊस पडत होता. त्यांच्या गप्पागोष्टींत भाग न घेतां वधूवर स्पष्ट दिसतील अशा जागीं खांबाआड एक स्त्री उभी होती. तिच्या अंतःकरणांत काय खळबळ चालली होती ती महालक्ष्मीलाच माहीत.

भालदार-चोपदार ललकारूं लागले. माणसांनीं फुलून गेलेल्या देवळांत दरवारा-प्रमर्शें शांतता पसरली. पुढें वधूवर व त्यांच्या मागून राजेसाहेब, सरदार व त्यांची पत्नी अशी मंडळी देवीपुढें आली. त्यांनीं भक्तिभावानें देवीला वंदन केलें.

“ सूनवाई, तुझं कांहीं मागणं असेल तर तें देवापाशीं मागून घे. आमच्या महालक्ष्मीच्या मुठींत ब्रह्मा, विष्णु व महेश हे तिन्ही देव आहेत ” राजेसाहेब विनोदानें म्हणालें.

“ हें काय सांगायला पाहिजे ? ” पुरोहित तोंड मध्येच घालून म्हणाले. “ युवराज झाले ते जगदंबेच्या प्रसादानेंच ! ” राजेसाहेबांनीं डोळे वटारले; पुरोहितांनीं तोंडाला कुलुप घातलें.

राजस्नुपा ‘ देवी मला लवकर पुत्रवती कर ’ असा नवस करील असा बहुतेकांचा अंदाज होता. पण ‘ देवा, माझी आई काशीयात्रेला गेली आहे ती लवकर परत येऊं दे. ’ हे राजस्नुपेचे शब्द ऐकतांच स्त्रीसमाजांतील अनेक आजीवाईंनीं नाक मुरडलं ! खांबाआड उभ्या राहिलेल्या स्त्रीच्या डोळ्यांतून मात्र गंगाधामना वाहूं लागल्या. कुणीतरी खांबाआडून आपल्याला देवीकडे ओढीत आहे असें तिला वाटलें.

“ मुलीची आई नाही असें म्हणालां होतां ना सरदारसाहेब ? ” राजेसाहेबांनीं सूनवाईचं मागणं ऐकतांच चमकून विचारलें. सत्दारसाहेब काय उत्तर द्यावं याचा विचारच करीत होते. प्रसंगावधान राखून ते हळूच म्हणाले, ‘ आई काशीयात्रेला गेली म्हणून सांगितलं होतं तिला लहानपणीं, तेंच उगाळीत बसली आहे पोर झालं ? ’ राजस्नुपेनें भक्तिभावानें जगदंबेपुढें हात जोडले. ती रुद्ध कंठनें म्हणाली, ‘ आई—’

आई ! आई !!

देवाल्याच्या गाभाऱ्यांत 'आई' हा शब्द घुमला. खांवाआडच्या रुद्ध कंठांतून 'तारा' असे शब्द आले व तेथें उभी असलेली स्त्री धाडकन् भूमीवर पडली ! 'तारा' हे शब्द कानावर पडतांच 'आई, आई,' करीत राजस्नुषा तिकडे धांवली. राजेसाहेबहि तिकडे धांवत गेले. पडलेल्या स्त्रीकडे पाहतांच ते दचकून ओरडले,

“ कोण कुसुमावती ? सूनवाई, ही कोण तुमची ? ”

तारा आनंदानें उद्गारली “ आई, ही माझी आई ! ”

“ तुझी आई ? तुझी आई ? ” हे शब्द राजेसाहेबांनीं विलक्षण रीतीनें उच्चारले व ते बेशुद्ध कुसुमावतीच्या पायावर डोकें ठेवून लहान मुलाप्रमाणें ओक्साबोक्शीं रडूं लागले. तारेला राजेसाहेबांच्या रडण्याचें कारण कळेंना ! ती आनंदातिशयानें म्हणाली, “ ही माझी आई ! आई ! ”

देवळाच्या गाभाऱ्यांतून व अफाट जनसमुदायांतून 'आई ! आई !!' हाच प्रतिध्वनि राजेसाहेबांच्या कानांत घुसूं लागला !

१९२५

सवतीचा सूड

एका मजुराच्या बायकोची सुखरूप सुटका करून सिंधू गाडीतून आपल्या बिऱ्हाडा-
कडे परत येत होती. सुईण झाल्यापासून तिने अनेक वाळंतपणे केली होती,
शेकडों रुपये मिळविले होते; पण आज त्या दरिद्री मजुराच्या बायकोचें, एक पैहि न
घेतां, तिनें जें वाळंतपण केलें होतें त्याचा आनंद कांहीं अवर्णनीय होता. उपभोगाच्या
मोहरेपेक्षां परोपकाराची पै मनाला अधिक सुख देते, अशी जी म्हण आहे ती
तिला आज अनुभवानें पटत होती. तो मजूर बोलवायला आपल्यापासूनचे सर्व प्रसंग
तिच्या मनःश्वक्षुं पुढून पुनः पुनः जात होते. ' वाई, तुम्हीच माझ्या आई व्हा '
म्हणून त्यानें डोळ्यांत आंसवे आणून बायकोच्या सुटकेकरितां आपल्या बिऱ्हाडीं
येण्याविषयीं कळवळ्यानें केलेली विनंति अजूनहि तिच्या कानांत घुमत होती.
मुंबईत पैसा हाच परमेश्वर आहे; त्याच्यावांचून इथलें पान हलायचें नाहीं.
पण हा परमेश्वर आम्हांला पाठमोरा झाला आहे. ' आई, तुम्हीच आमच्या
परमेश्वर ' अशा अर्थाचे त्याचे उद्गार अजूनहि तिच्या हृदयाला हलवून सोडीत
होते. त्याच्या बायकोची सुटका केल्यानंतर ' आमच्या कातड्याचे जोडे केले
तरी तुमचे उपकार फिटणार नाहींत ' हे त्यानें कृतज्ञतापूर्वक काढलेले
शब्द तिच्या भाजलेल्या मनाला तिलाच्या घडीप्रमाणें वाटत होते. कृतज्ञतेच्या अश्रूंची
किंमत कोहिनूरोपेक्षां जास्त असते असें कांहीं तरी बोलवें असें आपल्या मनांत
आलें. पण कंठ सद्गदित झाल्यामुळें आपण त्याच्या बायकोच्या पाठीवरून हात
फिरविला, तान्ह्या मुलाला कुरवाळलें आणि राणीचें वाळंतपण करूनहि जेवढा आनंद
झाला नसता, तेवढ्या आनंदानें घरीं यायला निघालें. व्यवहाराच्या दृष्टीनें एक पैदेखील
मिळविली नसतांना हजारां रुपये मिळाल्याचा आनंद आपल्याला होत आहे हें पाहून
सिंधूच्या मनांत, सृष्टि प्रेमाची आहे, संसार जिव्हाळ्याचा आहे असे विचार घोळूं लागले.

सवतीचा सूड

पण जसजशी ती आपल्या बिन्हाडाजवळ येऊं लागली तसतसें हें प्रेमाचें तत्त्व-ज्ञान तिला पटेनासें झालें. त्या मजुराला माध्यान्हीची भ्रांत असली तरी बायको व मूल यांच्या सहवासामुळें त्याच्या मनांत यावेळीं नंदनवन फुललें आहे आणि आपल्या बँकवुकांत पांच हजार रुपयांची नोंद असली तरी आपल्या हृदयांत स्मशानाची भीषणता वावरत आहे हा विरोध पदोपदीं तिच्या मनांत वर डोकें काढूं लागला. घरीं जातांच काय करायचें ? ‘ माझी बाळ किती दमली ती ’ म्हणून प्रेमानें पाठीवर हात फिरविणारी आई नाही, गालांतल्या गालांत हंसून पाहणारी स्वारी—

हा विचार मनांत येतांच सिंधूनें आपले ओठ घट्ट चावले. हृदयांत रुतून वसलेलें भाल्याचें टोंक कुणीतरी हलविलें. तिनें चटकन् गाडींतून वाहेर पाहिलें. गाडी एका भव्य दुकानासमोरून जात होती. त्या दुकानांतील उंच आरशांत तिनें आपलें प्रतिबिंब पाहिलें. त्या प्रतिबिंबाच्या कपाळावरील कुंकू पाहून तिला अधिकच चीड आली. झटक्यासरशीं तिनें आपला हात कपाळाकडे नेला. ‘ कशाला हवा हा कुंकवाचा डाग ? ’ असा विचार तिच्या मनांत येऊनहि गेला. ज्याच्या नांवानें कुंकू लावायचें त्यानें आपलें नांव टाकलेलें ! ज्याच्या नांवानें मंगळसूत्र गळ्यांत धारण केलेलें त्यानें आपल्या संसारसुखाला गळफांस लावलेला ! कशासाठी, कुणासाठी ! सौभाग्याचीं हीं चिन्हें आपण मिरवीत वसायचें ? सिंधू संतापानें जळत होती, पण कपाळाचें कुंकू पुसून टाकण्याला मात्र तिचा हात धजला नाही. आपल्या मृत संसाराचीं हीं भुते मनांतून निघून जावीत म्हणून ती गाडीवाहेर पाहूं लागली. प्रथमतःच, तिच्या दृष्टीला एक भाजीवाली पडली. तिच्या डोक्यावर भाजीनें भरलेली एक खूप मोठी पाटी होती. पण त्या पाटीचें ओझें तिला मुळींच वाटत नव्हतें असें दिसलें. कडेवरल्या मुलाकडे पाहण्यांत आणि त्याला खेळवण्यांत ती तल्लीन होऊन गेली होती. ‘ ही भाजीवाली देखील माझ्यापेक्षां अधिक सुखी नाही का ? ’ सिंधूच्या मनांत विचार आला. पुन्हां त्याच दुःखदायक कल्पनांची वावटळ सुरू झाली. नवऱ्यानें जर आपलें नांव टाकलें नसतें तर आपणहि असेंच मुलाला कडेवर घेऊन काम करित, राहिलों नसतो का ? त्या भाजीवालीच्या अंगावर फाटकें लुगडें आहे व आपण सुंदर रेशमी लुगडें नेसलों आहों, पण तिच्या सुखाचरील तें वत्सल हास्य आपल्याला कधीहि मिळण्याचा संभव नाही. तिच्या गळ्यांत आपल्यासारखी मोहनमाळ नसली तरी प्रेमानें पडणारा अपत्याचा बाहुपाश आहे. सिंधूचें स्त्रीहृदय या तुलनेनें अगदीं व्याकुळ झालें. ‘ सुख कशांत आहे ? ’ या

नवचंद्रिका

प्रश्नाचें उत्तर 'मुलाच्या मुक्यांत' असेंच तिनें यावेळीं दिलें असतें. मुंबईतल्या दहा लाख जिवांत दारिद्र्यानें पीडलेले, रोगानें गांजलेले अनेक लोक असतील; पण बँकेंत पांच हजार रुपये असूनहि अहोरात्र तळमळत राहणारा व शरिराचा कोणताहि रोग नसून हृद्रोगानें हैराण झालेला त्यांत एकहि जीव नसेल असें तिला वाटूं लागलें.

गार्डीतून उतरून जड पावलांनीं ती जिना चढली. तिच्याकरितां दारांत काट पहात निर्जीव कुलुपाखेरीज दुसरें कोण उभें राहणार होतें ? कुलुप काढून ती आंत गेली. उदास दृष्टीनें तिनें खोलींत चौहोंकडे नजर फिरविली. पतीचे प्रेमळ शब्द अगर बालकाचें वत्सल हास्य कधींच न ऐकलेल्या त्या खोलीच्या भिंती तिचें समाधान करण्याला सर्वस्वीं असमर्थ होत्या. खोलींत टांगलेल्या रविवर्म्याच्या 'शकुंतलाजन्म' या चित्रावर तिची नजर स्थिर झाली. पुन्हा मघाचे विचार मनांत थैमान घालूं लागले.

'सारे पुरुष विश्वामित्रासारखेच कठोर असतात काय ? मी जर मेनका असतें तर शकुंतलेला सोडून स्वर्गांत परत जाण्याचा मोह मला कधींच झाला नसता ! देवा, पूर्वजन्मीं मी कोणतें पाप केलें होतें म्हणून या जन्मीं मला ही सवाष्णपणीं वैधव्याची शिक्षा भोगायला लावलीस ? माझ्यापेक्षां विधवा अधिक सुखी नाहीं का ? तिच्या डोळ्यांना भूतकालचीं चित्रें पाहून समाधान होत असेल. क्षणभर का होईना प्रेमाच्या प्रसंगांची आठवण होऊन तिचें हृदय उचंबळून जात असेल. तिच्या संसाराची वेल वीज पडून जळून गेलेली असली तरी एके काळीं तिच्यावर फुलें फुललेलीं असतात व त्या फुलांचा सुगंध तिच्या हृदयाला उत्हासित करतो. पण माझे आयुष्य म्हणजे फुलें यायच्या आधींच वटून गेलेली वेल नाहीं का ?'

सिंधूला विचारांचा भार अगदीं असह्य झाला. ती गच्चीवर गेली. खालून लोकांची धांवपळ चालली होती. त्यांपैकीं प्रत्येक मनुष्य आपल्यापेक्षां अधिक सुखी आहे असें तिला वाटूं लागलें. गच्चीवरून उडी टाकली तर एका क्षणांत हृदयाला डसणारे विचारांचे विंचू नाहीसे होतील असें तिला वाटलें. 'उडीच कशाला टाकायला हवी ? इतकीं विषं माहीत आहेत मला' ती स्वतःशींच पुटपुटली. पण जीव देण्याचा विचार तिच्या मनांत फार वेळ राहिला नाही. सुखाचा लवलेल नसतांना, तें मिळण्याची तिळमात्र आशा नसतांना आपणाला जगावेसें कां वाटतें हें तिचें तिलाच कळेना. कदाचित् आपल्या जन्माचें नुकसान करणाऱ्या नवऱ्याचा सूड घेण्याची इच्छा

सवतीचा सूड

या जगण्याच्या इच्छेच्या मुळाशीं असावी असा अंधुक संशय तिला आला. आपल्या जन्माचा सत्यनाश करून तो तिकडे दुसऱ्या बायकोबरोबर सुखानें संसार करीत आहे, हें चित्र तिचें अंतःकरण विदीर्ण करून टाकित होतें. एका पुरुषानें दुसऱ्या पुरुषाच्या जन्माचें असें नुकसान केलें तर तो सूड घेतल्यावांचून रहाणार नाही असें तिचें मन तिला सांगत होतें. आपल्याला त्रास देणाऱ्या माणसाचें सुख मनुष्याच्या मनांत नेहमी खुपत असतें. सिंधूचीहि स्थिति आतां तशीच झाली होती. ' नवऱ्याचा सूड ! केवढें पाप हें ! आर्यस्त्रीला असले विचार शोभत देखील नाहीत ' असें संस्कारांच्या चाकोरींतून जाणारें मन तिला सांगूं लागतांच, स्वतंत्र वृत्तीच्या मनानें उसळी मारली व त्या उसळीसरशीं आपली ट्रंक उघडून तिनें एक पत्र काढलें. त्या पत्रानेंच तिच्या आयुष्याचें मातेरें केलें होतें. त्या पत्रानें प्रत्येक वाचनाच्या वेळीं तिच्या हृदयाचे लचके तोडले होते; पण मद्याप्रमाणें दुःखाच्या घुटक्यांचाहि मोह अनावर होत असल्यामुळें, ती तें पुन्हा वाचूं लागली.

*

*

*

*

श्री.

बेळगांव

२७-१०-२०

कृ. शि. सा. न. वि. वि.

(वास्तविक आपल्यासारख्यांना लिहावयाचा मायना म्हणजे ' दुरून नमस्कार ' असाच असावयाला पाहिजे; पण आम्ही तुमच्यासारखे सुधारक नसल्यामुळें वाडवडिलांची चाल आम्हांला सोडतां येत नाही.) यंदां आपले वडील ऊर्फ आमचे श्वशुर वारल्यामुळें आपणांला दिवाळसण करतां येत नाही हें आपल्या पत्रावरून कळलें. दिवाळसणाचा खर्च वांचविण्यासाठींच आपल्या वडिलांनीं ही मरण्याची युक्ति काढली असावी असें आम्हांस वाटतें. असो. ' गतं न शोच्येत ' असें शास्त्रवचन असल्यामुळें प्रस्तुताकडे वळतो.

लम्नाच्या वेळीं आपल्या वडिलांनीं आम्हांला तीन हजार रुपये द्यावयाचे कबूल केलें होतें. पण त्यांपैकीं आमच्या हातांत रोख दोन हजारच पडले. सासरेपणाचें नातें असल्यामुळें आम्हांला प्रॉमिसरी नोटहि करून घेतां आली नाही. आपल्या बहिणीला लम्नानंतर पुन्हा आम्ही घरीं आणली नाही, याचें

नवचंद्रिका

कारण पैशाच्या बाबतीत झालेली आमची फसवणूकच होय. मागील पत्रांत वडिलांच्या मृत्यूमुळे ' येणें वुडालें व देणें मात्र यावें लागत आहे ' असें आपण लिहिलें होतें. त्या देण्यांतील आमचे हजार रुपये एक महिन्याच्या आंत आपण चुकते करावेत. या बाबतीत हयगय झाल्यास मार्गशीर्षात आपल्या बहिणीला घेऊन माझ्या लग्नाला यावें लागेल हें विसरूं नये. पहिली बायको असल्यामुळे मला कुणा मुलगी देणार नाही असा भ्रम आपल्याला होण्याचा संभव आहे; पण पहिली बायको वाईट चालीची होती असा पुकारा करणें आमच्या हातांत आहे, हें आपण विसरूं नका. प्रेमाबिमाच्या तुमच्या गप्पा आम्हांला समजत नाहीत. आम्ही पडलों व्यापारीभाई ! दाम रोख नि माल चोख हें आमचें मुख्य तत्त्व. आपल्या बहिणीच्या आयुष्याची शेखरांगोळी होऊं नये अशी इच्छा असल्यास लंगड्या सवबी पुढें करूं नयेत. कळावें, लोभ असावा हे विनंति.

आपला,

भा. वि. दांडेकर

गेल्या सहा वर्षांत सिंधूनें हें पत्र किती तरी वेळां वाचलें होतें. पत्र जुनें झालें होतें; पण तिचें दुःख अद्यापि नवेंच होतें. शरीराच्या जखमा काळांतरानें भरून येतात, हृदयाची जखम मात्र कुडींत प्राण असेपर्यंत जशीच्या तशीच राहते. " केवळ एक हजारासाठीं नवऱ्यानें आपल्याला टाकावी ना ? ' धर्मेच, अर्थेच, कामेच, नातिचरामि ' अशी देवा-ब्राह्मणांसमक्ष शपथ घेऊन ज्या हातानें आपलें पाणिग्रहण केलें त्याच हातानें असले भयंकर पत्र लिहावें ना ? एका मुलीच्या जन्माच्या सुखापेक्षां एक हजार रुपयांची किंमत जगाला जास्त वाटावी काय ? आपल्यासाठीं जर त्यांनीं हजार रुपयांची सट दिली असती, पैशांपेक्षां बायकोची किंमत जर त्यांनीं अधिक मानली असती तर आज त्यांची पायधूळ मस्तकीं धारण करण्यांत आपल्याला धन्यता वाटली असती. पण आतां त्यांचें मुखावलेकनहि नको. बरं, बायको टाकायची तर टाकायची होती; पण तिच्या कपाळावर वाईट चालीचें खापर फोडण्याचा दुष्टपणा त्यांनीं कां करावा ? वाटेल त्यानें जीभ उचलवी, टाळ्याला लावावी नि कुठल्याहि स्त्रीला वाईट चालीचीं म्हणावें. देवा, बायकांच्या जातीनें तुझे असें काय घोडें मारलें होतें म्हणून असले अन्याय तूं तिला निमूटपणें सोसायला लावतोस ? नाही, मी कधीहि नाहीं हें सहन करणार. या अन्यायाचा सड उगवीन तरच मी नांवाची सिंधू."

सवतीचा सुड

दारावरली घंटा जर यावेळीं वाजली नसती तर सिंधूच्या मनांतील ही खळबळ किती वाढली असती हें सांगवत नाही. ती दार उघडून पाहते तों आठदहा दिवसांपूर्वी तिला भेटून गेलेले मुंबईचे प्रसिद्ध व्यापारी सोनवा सहस्रबुद्धे दारांत उभे. आपली एक दूरची मामेबहीण का मावसबहीण पहिल्याच बाळंतपणासाठीं आपल्याकडे येणार आहे असें आठ दहा दिवसांपूर्वीच ते सांगून गेले असल्यामुळे, ते कां आले आहेत हें सिंधूनें तात्काळ ताडलें. मजूर व लक्षाधीश व्यापारी या दोघांच्याहि घरीं एकाच दिवशीं बाळंतपणासाठीं जाण्याच्या योगायोगाचें कौतुक करीत ती सहस्रबुद्ध्यांच्याबरोबर त्यांच्या घरीं गेली.

※

※

※

※

“सिंधूताई, तुम्ही मला प्राणदान दिलेंत. तुमचे हे उपकार जन्मोजन्मीं फिटणार नाहीत. सोनू दादा सांगत होते कीं, अहोरात्र तुम्ही माझ्या उशाशीं वसून होतां. आईदेखील पोटाच्या पोरांची अशी शुश्रूषा करणार नाहीं” इंदू सिंधूचा हात लाडकेपणानें आपल्या हातांत घेऊन म्हणाली. सिंधूला गहिंवर आला. इंदूची सुटका सुखरूप झाली खरी; पण तेव्हांपासून तिच्या अंगांत जो ताप भरला तो एकसारखा दहा बारा दिवस होता. या तिच्या आजारांत सिंधू जेवण्याकरितां म्हणून देखील तिला सोडून खोलीबाहेर गेली नव्हती. ती वात्सल्यानें भरलेल्या स्वरानें म्हणाली, “इंदूताई, यांत विशेष असं मी काय केलं? पोटासाठीं मनुष्य नाहीं नाहीं तीं सोंगं करतो; त्यांतलं सुईणीचं सोंग मी घेतलं आहे झालं!”

“पोटासाठीं! सिंधूताई पोटासाठीं मनुष्य तोंडपुजेपणा करील; पण त्याचं आंतडं तुटणार नाहीं. नेमलेलं काम म्हणून रोग्याच्या मानेखालीं हात घालून त्याला कुणीहि उठवील; पण तो हात लांकडाच्या फळीसारखाच असणार. तुमच्या हाता-सारखा फुलांचा नाजुकपणा आणि आईची माया त्याच्यांत कुठून आढळून येणार?”

“पुरे, पुरे बरं इंदूताई. तुम्ही किनई चांगल्या बऱ्या झालां म्हणजे तुमचं एक व्याख्यान करवूं मुंबईत. साखरेप्रमाणं स्तुतिदेखील मर्यादेंत असली म्हणजेच गोड लागते हें.”

“आपण उपकार मांनि अमर्याद करावेत आणि आम्ही स्तुति मात्र मर्यादित करावी. बरा आहे बाई हा न्याय! देव फुलाच्या पाकळीवर संतुष्ट होत असल्या म्हणून भक्तांनं त्याला फुलांचा लक्षच वाहूं नये वाटतें?”

नवचंद्रिका

“ इंदूताई, बंहीणीनं बंहीणीची सेवा केली तर त्यांत उपकार मानण्यासारखं काय आहे वरं ? ”

“ काय नाही तेंच सांगाना ! ”

“ इतर कुणाचंही न ऐकतां माझ्या सांगण्याप्रमाणं मुलाचं नांव तुम्हीं अमृत ठेवलंत. उपकाराची उधारी राखावयाची नाही हा त्यांतला हेतु मला समजला नाही असं का तुम्हाला वाटतं ? ”

“ हेतु कसला त्यांत ? बाळ तुमचा मी माझा दोघांचाहि नाही का ? मी त्याला जन्म दिला आणि तुम्ही त्याचे प्राण वांचविले. ”

“ उद्यां तुमचें पतिराज येतील आणि तुम्हांला घरीं घेऊन जातील. मग अमृत पुन्हां मला पहायला तरी मिळेल का ? ”

मरणाच्या दारीं पडलेला मनुष्य प्रिय व्यक्तीकडे ज्या आसावलेल्या दृष्टीनें पहातो, त्या दृष्टीनें सिंधू जवळच निद्रानंदीं तळीन झालेल्या अमृताकडे पाहूं लागली.

“ कां नाही पहायला मिळणार ? तुम्ही, मी नि अमृत एके ठिकाणींच राहूं म्हणजे झालं ” इंदू लडिवाळपणानें म्हणाली.

“ इंदूताई, मी तुमच्या एवढी लहान होतें तेव्हां मलाहि अशींच मोहक मनोराज्यं दिसत होतीं. पण बालपणांतलीं स्वप्नं पुढें खरीं होत नाहींत. लहानपणीं आईवापांना सोडून दूर रहाण्याची कधीं काळीं पाळी येईल हें खरेंहि वाटत नाही, पण लग्नाच्या दिवशीं त्या दुःखाचा अनुभव मी घेतला. तिथेंहि मनांतले मांडे मनांतच राहिले आणि इस्पितळांतल्या वैज्याप्रमाणं एकठ्यानं रहायचं, एकठ्यानं जेवावयाचं, एकाठ्यानं वावरायचं आणि एकठ्यानंच बोलायचं कपाळीं आलं. ”

“ खरंच, काल तुम्ही रडूं लागलांत म्हणून तुम्हांला मी अधिक विचारलं नाही. तुमच्यासारख्या प्रेमळ पत्नीला टाकून देणारा राक्षस या जगांत असेल हें मला खरं देखील वाटलं नसतं. ”

“ इंदूताई, जगांत दिसणाऱ्या पाषाणांपेशां अधिक कठोर पाषाण पुरुषांच्या हृदयांत असतात. विळांत दडून बसणाऱ्या सापांपेशां अधिक विषारी शब्द पुरुषांच्या तोंडांत असतात. पुरुष ! इंदूताई, पुरुषजात तेवढी निर्दय नि निष्ठुर ! ”

“ सिंधूताई, पुरुष राक्षस असतील; पण पति हा देवच असतो नाही वरं ? निदान माझा तरी अनुभव तसा आहे. ”

सवतीचा सड

“ तुम्हीं भाग्याच्या म्हणून तुम्हांला हा पुरुषांच्या देवपणाचा विरळ अनुभव आला. माझा अनुभव अगदीं—अगदीं कडू जहर आहे. पति हा देव खरा; पण तो अभिदेव आहे. त्यानें कशाहि जिभा चाटल्या तरी जवळचा मनुष्य पोळूनच निघायचा. लक्षाच्या वेळीं कवूल केलेल्या पैशांपैकीं एक हजार रुपये वेळेवर पोचले नाहीत म्हणून—”

“ म्हणून तुम्हांला तुमच्या यजमानांनीं टाकली ? काय ग वाई उलटं काळीज असतं पुरुषांचं. ”

“ बाबा त्यावेळींच आम्हांला सोडून गेले होते. कर्जदारांनीं दारांत धरणं धरलं होतं. दादा दांतीं तृण धरून तिकडे शरण गेला; पण रक्तासाठीं तहानेलेला बाघ आईचं एकुलतं एक मूल थोडंच सोडून देणार आहे ? इंदूताई, त्या हजार रुपयांनीं माझा संसार पार बुडविला. पैसा ! पैसा ! या पैशाच्या पायीं मुलगा बापाचा खून करतो आणि नवरा बायकोला सोडून देतो. ”

उद्वेग व आवेग यांच्या मिश्रणानें सिंधूच्या चेहऱ्यावर मद्धल तांबडेपणा दिसत होता. इंदूचा साप्त्तिक संतापहि अनावर झाला. ती सद्बुद्धि कंठानें म्हणाली, “ पुन्हा कधीं चौकशीदेखील केली नाही त्यांनीं तुमची ? ”

“ चौकशी ? गाईचा पाय मोडून जाणारी मोटार तिची चौकशी करायला थांबेल ? दादाच्या कृपेनं माझं शिक्षण पुरं झालं म्हणून मी सुईण तरी झालें. नाही तर आज अन्नाला महाग झालें असतें. नव्या बायकोबरोबर पंचपक्वान्नं झोड-तांना आपली पहिली बायको उपाशी असेल अशी शंका येऊन शेवटचा घांस तरी त्यांच्या गळ्याशीं कधीं अडकला असेल असं मला वाटत नाही. नवी पैरण आल्यावर लहान मुलाला जुन्या पैरणीची जशी आठवण होत नाही, तशीच बायकांची स्थिति आहे. इंदूताई, माझं लग्न म्हणजे दुसरं कांहीं नाही, ‘ चाटलं न बाटलं ’ अशांतली गत. या कारणांमुळंच मी सासरचं नांवदेखील लावीत नाही. नांवाचा डाग तरी हवा कशाला ? त्यापेक्षा ज्या गांवांत देवानं जन्म दिला त्याचंच नांव लावलेलं काय वाईट ? ” .

“ सिंधूताई, अशा राक्षसांना चांगलीच शिक्षा व्हायला पाहिजे. कुंपणच जर शेत खाऊं लागलं तर माणसानं करायचं तरी काय ? तुम्ही किनई तुमच्या नवऱ्याचं नांवगांव या मला लिहून; उद्यां स्वारी आली म्हणजे तिकडे सांगून त्याचं कांहीं पारिपत्य करतां येईल का मला पहायचंय. तिकडील स्वारी मात्र इतर पुरुषांसारखी

नवचंद्रिका

नाहीं हं. मी देखील दुसरेपणाचीच वायको; पण पहिलीला टाकणं झालं तें ती वाईट चालीची होती म्हणून. ”

‘ वाईट चालीची ’ हे शब्द ऐकतांच सिंधू चपापली. इंदूचें तिच्याकडे लक्षच नव्हतें. ‘ आमच्या घरीं मला अगदीं फुलासारखं वागविणं होतं. मुंबई इतकी लांब पडली नि व्यापाराचा मोसम आहे म्हणून ! नाहीं तर अमृताला पहाण्याकरितां एव्हाना किती तरी खेपा झाल्या असत्या. उद्यां स्वारी आली कीं, तुमची गोष्ट सांगतेंच बधा. स्वारीच्या ओळखी किती तरी आहेत; आणि वजनहि—छे: बाई, पण मी आपली आपणच स्तुति करूं लागलें कीं ! स्वारीकडून तुमच्या नवऱ्याला आणवितें आणि अशी खरडपट्टी काढतें कीं—’

इंदू उत्साहानें बोलत होती; पण सिंधूची मुद्रा गंभीरच होती. इंदूला वाटलें कीं, सिंधूचा आपल्या बोलण्यावर भरंवसा बसत नाही. तिनें सिंधूचा हात घेऊन त्याच्या-वर आपला हात ठेवला आणि म्हणाली, “ हें ध्या वचन सिंधूताई, स्वारीकडून तुमच्या नवऱ्याचा पत्ता लाववीन आणि त्याला जन्मभर आठवण राहील अशी शिक्षा करवीन तरच नांवाची इंदू. ”

सिंधूला तिच्या या भावनापूर्ण स्वभावाचें हंसूं आलें. पण तें हंसणें अविश्वासाचें आहे असें वाटून इंदू म्हणाली, “ तिकडील स्वारी यांत लक्ष घालणार नाहीं असं तुम्हांला वाटत असेल, पण स्वारीचा स्वभाव किती मोकळा नि उदार आहे म्हणतां ? मला दिवस गेल्यानंतर वरचेवर वरं वाटेनासं झालं. शेजारणी—पाजारणी म्हणूं लागल्या, सवतीची बाधा सुरू झाली, सवत सूड ध्यायला लागली. मलादेखील तें खरें वाटूं लागलें. पण स्वारी म्हणे, कसली सवत आणि कसला सूड ! ती वाईट चालीची असली म्हणून कांहीं इतकी दुष्ट नव्हती. स्वारीचा फोटोच दाखवितें तुम्हांला म्हणजे स्वभाव किती मोकळा नि परोपकारी आहे हें तुम्हांला दिसून येईल. मी यापूर्वीच दाखविणार होतें; पण बाई लाज वाटूं लागली. ”

इंदूनें दिलेली टुंकेची किल्ली घेऊन सिंधूनें टुंक उमडली. टुंकेत फोटो वरच होता. सिंधूनें फोटो उचलला आणि त्याच्याकडे एकवार पाहिलें मात्र ! विजेचा धक्का बसल्याप्रमाणें तिला झालें. तो फोटो तिच्या पतीचाच होता.

दिवसा तुफान समुद्राप्रमाणें भासणारी मुंबई मध्यरात्रीच्या मोहिनीनें प्रशान्त सरोवराप्रमाणें दिसत होती. निद्रादेवीच्या मंदिरांत पाऊल टाकतांना जणुं काय सर्व

सवतीचा सूड

वासनांचा तिने त्यागच केला होता. रणांगणावरील धुमश्र्वक्रीने तपोवनांतील सौम्य शांत-तेचें स्वरूप धारण केलेलें पाहून आकाशांतील तारे एकमेकांकडे डोळे मिचकावून पहात होते. इंदूच्या खाटेजवळच निजलेल्या सिंधूचें मन मात्र बाहेर शांतीचें साम्राज्य पसरलें असूनहि क्षुब्ध झालें होतें. ज्या इंदूवर तिचें प्रेम जडलें होतें ती तिची सवत होती. ज्या अमृताचा मुका घेतल्यावांचून तिला घटकाभरहि रहावत नव्हतें, तो तिचा सावत्र मुलगा होता. अमृत झाला तेव्हां त्याचा चेहरा आपल्याला ओळखी-चासा कां वाटला हें कोडें इंदूच्या टुंकेंतील फोटो दृष्टीला पडतांच तिला उलगडलें. इंदू आपली सवत ही कल्पनाच किती तरी वेळ तिला खश वाटेना. आतांपर्यंत आपल्या सवतीचें जें चित्र ती आपल्या मनापुढें उभें करीत असे, तें कळकट चेहऱ्याची व कुढ्या मनाची एक बाई असें होतें. आपल्या संसारसुखाचा वृक्ष मुळां-तच छिन्नभिन्न करून टाकणारी कुऱ्हाड बाहेर सोन्याची व आंत लोण्याची अरेल्ल हें तिला स्वप्नांतदेखील खरें वाटलें नसतें. मनांतील वादळामुळें तिला अंधरुणावर स्वस्थ पडून राहवेना. ती अंधरुणावर उठून बसली व जवळच निद्रेच्या बाहुपाशांत विश्वस्त रीतीनें झोंपी गेलेल्या त्या मातापुत्रांकडे पाहूं लागली. रात्र व मद्य या दोहोंच्याहि अंमलाखालीं मनुष्याचें मन वेताल होतें. सिंधूचेंहि तसेंच झालें. पतिसुखाच्या अमृताचा पेला आपल्या ओठापासून जिनें ओढून घेतला, अपत्यसुखासाठीं तळमळणाऱ्या आपल्या हृदयावर जिनें धगधगीत निखारे ठेविले ती आपली सवत समोर सुखानें निजलेली पाहून सिंधूचा त्वेष अनावर झाला. तिच्या क्षुब्ध मनांत विचारोर्मि उसळूं लागल्या. ‘सुरी सोन्याची झाली म्हणून तीं कांहीं पोटांत खुपसून ध्यायची नाहीं. मी इंदूच्या बाळंतपणासाठीं आलें तेव्हां ही माझी सवत आहे, हें मला कळलें असतं तर-तर-तिला वांचविण्याची मी इतकी खटपट केलीच नसती. आयता माझ्या वाडेंतलाच कांटा दूर झाला असता. छेः ! पण इंदू फूल आहे; कांटा नाही. ती माझी सवत झाली, यांत तिचा काय अन्याय आहे ? पूर्वीच्या बयकोला टाकून देणाऱ्या मनुष्याशीं मी लग्न करणार नाहीं असं तिनें सांगायला नको होतं काय ? पण ती सांगणार कशी ? पहिली बायको असलेल्या नवऱ्याच्या गळ्यांत तर राहोच, पण अर्ध्या गोंवऱ्या स्मशानांत गेलेल्या थेरड्याच्या गळ्यांत-देखील बापानं सांगितलं म्हणजे मुलीला माळ घालवी लागते. गाय, शेळी आणि हरिणी यांच्या गरीबपणाचं मिश्रण करूनच ब्रम्हदेवानं हिंदु मुलगी जन्माला घातलेली असते. पण इंदूनं नसला तरी तिच्या वडिलांनीं विचार करायला नको होता

काय ? उद्यां आपल्या पोरीचा गळा कापून हा राक्षसी नवरा तिसरं लग्न करूं लागला तर आपल्याला काय वाटेल हें त्यांनीं ध्यानांत आणायला नको होतं का ? आपली मुलगी चांगल्या स्थळीं पडावी म्हणून दुसऱ्या मुलीला सवाष्णपणीं विधवा करण्याचा त्यांना काय हक्क होता ? त्यांनाच चांगली जबर शिक्षा झाली पाहिजे. पण इंदूच्या वडिलांना आपण शिक्षा कशी करणार ? मुलीचं बरंवाईट झालं तरच त्यांना दुःख होईल. आणि त्यांना शिक्षा करणं म्हणजे वड्याचं तेल वांग्यावर काढल्यासारखं होईल. पहिली बायको वाईट चालीची आहे, असं सांगून ज्यांनीं त्यांना मुलगी द्यायला लावलं, त्यांचा गुन्हा सर्वांत मोठा नाही का ? शिक्षा करायचो, सूड घ्यायचा तर सुखाचा कणदेखील न देतां कुंकवाच्या टिळ्यावर आपली बोटवण करणाऱ्या नवऱ्याचाच घेतला पाहिजे. स्वारी उद्यां मोठ्या आनंदानं मुलाला पहायला येणार आहे. मुलाला डोळे भरून पहाण्याऐवजीं डोळ्यांत पाणी आणून पाहण्याची पाळी त्यांच्यावर आपल्याला सहज आणतां येईल.' या शेवटच्या विचारानें सिंधूच्या हृदयाचा थरकांप झाला. व्यवहारांत मोठ्या वस्तूच्या आंत लपलेली वस्तु तिच्यापेक्षां लहान असते; पण मनामध्ये लहान पापाच्या पोटांत मोठे पाप दडून बसलेलें असतें. नवऱ्याविषयीं तिला वाटणारा तिटकारा अगर त्याला कांहीं तरी दुःख व्हावें ही तिची इच्छा स्वाभाविक होती. पण या इच्छेचें पर्यवसान अमृताचा घात करण्याच्या कल्पनेपर्यंत येऊन पोचेल अशी तिला कल्पनाहि नव्हती. आकाशांतून कोसळून पडणाऱ्या विजेला तरी आपण एखाद्या गोरगरीबाच्या घराची राखरांगोळी करणार आहों, हें प्रथमतः कुठें माहीत असतें ? आपल्या पापी विचारांची तिची तिलाच लाज वाटूं लागली. ती हळूच उठली व इंदूपाशीं निजलेल्या अमृताला अलगद उचलून तिनें त्याचा मुका घेतला. तिच्या डोळ्यांतून घळघळ आंसवें वाहूं लागलीं. 'आपलं पाणी तीरानं गळूळ केलं, म्हणून नदीच्या प्रवाहानं तीरावरील वेल उपटून टाकणं योग्य होईल काय ? निष्पाप निरपराधी अमृत आपलाहि मुलगा नाही का ? पण आपणहि निष्पाप व निरपराधीच होतो. आपल्या भावाला हजार रुपये देण्याचं सामर्थ्य नव्हतं हा अपराध कीं काय ? चोर सोडून संन्याशाला सुळी देऊं नये हें खरं; पण सुळावर चढणाऱ्या संन्याशाच्या अंतःकरणांत या अन्यायाचा सूड घेण्याचा विचार येऊं नये, असं म्हणणं न्यायाचं होईल का ? तें कांहीं नाही; ईश्वरेच्छेनं अमृताचं विष होतं मग मनुष्याच्या इच्छेनं औषधाचं विष व्हायला कितीसा उशीर लागणार ? निरपराधी पत्नीच्या अंतःकरणावर

सवतीचा सूड

घाव घालायला जें दुष्ट अंतःकरण कचरलं नाहीं त्याच्यावर पुत्रशोकासारखा जबरदस्त घावच घातला पाहिजे. ' शेवटचा विचार मनांत येतांच तिचे हात थरथर कांपूं लागले व आपल्या हातांतून अमृत खाली जमिनीवर पडतो की, काय असें तिला वाटूं लागलें. स्वार्थानें माणूस राक्षस होतो. नवऱ्याचा सूड आपण अमृताला मारून घेणें म्हणजे एकांनें गाय मारली म्हणून दुसऱ्यानें वासरूं मारण्यासारखें आहे, हा विचार तिच्या मनांत तात्काळ यावयाला व इंदूनें झोंपेंत ' सिंधूताई, सिंधूताई, माझ्या बाळाला वांचीव--माझ्या अमृताला वांचीव ' असें घाबरून म्हणायला एकच गांठ पडली. सिंधू चपापली. आपल्या अंतःकरणांतली दुष्ट विचारांची खळबळ झोपी गेलेल्या इंदूलाहि ऐकूं गेली काय ? तिनें इंदूला जागें केलें. जागी झाली तरी इंदु ' सिंधूताई, अमृताला वांचीव ' हेच उद्गार काढीत होती.

‘ झालं काय असं ? ’ सिंधूनें पश्चात्तप्त स्वरांनें विचारलें.

इंदू योग्याच्या स्वरांत म्हणाली, “ मला किनई एक स्वप्न पडलं. त्यांत माझी सवत हातावर अमृताला घेऊन एका उंच डोंगराच्या कड्यावर उभी आहे असं दिसलं. त्याच्या अंगाखालून एक हात तिनें काढून घेतला व म्हटलं, “ मी अदशी याला दरींत टाकून देतें. ” मी पायां पडलें, मला हवें तर लोटून दे म्हणून विनविलं; पण ती मुळींच ऐकेना. “ याच्या बापानें मला असंच लोटून दिलें. बापाचं पाप सापासारखा दावा धरतं व मुलाला चावतं. ” एवढं तिनें म्हटल्याबरोबर मी घाबरून तुला हांका मारायला सुरवात केली. सिंधूताई, हें स्वप्न अगदीं वाईट पडलं नाहीं ग ? माझ्या अमृताचं—”

इंदूच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहूं लागले. सिंधू तिचें सांत्वन करीत म्हणाली, “ असं काय बरं करावं वेड्यासारखं ? मनुष्याच्या आशा नि स्वप्न सगळींच कुठं खरीं होतात का ? ”

“ पण माझा अगदीं धीर सुटला आहे. तुझ्या नवऱ्याचं पारिपत्य करण्याचं मी तुला वचन दिलं तसं माझ्या अमृताला संभाळण्याचं तूंहि मला दिलं पाहिजेस. अमृत, आतां सिंधूताईच तुझी आई बरं ! ”

इंदूची बावरलेली मनःस्थिति पाहून सिंधूनें अमृताला पोटच्या मुलाप्रमाणें मानण्याचें तिला वचन दिलें. ‘ मीच तुझी सवत. ’ हे शब्द सिंधूच्या अगदीं ओठाशीं आले होते. पण हें ऐकून पुन्हां त्या भयंकर स्वप्नाचा धक्का इंदूला बसेल असें

नवचंद्रिका

तिला वाटलें. तिनें ते शब्द आंतल्या आंतच गिळले. “ मला नुसतं हाताचं ब्रचन नको, ओंठाचं पाहिजे. ” इंदू लाडकेपणानें म्हणाली.

“ ओंठाचं ? ” सिंधू थेंबें म्हणाली. “ म्हणजे मी तुझा मुका घेऊं कीं काय ? उद्यां तुझ्या पतिराजांना हें कळलं म्हणजे ते माझ्यावर हक्काबद्दल किर्याद करतील ना ? ”

“ माझा नाही मुका घ्यायचा. तूं नि मी दोघाहि अमृताच्या आई झालों. तेव्हां एका गालाचा तूं मुका घे नि दुसऱ्याचा मी घेतें.”

अमृत डोळे उघडून पाहूं लागला तों उजवा गाल सिंधूताईच्या ताच्यांत व डावा आईच्या ताब्यांत गेला आहे. त्या बिचाऱ्याला बापाची कल्पना नव्हती म्हणून बरें होतें; नाहीं तर आतां बापाला कुठला गाल मिळणार या काळजीत तो एटला असता !

✱

✱

✱

सकाळीं उठल्यापासून सिंधूचें मन विचाराच्या वावटळींत सारखें गिरगिर फिरत होतें. दुपारीं भास्करराव पुत्रमुख पाहण्याकरितां येणार, त्यावेळीं आपण आपलें तोंड कुठें तरी लपविणेंच चांगलें असें एक वेळ तिला वाटे. दुसऱ्याच क्षणीं अन्यायानें सुस्कटदाबी केल्यामुळें आतांपर्यंत मुका राहिलेला तिचा स्वाभिमान वर उफाळून येई व त्याला वाचा फुटे. “ तुला त्यांना भिण्याचें काय कारण आहे ? तूं एकदम निघून गेलीस तर मात्र तुझी बाजू लंगडी होती असं जगाला म्हणायला मिळेल. ज्यानं बायकोला अन्यायानं टाकली तो नवरा कसला आणि त्याच्या नवरेपणाची किंमत ती काय ? मून विटलं नि सुतक फिटलं. येऊं दे. खुशाल त्याला येऊं दे. पालीपुढें विंचू नांगी टाकतो त्याप्रमाणं सत्यापुढें पापाची मान खाली गेलीच पाहिजे. ” असा उपदेश हा अभिमान करूं लागला. टाकायचें तें टाकून वर वाईट चालीची म्हटल्याबद्दल तिला जी चौड आली होती, ती नवऱ्याचा सूड घेण्याविषयी, कोणत्या ना कोणत्या रीतीनें त्याला दुःख होईल अशा रीतीनें वागण्याविषयी तिला चिथावीत होती. शेवटीं खऱ्याला मरण नाहीं असें ठरवून नवरा येईल त्या वेळेला घरींच रहावयाचें असा तिनें निश्चय केला.

भास्करराव येतांच त्यांच्याकडे अगदीं रोखून पहावयाचें तिनें ठरविलें होतें. पण त्यांची गाडी दाराशीं थांबतांच तिचें हें अवसान गळालें. गच्चीवर जाऊन गाडीकडे पाहण्याचें देखील तिला धैर्य झालें नाहीं. ती एखाद्या पुतळीप्रमाणें जागच्या

सवतीचा सूड

जागी खिळून राहिली. त्यांची पावले जिन्यावर वाजतांच तिचे अंग लटपट कांपू लागले. तिने तात्काळ अमृताला उचलले व ती शेजारच्या खोलीत गेली. आनंदित झालेल्या इंदूचे सारे लक्ष दाराकडे असल्यामुळे, तिच्या हे लक्षांतहि आले नाही.

भास्कररावांची स्वारी उत्सुकतेने खोलीत आली. नवे खेळणे पहावयाला उत्कंठित झालेल्या मुलाप्रमाणे त्यांनी सभोवार दृष्टि फेकली. चटकन् सस्मित मुद्रेने वर पाहून पुन्हां खाली पाहणाऱ्या इंदूखेरीज त्यांच्या दृष्टीला काहीच दिसले नाही. फूल तोडण्याकरितां वेलीजवळ जाणाऱ्या मनुष्याची तिच्यावर फूल नाही असे पाहून जशी निराशा होते, त्याचप्रमाणे भास्कररावांची स्थिति झाली. अमृतचे कांही बरेवाईट तर झाले नाही ना, अशी भयंकर शंकाहि त्यांच्या मनाला स्पर्श करून गेली. पण इंदूचा हंसरा चेहरा या दारुण शंकेचे निरसन करण्याकरितां पुढे उभा असल्यामुळे, आपल्या मनाच्या भिन्नेपणाचे त्यांचे त्यांनाच हंसू आले.

‘ मला वाटलं होतं देवी प्रसाद देण्याकरितां तो हातांत घेऊन अगदीं उभी असेल ’ भास्कररावांनीं संभाषणाला सुरवात केली.

“ देवी उगीच नाहीं प्रसाद देत. तिला आधीं प्रसन्न करून घ्यावी लागते हो. ” इंदू हंसत हंसत उद्गारली.

“ बारशाच्या दिवशीं यायला मिळालं नाही त्याचा राग आहे वाटतं हा ? रागाची बाकी अगदीं चक्रव्याढव्याजानं काढलेली दिसते ! पण बायकांना राग कधींच शोभत नाही. खरं रागवावं पुरुषांनीं नि खरी माया करावी बायकांनीं. ”

“ चांगली वांटणी आहे ही रागा-लोभाची. रस मला नि चोयव्या तुला. ”

“ राग अगदीं नाकावर बसला तरी त्याला घालायची वेसण आहे माझ्यापाशीं ! नवी नथ पहाल तर— ”

“ दागिन्यानं जाणारा हा राग नाहीं बरं ! ”

“ दागिना देखील नकोसा झाला आज ? अरे बापरे ! वैराग्याचा झटका आला आहे वाटतं मोठा ? या वैराग्याच्या चाऱ्याबरोबर वहात वहात मला सोडून जाण्याच नाही ना विचार राणीसाहेबांचा ? ”

“ इतकी नको कांही थट्टा करावयला. सिंधूताई आपल्याला माहीत असेलच. ”

“ सिंधूताई ! कोण सिंधूताई ? ”

“ माझी वहीण. ”

नवचंद्रिका

“ बायकांना मुलाबरोबर बहिणीहि बऱ्या मिळू लागतात बुवा. ”

“ सिंधूताई मोठी शिकलेली सुईण आहे. तिनेच बाळंतपणांत माझे प्राण वांचविले. इकडे सारं लिहून कळविलं होतं मी. ”

“ ती काय उधारी बाकी आहे म्हणून माझ्या लक्षांत राहिल ? ” हें वाक्य ऐकतांच इंदूचा चेहरा किंचित् उतरला; पण भास्कररावांचें तिकडे लक्षच नव्हतें.

“ बरं, ही सिंधूताई तुझी बहीण आहे पण पुढें काय ? तिचे उपकार फेडायचे असले तर तिला एखादा ठळकसा दागिना करून देऊं म्हणजे झालं. ”

“ तिचा मुख्य दागिना हरवला आहे. तो शोधून दिला पाहिजे. ”

“ केसरींत जाहिरात देऊं या ! ”

“ केसरींतल्या जाहिरातीनं सांपडण्यासारखा दागिना नाही हा. पति हाच स्त्रीचा अलंकार असं म्हणतात ना ? ”

“ तिचा नवरा बेपत्ता झाला आहे वाटतं ? त्यालाहि उपाय जाहिरात हाच. हरवलेल्या वस्तूवर ‘ केसरी ’तील जाहिरात हा अगदीं रामबाण उपाय आहे. ”

“ तिच्या नवऱ्यानं तिला टाकून दिली आहे. ”

“ वाः ! तूं आतां असल्या मध्यस्थ्या करायला लागलीस का ? उद्यां म्हणशील माझ्या सवतीलाच घरांत परत बोलावून आणा म्हणून. ”

“ मी गडे सिंधूताईला वचन दिलं आहे आपण तें पुरं केलंच पाहिजे ! ”

“ बायकांनीं वचनं द्यावीं नि पुरुषांनीं तीं पाळावीं ! खासा न्याय ! ”

“ बायकांनीं रांधावं नि पुरुषांनीं जेवावं हा जसा न्याय, तसाच हा. ”

“ उगीच हवा कशाला तो वाद ? तूं सांगशील तें करायला मी तयार आहे. मग तर झालं ? ”

“ ती आपल्या नवऱ्याचं नांवगांव देईलच. त्याला शोधून काढून सिंधूताईला परत तरी घ्यायला लावावं, नाही तर त्याला चांगली अद्दल घडेल अशी शिक्षा तरी करावी—अगदीं वचन दिलं पाहिजे मला. ”

“ दुसऱ्या कुणी असं कांहीं सांगितलं असतं तर मी त्याला वेड्यांतच काढलं असतं ! पण तूं पडलीस लाडकी बायको. शिवाय वचन नाही दिलं तर प्रसादाला तितका अधिक उशीर लागणार ! तुझ्या सिंधूताईच्या नवऱ्याला शोधून काढून त्याला जन्मभर आठवण राहिल अशी शिक्षा करूं या. आतां तर झालं ना ? ”

सवतीचा सूड

इंदूचा आनंद आतां गगनांत मावेना. ती मोठ्याने म्हणाली, “सिंधूताई अग, सिंधूताई, अमृतला इकडं दाखवायला घेऊन ये नि आतां तुझी आणि तुझ्या पतिराजांची गांठ पडलीच म्हणून समज.”

इंदूची कल्पना सिंधू लगवणीने बाहेर येईल अशी होती. ती येत नाही असे पाहून इंदू आंतल्या खोलीत गेली. सिंधू नको नको म्हणत असतांनाच तिला ओढीत तिने बाहेर आणले. सिंधूच्या चेहऱ्याकडे भास्कररावांची नजर जातांच ते अगदी काळेठिक्कर पडले.

“ही सिंधूताई, हिच्या नवऱ्याला शोधून काढून चांगली शिक्षा केली पाहिजे हं.” इंदू हंसत हंसत म्हणाली.

आतां मात्र सिंधूच्याने राहवेना. ती म्हणाली, “हे काय शिक्षा करणार ? खुनी मनुष्य न्यायाधीश होऊन स्वतःला फांशी देण्याचा हुकूम फर्मावील का ?”

“म्हणजे ?” इंदूने आश्चर्याने विचारले.

“इंदूताई,” सिंधू स्फुंदत म्हणाली, “ही कपाळकरंटी सिंधूच तुझी सवत आहे.” संथ अशा गंगाप्रवाहांतून अभिवर्षाव झाल्याप्रमाणे इंदूला वाटले. भास्कररावांच्या मुद्रेवरून सिंधूचे सांगणे सत्य असल्याचे तिने जाणले. ती सुन्न झाली; पण क्षणभरच ! कठोर दृष्टीने पहात तिने कठोरतर स्वराने भास्कररावांना विचारले, “हिला आपण टाकून कां दिलंत ?”

वर्मी गोळी लागलेला वाघ जीवाच्या आकांताने पारध्यावर जशी झडप घालू पाहतो तशा प्रकारचा प्रयत्न करीत भास्करराव म्हणाले, “ती वाईट चालीची होती म्हणून.”

आतांपर्यंत सिंधूने आपला संताप कसाबसा आंवरून धरला होता. आतां मात्र तिच्याने राहवेना. सत्याच्या तेजाने तळपणाच्या मुद्रेने ती उद्गारली, “वाईट चालीची ! मी वाईट चालीची होतं कीं, तुम्हांला हजार निर्जीव रुपड्यांची किंमत चालत्या-बोलत्या बायकोपेक्षां जास्ती वाटली ? करा, प्रमाण करा; हा माझ्या हातांत तुमचा मुलगा आहे. याची शपथ घेऊन सांगा कीं, मी वाईट चालीची होतं म्हणून. मात्र खोटे बोलणाराचं देव कधीहि वरं करणार नाही हें पक्कं ध्यानांत ठेवा.”

सिंधूने अमृताला भास्कररावांच्या पुढे केलें. शपथ घ्यावयाला त्यांचे मन धजेना. त्यांचा खोटेपणा तात्काळ इंदूला कळून चुकला. सिंधूला आपले हृदय फुटून जातं कीं काय असे वाटूं लागले. अमृताला इंदूकडे देऊन ती म्हणाली, “इंदूताई,

नवचंद्रिका

जातें मी आतां. यापुढें तुझी माझी गांठ देवाघरीं. कारण—तुला सांगायला नकोच— बाळ अमृत, तुझे बोंबडे बोल ऐकण्याची माझी फार फार इच्छा होती. पण—” पुढें सिंधूला बोलवेना. तिच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहूं लागले. रडत रडत सिंधू बाहेर निघालेली पाहून इंदूनें तिचा हात धरला व ती म्हणाली, “ चल सिंधूताई मीहि येतें तुझ्याबरोबर ! ”

भास्करराव स्तंभितच झाले ! “ या सवतीनें कांहीं जादूटोणा केला कीं काय तुझ्यावर ? ” ते केविलवाण्या स्वरानें इंदूला उद्देशून म्हणाले. “ ती तुझा सूड घेत आहे सूड ! ”

“ तिला अशा राक्षसीपणानें वागविल्याबद्दल मीच तुमचा सूड घेणार आहे. मी नि अमृत यापुढें सिंधूताईकडंच राहणार ! ”

“ उपाशीं मरायची अवदसा आठवली वाटतं तुला ? ” भास्करराव खेंकसून म्हणाले.

आतां मात्र सिंधू मध्ये पडली. ती संतापानें थरथर कांपत म्हणाली, “पोटाची कशाला भीति घालतां तिला ? सिंधूच्या नांवावर पांच हजार रुपये वेंकेंत आहेत कीं नाहींत याची खात्री करून घ्या आणि मग असल्या पुरुषी धनक्या घाला. ”

भास्करराव हतबुद्ध झाले. ‘ इंदू इंदू—’ पुढें काय बोलवयाचें हेंच त्यांना सुचेना. इंदूनें मान वळून त्यांच्याकडे पाहिलें देखील नाहीं. अमृताचा गाल डोळ्यांतल्या आंसवांनीं भिजवीत ती मोठ्यानें म्हणाली, “ बाळ, तूं कठोर पुरुषाच्या जन्माला आला आहेस. कुणासारखाहि हो; पण आपल्या बापाच्या वळणावर मात्र जाऊं नकोस ! ”

१९२८

दृष्टि-लाभ

वर्तमानपत्राच्या एका धोंब्यानें द्रव्यप्राप्ति व देशभक्ति हीं समाजवृक्षाच्या शेंब्यावरील दोन्ही फळे मीं अचूक पाडलीं होतीं यांत संशय नाही. संपादक बनतांच मी विद्यापीठाच्या शिक्षणक्रमावर ताशेरा झाडूं लागलों, राजकारणांत गांधींना मार्गदर्शक होण्याचा प्रयत्न केला आणि सुधारकांवर असे कोरडे उडविले की, त्यांनीं आगरकरांचाच धांवा करावा. सुधारकांचा कष्ट द्वेष्टा व सनातन धर्माचा बडा पाठि-राखा म्हणून माझा विशेष लौकिक होता. जिल्ह्यांत कुठें कांहीं नवीन घडो; त्याची हकीकत माझ्या कानीं आली की, जोरदार शब्द, उद्गारचिन्हें वगैरे मसाला भरपूर घालून मी ती चटकदार करीत असें. देवापुढें कोंबडीं, बकरीं, रेडे वगैरे बळी देण्याच्या चालीचें समर्थन करतांना 'मांसाहारी लोक दररोज हजारों प्राण्यांचा संहार करतात, त्यांत आणखी थोडी भर पडली म्हणून काय विघडतें?' असें लिहावयाला मी कधींच कचरलों नाही.

आज एका प्रौढ विधवेच्या पुनर्विवाहावर असाच जळजळीत लेख मी लिहिला. "ज्या हिंदुस्थानांत सिता-द्रौपदीसारख्या पतिव्रता झाल्या, त्यांतल्या बायकांनीं आतां पाट लावावेत काय? केवढी ही हिंदुधर्माची अवनति!!! लक्षांतच असें काय विशेष पुरून, ठेवलेलें असतें? आपल्या आप्तेष्टांच्या घरीं स्वयंपाक करणें, त्यांचीं धुणीं धुणें, मुलें खेळविणें वगैरे कामांपासून होणाऱ्या सात्त्विक सुखापेक्षां लक्षापासून होणारें तामस सुख अधिक महत्त्वाचें आहे काय? 'परोपकाराय सतां विभूतयः' या कविवचनाप्रमाणे पाहतां विधवेचं गणना विभूतींतच करावी लागेल. विभूतिपद सोडून त्यांनीं सामान्य मनुष्य होणे हा त्यांचा अधःपात आहे. मद्य, मांस आणि मैथुन यांच्याकडे प्राणिमात्राची प्रवृत्ति असते असें मनूनं म्हटलें आहे. पण निवृत्ति हाच हिंदु विधवांचा मुख्य गुण

नवचंद्रिका

आहे. सधवेचा जसा पति हाच देव त्याप्रमाणे विधवेला देव हाच पति ” अशा वाक्यांनी त्या लेखाचा शेवट करून फिरायला जायची वेळ झाल्यामुळे, मी उठलों व लेख खिशांत टाकून प्रो. जोशी यांच्या घरी गेलों.

प्रो. जोशी हे पुण्याच्या एका कॉलेजांत इंग्रजी व मराठी या विषयांचे प्रोफेसर होते. आमच्या गांवी त्यांची सासुरवाडी असल्यामुळे ते दोन दिवसांपूर्वी इकडे आले होते. आपण होऊन त्यांनी माझी ओळख करून घेतल्यामुळे, मला त्यांच्या-विषयीं—ते एक आधुनिक कवि असूनहि—फार आदर वाटत होता. आजचा लेख त्यांना वाचून दाखवायचा अशा इराद्यानेच मी तो बरोबर घेतला.

जोशांच्या—म्हणजे त्यांच्या सासऱ्यांच्या घरी गेलों. ते कसलीशी कविता मोठ्याने वाचीत होते. ‘ या संपादक ’ असें माझे स्वागत करून ते म्हणाले, “ केशवसुतांची ही कविता वाचली आहे का तुम्हीं ? ”

“ कसले केशवसुत घेऊन बसलां आहांत तुम्ही प्रोफेसरसाहेब ? मोरोपंतांच्या पासंगाला लागणार नाहीत तुमचे केशवसुत ! ”

“ काव्याची किंमत ग्रंथांच्या वजनाने का करावयाची असते ? ” जोशी म्हणाले.

“ काय तुमच्या आधुनिक कवितेचे एकएक विषय. म्हणे तुतारी ! अहो वेदान्त, भारत, भागवत सारं सोडून तुतारी कुठली सुचली हो या वेठ्याला ? उद्यां ढोलावर कविता करतील. ‘ फुटकी तपेली ’ हें काय कवितेचें नांव कीं काय ? ‘ फाटका जोडा ’ हा विषय काय वाईट आहे मग ? ”

“ तो वाद आपण नंतर करूं. या ओळी तर पहा केशवसुतांच्या—”

“ साध्याही विषयांत आशय कधीं मोठा किती आढळे ।

नित्याच्या अवलोकनें जन परी होती पहा आंधळे ॥ ”

“ काय आहे हो या ओळींत ? ” मी मोठ्या दिमाखाने म्हटलें. ‘ काय ज्ञानेश्वरासारखी उपमा आहे, का मोरोपंतासारखे यमक आहे—”

“ वाचकाला काव्यदृष्टि देण्याचें सामर्थ्य आहे. ”

प्रोफेसरसाहेब कपडे करून उठल्यामुळे तो विषय जिथल्या तिथेंच राहिला. समुद्रापर्यंत आम्ही फिरायला जाणार असल्यामुळे, माझा लेख समुद्राच्या वेळेवरच त्यांना वाचून दाखवावयाचें मी ठरविलें. प्रोफेसरसाहेबांनीं मोठ्याला सांखळीच्या पाशांतून मुक्त केलें व बरोबर घेतलें. आम्ही अंगणाबाहेर पडतों तोंच मोठ्याच्या मागोमाग घाणेरडें कुत्रें लंगडत येत असलेलें मी पाहिलें.

“ ही कुठली हो पीडा ? ” मी विचारलें.

“ दोन दिवस इथंच अंगणांत येऊन बसतंय तें कुत्रं. त्याची गंमत आली का तुमच्या लक्षांत ?

“ लंगडं आहे ना तें ? ”

“ तैमुरलंग असून समुद्रावर स्वारी करायला निघालं आहे. गोष्ट साधीच; पण तिच्यांत किती अर्थ भरला आहे तो पहा. मोत्या जिथं फिरायला जाईल तिथं आपण जावं असें या लंगड्या कुठ्यालाहि वाटतं. तुम्ही हाडहुड करा, हांकून या, काय वाटेल तें करा, तें मागाहून येणारच ! ”

त्या लंगड्या कुठ्याला मी थोडेसें धिसपटावून पाहिलें. ‘ कयांव कयांव ’ करीत त्याने सन्माननीय माघार घेतली; पण स्वीकृत मार्ग न सोडणाऱ्या महात्म्या-प्रमाणें पुन्हां तें आमच्या मागाहून येऊं लागलें.

रस्त्याच्या एका कडेला निवडुंगाचीं कुंपणें होतीं. मोठ्या कमळाप्रमाणें दिसणाऱ्या त्यांच्या फुलाकडे बोट दाखवून प्रोफेसर म्हणाले, “ हें पाहिलंत का आश्चर्य ? ” मी पाहूं लागलों. कांटेरी म्हणून गाजलेल्या निवडुंगाचीं फुलें डोळे उघडून जगाकडे पाहात होतीं.

“ कांट्यांनीं अंग भरलेलें असलें तरी निवडुंगाचें सुद्धां हृदय फुलतेंच. गुलाब, जाई, जुई यांच्यापेक्षां निवडुंग कांहीं निराळा नाही. तुम्हीं त्याचीं फुलें देवाला वाहूं नका हवीं तर; फुलण्याची संधि मिळाली एवढ्यावरच तो आनंदित झाला आहे. ”

तें लंगडें कुत्रें आणि हा फुलणारा निवडुंग यांची जात एकच आहे कीं काय याचा विचार करीत मी चाललों असतांना, समोरून एक भिकारीण येतांना दिसली. तिचीं फाटकीं वस्त्रें, तिनें खाकेला लावलेली घाणेरडी झोळी, उभ्या जन्मांत तेलाचा स्पर्श न झालेले तिचे केस वगैरे पाहून मी तर तोंडच फिरविलें. ती आमच्या अंगा-वरून गेल्याबरोबर प्रोफेसर म्हणाले, “ पाहिलंत कां तें ? ”

“ काय ? ”

त्यांनीं मागें वळून त्या भिकारणीकडे बोट दाखविलें. आपल्या केसांत तिनें एक बासें फूल खोवलें होतें.

प्रोफेसर म्हणाले, “ पलीकडे रस्त्यावर पडलं होतं तें फूल. किती लोकांनीं पायदळीं तुडविलं असेल कुणाला ठाऊक. तिनें मोठ्या हौशीनें त्याला डोक्यावर बसविलें कीं नाही पहा. ”

नवचंद्रिका

एका दिवशीं अनेक विलक्षण दृश्यें पाहून राजपुत्र सिद्धार्थाचें जगाविषयीचें मत बदललें व तो बुद्ध होऊन अरण्यांत निघून गेला. माझ्या दृढमूल मतांनाहि तसाच धक्का बसल्यासारखें मला वाटूं लागलें. थोडे पुढें गेलों तों एक भिक्षुक दोन गाई हांकीत येत असलेला दिसला. त्यानें वांकून प्रोफेसरांना नमस्कार केला. प्रोफेसरांनींहि स्मितपूर्वक प्रतिनमस्कार केला. तो थोडासा पुढें गेल्यावर ते म्हणाले, “ या मनुष्याची हकीगत आहे का ठाऊक तुम्हांला ? साधीच आहे पण—”

या साधेपणाच्या समुद्रांतून काय काय रत्ने बाहेर पडणार आहेत हें मला कळना. मी आश्चर्यचकित होऊन ऐकूं लागलों. प्रोफेसर म्हणाले, “ हे पूजा करतात इथं आमच्या घरीं. एकदा ब्राह्मण आहे विचारा घरचा. ना बायको ना पोर. पण माणसाला स्वस्थ कुठें बसवतं हो ? त्याला पोर नसलें तरी डोर पाहिजे. या दोन गाई बाळगल्या आहेत पहा. ”

“ दूध विकत असेल त्यांचं. ”

“ छेः, चहापुरतं स्वतःला ठेवून बाकी वासरांना देतो प्यायला. काय गुटगुटीत वासरं झालोंत म्हणतां या गाईचीं. भिक्षुकींत मिळविलेला सारा पैसा या गाईच्या बरदास्तींत खर्च करते स्वारी. ”

“ आश्चर्य आहे युवा. ” वाळवंटांतल्या रस्त्याकडे वळतांना मी म्हटलें.

“ आश्चर्य कसलें त्यांत ? आपल्या मोत्यामागून येणारं हें लंगडं कुत्रें, तो निवडुंग मघांची ती भिकारीण आणि हा भिक्षुक या सर्वांच्या अंतर्दोर्मीं एकच तत्त्व आहे. आनंदाला कवटाळण्याकरतां वस्तुमात्राची जगांत धडपड चालली आहे. कशावर ना कशावर तरी मनुष्याचा जीव बसतो. त्याशिवाय त्याच्या हातून संसाराच्या वाळवंटांतील प्रवास होणारच नाही. स्वातंत्र्याकरितां धडपडणारीं राष्ट्रें, पुनर्विवाह करणाऱ्या विधवा, संप करणारे मजूर, या सर्वांच्या अंतःकरणांत हेंच तत्त्व आहे. दुसऱ्याला मिळतो तेवढा तरी आनंद आपल्याला मिळाला पाहिजे असें प्रत्येकाला वाटतेंच वाटतें. ”

आंधळ्याला एकदम दृष्टि यावी तसें मला झालें. खिशांतला लेख काढून मी त्याचे तुकडे तुकडे केले व ते बाऱ्यावर फेंकून दिले. त्या तुकड्यांमागून मोत्या व मोत्यामागून तें लंगडें कुत्रें धांवलें.

चतुर्भुज !

भूतसावळला रात्रीच्या गाडीने जायचें म्हणून हजामतीचें सामान, परीटघडीचे कोट व शर्ट, केंसांचा कंगवा इत्यादि साहित्य मी गोळा करीत होतो. इतक्यांत दारांत कुणाचीशीं पावले वाजली. वळून पहातो तों माझा मावसभाऊ दिवाकर. .

“या तुम्ही दिवाकरपंत ! किती वर्षांनीं मुहूर्त सांपडला रे गृहस्था तुला यायला ?” मी त्याच्या हातांतील खादीचें पाकीट घेतलें व मोठ्याने ओरडूनच म्हणालें ‘आई, अग आई, दोन पेले चहा ठेवायला सांग भागीरथीवाईना, नि सुंठ फुललेली पहायला लवकर इकडे ये.’ दिवाकरानें नुसतें माझ्याकडे हंसून पाहिलें. वर्षाकाळांतील काळवंडलेल्या मेघाप्रमाणें तो दिसत होता. त्या मेघामधून विजेची पुसट चमक दिसावी, त्याप्रमाणें त्यानें उत्तरादाखल केलेलें स्मित मला वाटलें.

“खरेंच दिवाकर, पण हो, तुला आतां महात्मा दिवाकरच म्हटलें पाहिजे. पांच वर्षे झालीं तुला कॉलेज सोडून; पण अजून परदेशी कापडाची चिंधी देखील दिसत नाहीं तुझ्या अंगावर.”

“एवढ्यावरूनच जर मला महात्मा म्हणायचें असेल तर कपड्यावरून तूं गव्हर्नरच ठरशील.”

“वाकी खादी कांहीं तशी वाईट दिसत नाहीं म्हणा. काव्याच्या भाषेत बोलायचें तर सूर्य देखील नेहमीं खादीचाच प्रोपाख करीत असतो.”

“खादी चांगली ठरवायला सूर्याला कशाला आकाशांतून खालीं उतरलें पाहिजे ? हें पहा माझे खादीचें पाकीट. कुठल्याहि परदेशी पाकिटाच्या तोंडांत मारील.” मी पाकीट घेऊन पाहूं लागलों. शरदतूतील पांढऱ्या शुभ्र मेघांचेंच तें केलें असावें, असा मला भास झाला. ‘दिवाकर विनायक पांडित’ हें नांव किती सुंदर अक्षरांत

नवचंद्रिका

लिहिले होते वर ! “ फार आवडले वोवा आपल्याला हें पार्कीट. प्रवासाला तर फार चांगलं. मी रात्रीं भुसावळला जाणार आहे तेव्हां बरोबर घेऊन जातो. ”

“ मीहि उद्यां पहांटे जाणार आहे गोव्यांत. ”

दारांत चहाचे पेले घेऊन आलेली आई म्हणाली, “ असें घोड्यावरून येऊन जाण्याइतकी लगीनघाई आहे का रे दिवाकर ? बावू भुसावळला जाऊन चार दिवसांत येईल. रहा ना चांगला आठ पंधरा दिवस. इथं एकट्याला करमणार नाही असें वाटत असेल तर बावूबरोबर भुसावळला जा. आयती मुलगी चार डोक्यां-खालून जाईल. ”

दिवाकर माझ्याकडे पाहून मान उडवीत म्हणाला, “ कुणाची रे मुलगी ? भुसावळ मोठें जंक्शन आहे म्हणे. स्टेशनमास्तरची मुलगी असली तर सासरमाहेर करायला आगगाडीचा खर्च तरी येणार नाही. ”

“ स्टेशनमास्तर रे कशाला हवेत ? तुमचे मामाच नाहीत का तिथे ? ” चहाचे रिकामे पेले घेऊन आई निघून गेली.

“ अस्सं, सुभद्राहरणाकरितां हे आधुनिक अर्जुन भुसावळला जात आहेत तर ? ”

“ सुभद्राहरण कसले घेऊन वसलास कपाळाचें ? हिडिंबापाणिग्रहण आलें नाहीं कपाळीं म्हणजे मिळविली. ”

बोलायला विषय हवा म्हणून मी विचारलें,

“ खरंच तुझ्या गोष्टी फार चांगल्या असतात म्हणे. ”

“ म्हणे म्हणजे ? तूं वाचत नाहीस वाटतं ? ”

“ मला रे कुठला वाचायला वेळ मिळतोय ? वांटेकरी येतात त्यांच्याशीं हुजत घालायची, सकाळ संध्याकाळ टेनिसला जायचं—शिवाय क्लब आहेच बोकांडीं वसलेला ! काल कां परवां क्लबांतच कोणसें म्हणत होते कीं, तुझी ‘ पूर्णचंद्रा ’ च्या नव्या अंकांतील गोष्ट फार चांगली होती म्हणून. काय बरं नांव घेतलं त्यानें ! राजवाडा छेः राजविलास—नव्हे—”

“ राजद्रोह ” दिवाकर हंसत म्हणाला.

“ खरंच राजद्रोह. तुझ्यापाशीं अंक असला तर दे. आतांच वाचून काढीन. ”

“ आपल्या लेखाचा अंक लेखकाजवळ कधींच असत नाही. ”

“ बरं अंक नाही तर नाही. हें खादीचें पाकीटच दे मला प्रवासाला. तूं गोव्यांतून परत जाशील तेव्हां घेऊन जा. ”

चतुर्भुज !

“ पण शालजोडीला ठिगळ लावल्यासारखे नाही का हे होणार ? ”

“ तुझ्या मनांत धायचं नाही असं दिसतंय झालं. सहज वाटलं बरं म्हणून म्हणालो. ”

“ मग जा कीं घेऊन. नको कोण म्हणतंय ? खादीचें पाकीटच काय, पण खादीचा पोपाख देखील मागशील तर काढून देतो. ”

“ नको बोवा. माझ्या देशभक्तीची तद्दान या पाकीटावरच भागेल. ”

※

※

※

※

मी व दिवाकर रात्रीं वरोवरच स्टेशनावर आलों. मेल यायला जरा अवकाश होता म्हणून आम्ही इकडे तिकडे फिरत होतो. दिवाकर चिंताक्रांत दिसत होता. आपल्यावरून आपण जग ओळखतो असें असल्यामुळेच कीं काय, दिवाकराच्या मनांत स्वतःच्या लक्षाचे विचार घोळत असावेत असें मला वाटलें. मी त्याच्या पाठीवर थाप मारून म्हटलें, “ कुठल्या सुंदरीच्या चिंतनांत मग झाला आहेस रे ? धड बोलत देखील नाहीस. ”

“ सुंदरीचें चिंतन करायला तुझ्यासारखी मला फुरसद नाही बावा ” दिवाकरानें उद्दिग्ध स्वरांने उत्तर दिलें.

“ गोव्यांतून परत जातांना सांगलीला उतर हं. हें पाकीट ओलीसच ठेवून घेतलें आहे म्हणेनास, ” मी वरोवर घेतलेल्या त्याच्या खादीच्या पाकीटाकडे बोट दाखवीत म्हणालों.

नदीच्या लोंढ्याप्रमाणें आलेली आगगाडी हां हां म्हणतां पुढें धांवूं लागली. मी त्या प्रवाहावरोबर वाहत चाललों व दिवाकर तिरावरच राहिला. आज पांच वर्षांनीं दिवाकर आपल्याला उभाउभी भेटला. पुन्हां कधीं भेटेल कुणाला ठाऊक ! कदाचित् कधीं भेटणारहि नाही. मृत्यूच्या आगगाडींत वसून परलोकच्या प्रवासाला निघालेल्या मनुष्याला त्याचे आश्रित पुन्हां कोठें भेटतात ?

मावां पत्नी पहावयाला निघालेल्या माझ्या मनांत मरणाचे विचार आलेले पाहून माझे मलाच हसूं आलें. एकाच पृथ्वीवर अंधार व ऊन पाठशिवणीचा खेळ खेळत असतात. मंगल-अमंगल, आशा-निराशा वगैरे जोड्याहि मनुष्याच्या मनांत अशाच सारख्या लपंडावांत गुंग असतात. हां हां म्हणतां माझे मन भुसावळला मामाच्या घरां गेलें. दोन तीन वर्षांपूर्वीं मामाची मुलगी मी पाहिली होती. पण ती लमाला योग्य झाली असली, तरी मला योग्य नाही अशीच माझी समजूत झाली होती.

नवचंद्रिका

इतकें झालं तरी आई कांहीं केल्या आपला हट सोडाना. 'मुलीचें रूप घेऊन काय चाटायचें आहे?' असेंहि ती रागानें म्हणाली. असहकारितेच्या चळवळींत दिवाकरानें कॉलेज व मी शाळा बरोबरच सोडली असल्यामुळें, लग्नविषयक स्वराज्य मिळविण्याकरतांहि तोच अनत्याचाराचा मार्ग स्वीकारावयाचें मी ठरविलें आणि लग्नाची गोष्टच सोडून दिली. आमच्या आईसाहेबांचें सैतानी सरकार लवकरच वठणीवर आलें. मी पुन्हां एकदां ती मुलगी पहावी व पसंत न पडल्यास दुसरी करावी, अशी सुधारणा माझ्या पदरांत पडली. हा पहाण्याचा फार्स करण्याकरितांच मी भुसावळला जात होतों.

चटकन् माझ्या मनांत एक विचार चमकून गेला. दिवाकराचं लग्न व्हायचेंच आहे. त्याच्यासारख्या खादीवाल्याला चांगली मुलगी मिळणें ही गोष्ट अन्नक्षेत्रांत जेवणाराची अत्तरगुलाबानें संभावना होण्याइतकीच शक्य होती. मामांची मुलगी कुणीकडून सौभाग्यवती झाल्याशी कारण. हा नाही तर तो भाचा त्यांत त्यांचे काय मोठें विघडणार आहे? कोरांटीच्या फुलाला बाजारांत किंमत येत नाही; सुरंगीलाच येते. मुलीचेंहि तसेंच आहे. आपल्या अगदीं सामान्य मुलीला माझ्यासारखा श्रीमंत भाचा मिळावा ही मामांची इच्छा जितकी आपलपोटेपणाची तितकीच अव्यवहार्य होती. सार्धे घड्याळ राजानें आपल्या हातावर कां बांधावें? भिकार कविता उत्तम मासिकानें कां छपावी? अंगावर लत्तारें असणाऱ्या भिकाऱ्यानें फर्स्टक्लासमध्ये बसण्याची इच्छा कां धरावी? तें कांहीं नाही. पांच वर्षे देशभक्ति करणाऱ्या दिवाकरालाच ती चांगली वायको शोभेल. विद्याच्याला देशापुढें कांहीं दिसत नाही; तेव्हां वायकोचें वाईट रूपहि कांहीं त्याच्या लक्षांत येण्याचा संभव नाही. वधू-सागरांतील हालहल पचवायला त्याच्यासारखा दिगंबर मनुष्यच लायक.

✽

✽

✽

✽

पुण्याला खादीचें पार्कट जवळच ठेवून मी खिडकीबाहेर पहात होतों. इतक्यांत आमच्या डब्यांत दोन माणसें—एक वृद्ध गृहस्थ व एक सतरा अठरा वर्षांची तरुणी—आली व माझ्या समोरच्याच बांकावर बसली. नकळत माझी दृष्टि त्या तरुणीकडे वळली. बाहेरच्या सूर्यप्रकाशापेक्षां तिच्या मुखावरील तेज अधिक मनोहर आहे असें मला वाटलें. गाडी सुटल्यावर बाहेरली झाडेंझुडपें वघत बसण्यापेक्षां वाऱ्याच्या झुळके-बरोबर खेळणाऱ्या तिच्या केसांचें नृत्य पाहणें निःसंशय आनंददायक होईल ही

कल्पनाहि माझ्या मनांत आली. तिचे डोळे मात्र मला पुरते दिसले नाहीत. कारण बांकावर बसल्याबरोबर ती कुठल्याशा मासिकाचा अंक वाचण्यांत गढून गेली. ‘या मासिकांत माझा एकादा लेख असता तर काय बहार झाली असती !’ मी मनांत म्हटलें. आपल्या वाङ्मयप्रेमाचें प्रदर्शन व तिच्या मुखचंद्राचें दर्शन हे दोन्ही हेतु साधण्याकरतां मी विचारलें, “कसलं आहे मासिक तें ?”

मान वर न करतांच ती म्हणाली, “पूर्णचंद्र.”

ज्या लेखकाचा लेख ती वाचीत होती त्याचा मला अत्यंत राग आला ! पण त्याचें नांव देखील माहीत नसल्यामुळे त्याच्या नांवानें खडे फोडण्यासारखी साधी गोष्ट करणें सुद्धां मला शक्य नव्हतें. तिच्याकडे अधिक वेळ पहात राहणें आपल्या सभ्यपणाला व विशेषतः खादी पाकिटाला शोभणार नाही, या समजुतीनें मी पुन्हां खिडकीबाहेर पाहूं लागलों. चर्मचक्षु बाहेरचें उन्ह पहात होते; पण मनःचक्षु न दिसणाऱ्या चांदण्यांत रममाण झाले होते.

“हें पाकीट तुमचेंच का ?” त्या वृद्ध गृहस्थाचा प्रश्न कानीं पडतांच मी तोंड फिरविलें.

“हो, माझेंच आहे तें. अडचण होत असेल तर इकडे बसा. मी तें खाली ठेवतो.” ती तरुणी त्या पाकिटाकडे स्निग्ध दृष्टीनें पहात अरालेली बघून मी म्हटलें. मात्र पाकीटाची जागा म्हातारेवोवोनीं घेण्यापेक्षां त्या तरुणीनेंच ध्यावी अशी मनांतल्या मनांत मी देवाला विनवणीहि करीत होतो.

“तशी अडचण नाहीं कांहीं पण—”

माझ्या अंगावरील परदेशी कपडे व तें खादीचें पाकीट यांचा मेळ कसा वसवा-यचा हा प्रश्न त्यांना पडला असावा ! “पाकीट खादीचें असून पोषाख तसा कां नाहीं अशी शंका आली वाटतें तुम्हांला ? पण करणार काय ? ऐनवेळीं स्टेशनावर माझे खादीचे कपडे, एका मित्रांला द्यावे लागले. कुठल्याशा सभेचें अध्यक्षस्थान त्याला मंडित करावयाचें होतें.” मी धडधडीत थाप मारली. थाप मारल्यावांचून जगांत साध्या मृदंगाकडून देखील साथ मिळत नाही. मग या सुंदरीकडून—

“योगायोगानेंच आपली गांठ पडली म्हणावयाची,” गुलाबाच्या कळीसारखे दिसणारे ओंठ अर्धविकसित गुलाबासारखे करीत ती म्हणाली.

“जन्माच्या गांठीसुद्धां जिथं योगायोगानें पडतात तिथं—”

नवचंद्रिका

“तुमच्यावर भारी प्रेम आहे पहा आमच्या मनीचं,” माझ्या समोरील भीष्माचार्य उद्गारले. मी चकितच होऊन गेलों ! माझ्या पात्रिकेंतले सर्व अनुकूल ग्रह आजच जागे झाले कीं काय हें मला कळेना !

“कधी पाहिलं नाहीं पण मी यांना.”

“पहायलाच कशाला पाहिजे ? अहो, प्रेम नेहमींच आंधळें असतें !” मनीचे वडील, चुलते, मामा अगर आजोवा यांपैकीं एका नात्यावर हक्क असण्याचा संभव असलेले वृद्ध गृहस्थ म्हणाले.

“किती छान आहे ही गोष्ट,” मनी म्हणाली.

“कोणती ?”

“ही ‘राजद्रोह’—डब्यांत आलें तेव्हां तीच मी वाचत होतें.”

आतां माझ्या डोक्यांत प्रकाश पडला. ही पोरगी गोष्टी लिहिणाऱ्या दिवाकरावर खूप झाली असून, पाकीटावरच्या नांवांमुळे मीच दिवाकर अशी तिची समजूत झाली होती. हें तोतयाचें बंड चालू ठेवावें कीं काय या विचारांत मी असतांनाच त्या वृद्ध गृहस्थांनीं प्रश्नमालिकेला सुरवात केली,

“कुठें जात आहां !”

“भुसावळला”

“व्याख्यान बिख्यान आहे वाटतें ?”

नाहीं म्हणणें जीवावर येऊं लागलें. व्याख्यान व लेख यांच्यावर फिदा असणाऱ्या सुंदरीपुढें मला व्याख्यान देतां येत नाहीं म्हणून कबूल करायचें ? छीः, वचने किं दरिद्रता ? हाच जगाचा न्याय. मी व्याख्यानाच्या प्रश्नाला होकारार्थी मान हालविली.

‘फळें असलेल्या वृक्षांकडेच पक्षी धांव घेतात,’ मनूताई अभिनंदनपर मुद्देनें म्हणाल्या.

देवाला वाहण्यासाठीं दिलेलीं फुलें घेऊन पुजाऱ्यानें मधल्यामधेंच त्यांचा वास घ्यावा त्याप्रमाणें ही स्तुति दिवाकराची आहे हें कळत असूनहि मला तिच्या बोलण्यानें आनंद झाला.

“पण लिहिण्यांत भलतं साहस आपण करूं नये.” मनूताई सद्गदित स्वरांनें म्हणाली.

चतुर्भुज !

उभ्या जन्मांत एक अक्षरहि न लिहिणाच्या माझ्यासारख्या प्राण्याच्या अंगांत एकदम आगरकरांचा संचार झाला व मी म्हटलें, “सत्य असेल तेंच लिहायचें हा तर माझा बाणा आहे.”

“या ‘राजद्रोह’ गोष्टीबद्दलची कुणकुण तुमच्या कानांवर आली असेलच.” राजद्रोह ही गोष्टच ज्या बद्दादरानें पाहिली नव्हती त्याला तिच्याबद्दची कुणकुण कुठून कळणार ? मी स्तब्धच राहिलों.

“या गोष्टीबद्दल लेखकावर खटला करण्याचा सरकारचा विचार आहे असें कालच पुण्यांत ऐकलें.” मनीच्या पालकांनीं कुणकुणीचे स्पर्शकरण केलें. गोष्ट दिवाकरानें लिहिली आहे, सरकार चोर सोडून कांहीं संन्याशाला सुळीं देणार नाहीं असा पोक्त विचार करून मी म्हटलें, “करीना सरकार खुशाल लेखकावर खटला ! राष्ट्रयज्ञांत अनेकांच्या आहुति पडाव्या लागतात. तेव्हांच कुठें स्वातंत्र्यदेवता प्रसन्न होऊन इच्छित वर देते.”

“किती निघडी छाती आहे आपली,” माझ्याकडे कौतुकानें पाहत मनूताई म्हणाली. दुरून डोंगर साजरे हेंच खरें ! तिनें जर त्यावेळीं माझ्या छातीला हात लावून पाहिला असता तर—

मनूताईच्या फराळाच्या डब्यांत अस्मादिकांची स्वारी भागीदार झाली. भुसावळचे व्याख्यान कधीं आहे असा तिनें प्रश्न करतांच तें कधींहि न होणारें व्याख्यान ‘उद्यां’ ठरविण्यापेक्षां पुढल्या आठवड्यांत ठरविणें बरें असा विचार करून मी तिला तसें उत्तर दिलें. अर्थात् तिनें व तिच्या वडिलांनीं नाशिकला आपल्या घरीं उतरून जाण्याचा मला आग्रह करावा हें स्वाभाविकच होतें. या सुंदर तरुणीचा सहवास सोडून मामेबहिणीचें दर्शन घ्यायला उतावीळ होण्याइतका कांहीं मी वेडा नव्हतों. चार दोन दिवसांच्या सहवासांत या अद्भुत पोरीचें प्रेम काल्पनिक गोष्टीवरून पैशाच्या गोष्टीकडे वळवितां आलें तर आपलें वधूपरीक्षेचें काम नाशिकलाच यशस्वी होईल अशी अंधुक आशाहि माझ्या मनांत उत्पन्न झाली. आई रागावलीच तर गोदेचें स्नान करायला उतरलों होतो म्हणून सांगितलें म्हणजे झालें.

※

※

※

दिवाकर पंडिताच्या गोष्टीचें वेड सोडून दिलें, तर मनूताईत नांव ठेवण्यासारखें दुसरें कांहींच नव्हतें. सूर्यापुढें चंद्र निस्तेज पडतो हा नित्याचा अनुभव तिचा

नवचंद्रिका

चेहरा पाहतांच खोटा वाटूं लागे; कारण नेत्रांच्या रूपानें दोन तेजस्वी सूर्य सारखे प्रकाशत असतांनाहि तिचा मुखचंद्र नेहमीं प्रफुल्लितच दिसत असे. अंगकांति सोन-चांप्यासारखी तर हृदय जाईजुईप्रमाणें. 'बायको मिळावी तर अशी,' हा विचार नाशिकांत पाऊल टाकल्यापासून एकसारखा माझ्या मनांत घोळत होता. यिचाऱ्या मनुताईला माझ्या मनांतील या वादळाची दादहि नसावी. मला काय आवडतें, काय आवडत नाही, याची चौकशी करतांना देखील ती 'राजद्रोहा' सारख्या गोष्टींचेच आधार देत होती. 'तुम्ही नेहमींच कडक लिहितां; तेव्हां तुम्हांला चहा स्ट्रॉगच लागत असेल,' 'जहाल माणसांना तिखटांमिठाचे पदार्थ अधिक आवडत असले पाहिजेत. नाही?' 'वगैरे तिचीं वाक्यें ऐकून तोंडावर लटकें हंसूं आणतां आणतां मला पुरंवाट झाली. 'राजद्रोह' गोष्टीचा शेवट फार चांगला झाला आहे' हे तिचे शब्द ऐकतांच 'माझ्या या नाटकाचा शेवट तसाच झाला म्हणजे सुटलों,' असे उद्गार मी मनांतल्या मनांत काढले.

प्रख्यात कथालेखक दिवाकर पंडित नाशिकांत आल्याची बातमी लागतांच वरेच 'नवशिके' लेखक आपल्या गोष्टींचीं वाडें घेऊन माझ्यावर चाल करून आले. एकानें कुठल्या साधूच्या प्रसादासुळें तुम्हांला इतक्या चांगल्या गोष्टी लिहितां येतात असा सवाल केला. दुसऱ्यानें आपली अत्यंत परिणामकारक गोष्ट वाचून दाखविली. त्या गोष्टींत एकंदर पांच पात्रें असून दोन खून व तीन आत्महत्या होत्या. मनुताईच्या मधुर शब्दांऐवजीं वाङ्मयांतल्या घिसाड्यांच्या हातोड्यांचे आवाज ऐकणें माझ्या अगदीं जीवावर आलें. पण करणार काय? 'चणे खावे लोखंडाचे। तेव्हां देवपदीं नाचे' हा अनुभव बडा लेखक झाल्यावर घेतलाच पाहिजे.

सरस्वतीदेवीला दे माय धरणी ठाय करून सोडणाऱ्या या वाङ्मयसेवकांना पुढील आठवड्यांत माझें भुसावळला व्याख्यान असल्याचें कळलें. मुतांच्या हातांत कोळीत मिळालें. 'नाशिककरांना आपल्या व्याख्यानगंगेंत स्नान करण्याची संधि आपण दिलीच पाहिजे' अशा अलंकारिक भाषणांचा माझ्यावर वर्षाव झाला. मनुताईनेंहि या वाङ्मयसेवकांची वाजू उचलून धरली. होय नाही म्हणतां म्हणतां 'परवां व्याख्यान ठरवा' असे शब्द नकळत माझ्या तोंडांतून निघूनहि गेले.

मनुताईसमोर फटफजिती होऊं नये म्हणून व्याख्यान देण्याचें कबूल केलें खरें! पण रात्रीं अंधरुणावर पडतांच सभेचें चित्र डोळ्यांपुढें उभें राहून मला भेवडावूं लागलें. जन्माला येऊन ज्यानें चार गोष्टी वाचल्या देखील नव्हत्या त्यानें 'अर्वाचीन कथा-

चतुर्भुज !

वाङ्मय ' या विषयावर बोलायचें ! आयत्या वेळीं आजारी पडल्यावांचून या पेंचातून सुटका होणार नाही हें स्पष्ट दिसत होतें. कोणत्या आजारांनं आजारी पडणें अधिक चांगलें याचा विचार करीत मी ती रात्र जागून काढली.

※

※

※

※

फांशीची शिक्षा झालेल्या इममाप्रमाणें दुसरा दिवस मी अस्वस्थ चित्तानें काढला. दिवाकराच्या खादीच्या पाकिटाची आशा सोडून परस्पर भुसावळला पळून जावें असा विचार पदोपदीं मनांत येत होता. मी दुसरे दिवशींच्या व्याख्यानाची तयारी करीत आहे असें वाटून मनुताईनें हि माझ्या अस्वस्थतेचें कारण विचारलें नाहीं. त्या दिवशीं रात्रीं तर काळजीनें माझा डोळ्याला डोळा लागला नाहीं.

उजाडतांच, माझी प्रकृति बरी नाहीं, तेव्हां व्याख्यानाचा वेत रद्द करावा असें मी मनुताईला सुचविलें. सर्वांचा विरस करणारी ही गोष्ट कबूल करणें कठीण वाटें लागल्यामुळे तिनें सर्व वाङ्मयसेवकांना बोलावणें धाडलें. त्यांनीं तत्काळ येऊन मला वेढा दिला व ' डॉक्टरकडून इंजेक्शन देऊं या पाहिजे तर, ' ' आपण पांच मिनिटें बोललां तरी हरकत नाहीं, ' ' आपल्या गोष्टीवर लोक इतके खूप आहेत कीं दिवाकर पंडित त्यांना पहायला मिळाले म्हणजे बरस आहे. ' वगैरे अखें माझ्यावर सोडलीं.

या वाक्यांपैकीं शेवटचें पुरें होतें न होतें तोंच ' दिवाकर पंडित घरीं आहेत काय ? ' असा प्रश्न व ' हो, आहेत ' हें त्याचें उत्तर माझ्या कानांवर पडलें. दिवाकराचा एखादा स्नेही तर भेटायला आला नाहींना असें वाटून विंग फुटण्याच्या भीतीनें मी गारठून गेलों. इतक्यांत भयभीत चेहऱ्याने मनुताईचे वडील एका पोलिस अंमलदाराला घेऊन आंत आले. त्यांच्या पाठोपाठ मनुताईही आली. तिच्या कडे पाहिलें तों तिचा चेहरा अगदीं उतरून गेला होता. तिच्या वडिलांनीं माझ्याकडे बोट दाखवितांच अंमलदार म्हणाले, " पंडित, तुम्हांला पकडण्यासाठीं मी आलों आहे, " माझें डोकें गरगर फिरूं लागलें. ते अधिकारी पुढें म्हणाले, " तुमच्यासारख्या चांगल्या लेखकाला असें वागविणें माझ्या जीवावर येतें आहे. क्षमा करा. "

" कशाबद्दल पकडणार आहांत मला ? " मी धीर करून विचारले.

" तुमची ' राजद्रोह ' ही गोष्ट सरकारनें राजद्रोही ठरविली आहे. तुम्हांला पकडण्यासाठीं सगळीकडे हुकूम सुटले आहेत. पण चार दिवसांत पुण्या-मुंबईला कुठेंच तुमचा पत्ता लागला नाहीं. ही अप्रिय कामगिरी करण्याची पाळी माझ्यावर आली

नवचंद्रिका

यावद्दल मला फार वाईट वाटते. ” अंमलदार समंजस दिसला. पण तुरंगाची भीति डोळ्यांपुढे नाचू लागली. भुसावळला चतुर्भुज होण्यासाठी घरून निघाले तो नाशिकला दुसऱ्या अर्थाने चतुर्भुज होणार या कल्पनेने माझे धावे दणाणून गेले. मनुताईची मल्ल सुद्रा, लेखकांचे आश्चर्यचकित चेहरे या सर्वांकडे दुर्लक्ष करून मी म्हटले, ‘साहेब, ही गोष्ट मी लिहिलीच नाही.’ शिक्षेच्या भीतीने दिवाकर पंडिताचे माथे फिरले असेच सर्वांना वाटले.

“पण गोष्टीवर तर तुमचेंच नांव आहे,” अंमलदाराने प्रश्न केला.

“तें नांवच माझे नव्हे. दिवाकर पंडिताचे फक्त पाकीट माझ्यापाशी आहे. तो गेल्या गोव्यांत ! माझी ओळख पटायला पाहिजे असेल तर भुसावळला आतांच तार करा.” मी मामांचा पत्ता टिपून दिला. मी मजकूर लिहिल्यास संशय उत्पन्न व्हायचा म्हणून साहेबांनीच तो लिहिला. वाटेला तें करून मामांनी यावे म्हणून ‘आपले भावी जांवई बाबुराव पोलिसच्या ताब्यांत आहेत. तत्काळ निघून या’ अशा अर्थीची तार मी करवली.

※

※

※

※

दिवाकर तुरंगातून एका वर्षीने सुटला. त्यानंतर लवकरच ‘नाशिकला माझे लग्न होणार आहे. देवक तू व सौ. वयनी यांनी ठेवावे अशी माझी फार इच्छा आहे. सौ. वयनींवर माझा आतेभाऊ या नात्यानेहि हक्क आहे’ असे त्याचे पत्र आले. पण चतुर्भुज करण्याचा नाशिकच्या हवेचा गुण लक्षांत घेऊन मी त्याला नकार दिला.

१९२९

माहेरचीं भुते

अरुणाचा हात धरणारा चित्रकार गोमंतकांतील तरुण पिढीत दुसरा कोणी नव्हता; पण रजनीचें पाणिग्रहण करतांना आपल्या हृदय-फलकावर आशादेवीने काढलेलीं चित्रे आपल्याला कधीहि रंगवून दाखवितां येणार नाहींत असें त्याला वाटलें. वय अष्टमीचा रम्य चंद्रोदय त्यानें पाहिला होता. पृथ्वीनें पांघरलेली धुक्याची चादर दूर करून आपल्या स्निग्ध स्पर्शानें तिला जागृत करणारा सूर्योदय त्यानें अनिमित्त नेत्रांनी अवलोकन केला होता, पण तो व रजनी यांच्यामधील अंतरपाट दूर झाला तेव्हांचा आनंद कांहीं निराळाच होता. डोळे व हृदय यांत जमीनअस्मानाचें अंतर असतें असें अरुणाला वाटूं लागलें. वनश्रीचीं चित्रे काढण्याकरतां तो वनांत गेला म्हणजे घटका नि घटका निझराचे संगीत ऐकत वसत असे. वसंतांतील कोकिलेचे मुग्ध व उन्मादक सूर काळोख्या रात्री भोंवतालीं अंधार दाटला असतांना त्यांत चंद्रकिरणांप्रमाणें उदय पावणारे त्याच्या दिलखुव्याचे मधुर स्वर, बालकाच्या अर्थहीन परंतु रम्य बोलांप्रमाणें वाटणारें निझर-संगीत हीं सर्व रजनीच्या कंकण-रवाच्या माननें कर्कश आहेत अशी त्याची खात्री झाली. त्यानें रजनीकडे पाहिलें. ती चोरव्या नजरेनें त्याच्याकडे पहात होती. बौहल्यावरून धांवत जाऊन कागद आणावा व तिचें रेखाचित्र काढावें अशी उत्कट इच्छा त्याच्या मनांत उत्पन्न झाली. नकळत पाणिग्रहणाकरितां पुढें केलेला हात त्यानें मागे घेतला देखील. त्याबरोबर पुरोहित ओरडले, “ आतां हात मागं घेऊन चालणार नाहीं हो. हा हात आतां जन्मभर हातांत घेतला पाहिजे. ”

“ जन्मभर कां ? जन्मोजन्मीं देखील. ” अरुणाचे हे शब्द ऐकतांच रजनीनें मंद परंतु मधुर स्मित केलें. आपल्या आवडत्या वेलीवर पहिली कळी दिसावी तसा आनंद अरुणाला झाला. लग्न गोरज मुहूर्तावर लागल्यामुळें मंडपाबाहेर काळोख पडत होता. पण अरुणाच्या आयुष्यांत सूर्योदय होत होता.

नवचंद्रिका

लमसमारंभांत अरुण एखाद्या कळसूत्री वाहुल्याप्रमाणें वागला. पंचपक्वान्नांनीं मरलेलें ताट पुढें असूनहि त्याचें लक्ष दुसरीकडेच कुठें तरी असे.

“ काय अरुण, आज पोटांत कावळे ओरडत नाहीत वाटतं ? ” एका स्नेह्यानें म्हटलें.

“ कोकिळा गाऊं लागल्यावर कावळ्यांच्या कावकावकाडे लक्ष देतो कोण ? ” असें उत्तर अरुणाच्या अगदीं जिभेवर आलें.

“ अरे अरुण, असा वेळ्यासारखा पाटावर काय वसला आहेस माशा मारीत ? लाडवांचा कांहीं समाचार बिमाचार घेतील कीं नाही ? ”

“ अमृत मिळाल्यावर पाण्याकडे कोण वळून वचेल ? ” अरुणाला उत्तर सुचलें पुण तो स्तब्धच वसला.

“ आतां अरुण कांहीं हातांत पेन्सिल धरीत नाही. तिची सवत आली ना घरांत ? ” तिसऱ्यानें टीका केली.

“ दोन हात होते तेव्हां इतकीं चित्रं काढलीं ! मग चार हात झाल्यावर चित्रं कमी निघतील कीं जास्ती ? ” अरुणानें मोठ्या दिमाखानें उत्तर दिलें.

“ बाबा रे, सारींच त्रैराशिकं सम नसतात. आयुष्याच्या अंकगणितांतील लम हें व्यस्त त्रैराशिक आहे. ”

लमाला व्यस्त त्रैराशिक म्हणणारा मित्र अरुणाला अरसिक वाटला. रजनी आकाशांतलीं अदृश्य नक्षत्रें व्यक्त करते. आपली रजनी आपल्या हृदयांतील अव्यक्त चित्रांना मूर्त रूप देईल. लम म्हणजे व्यस्त त्रैराशिक ! किती रुक्ष कल्पना ही ! लम हा जिवाशिवाचा संगम आहे. एकलकोंडा पुरुष लोखंडासारखा नुसता उपयुक्त असतो ! पत्नीच्या परिसाचा स्पर्श होतांच त्याचें सोनें होतें. अरण्यांतलीं सारीं झाडें तालतमालासारखीं असलीं तर ऋषींच्या देवू पूजेला फुलें कुठून मिळतील ? पुरुष जळाऊ लांकडासारखा नुसता उपयोगी ! स्त्री मात्र द्राक्षाच्या व जाईच्या वेळीप्रमाणें जीवनांत रस व सुगंध यांची वृष्टि करते. पुरुष वाटेल त्या आपत्तीला तोंड द्यायला तयार होईल; पण त्याला पत्नीचें पाठबळ पाहिजे. रमणी कटाक्षानें जी स्फूर्ति देते ती हजारों उपदेशपर ग्रंथ वाचूनहि मिळणार नाही. तिची हास्यगंगा प्रसन्न व्हावी म्हणून पुरुष भगीरथ प्रयत्न करील. तिचें अधरामृत लाभवें म्हणून पुरुष पर्वतप्राय अडचणी व विषारी विरोध यांना

माहेरचीं भुतें

खेळण्यांप्रमाणें मानून संसारसागराचें मंथन करील. तिचा वात्सल्यानें भरलेला हात अंगावरून फिरावा म्हणून तो आगींतून चालत जायलाहि तयार होईल.

आंधळ्याला दृष्टि यावी, अरसिकाला काव्यशक्ति प्राप्त व्हावी अगर रंकाला कुवेराची संपत्ति मिळावी तशी रजनी आपल्याला लाभली आहे असें अरुणाला वाटत होतें. तिची मूर्ति घडवितांना ब्रह्मदेवानें रतीला पुढें बसविली असावी. सृष्टीतील अरुणाचें आयुष्य अल्पावधीचें असलें तरी तिच्या गालांवर अष्टौप्रहर अरुण खेळत असे. तिच्या दोन्ही डोळ्यांत येऊन बसलेल्या चांदण्यांना सृष्टीतील अस्ताचा नियम लागू नव्हता. अर्धस्फुट गुलाबकलीकेप्रमाणें भासणारें तिचें हास्य विकासाच्या निसर्गनियमांना झुगारून देऊन तसेंच अर्धस्फुट राहिलें होतें. रजनीचा लाभ होण्यापूर्वी आपण काढलेलीं चित्रें अतिशय सुंदर ठरलीं, मग आतां जीं चित्रें आपल्या हातून बाहेर पडतील तीं लोकांना अद्भुतरम्यच वाटतील यांत शंका नाही. आपलें बरं रजनीचें लग्न म्हणजे आशा व आनंद यांचा विवाहच म्हटला पाहिजे ! कितीतरी विचार अरुणाच्या मनांत नाचूं लागले.

अरुण रजनीला घेऊन आपल्या घरीं जाण्याला निघाला. रजनी ‘ आका, येतें हं ’ ‘ ताई, येतें हं ’ ‘ दादा, येतें हं ’ असें घोगच्या आवाजानें डोळे पुशीत पुशीत म्हणूं लागली, तेव्हां अरुणाला अगदीं भडभडून आलें. आज सतरा अठरा वर्षे एका भूमींत वाढलेली ही फुलवेल आपण आपल्या घरच्या कुंडींत नेऊन लावीत आहों, या स्थित्यंतरामुळे ही वेल सुकून तर जाणार नाही ना ? सतराअठरा पावसाळे ज्याच्या प्रेमळ छायेखालीं रजनीनें काढले तें हें घर सोडून जातांना तिच्या मनाला किती वाईट वाटत असेल ! लग्न म्हणजे मुलीचा एक प्रकारचा मृत्युच नाही का ? सासरीं होणारा पुनर्जन्म आधीं व माहेरीं घडणारा मृत्यु नंतर, अशी उलटापालट या मृत्यूमध्ये होत असली तरी या वेळीं मुलीचें हृदय व्याकुळ झाल्यावांचून कसे राहील ? वर्षे दोन वर्षे परदेशांत शिक्षणाकरतां जायचें असेल तर मनाला किती वाईट वाटतें, मग जिथें रजनी लहानाची मोठी झाली, जिथें ती आपल्या भावंडांबरोबर खेळली, जिथल्या कणाकणांशीं तिचें अंतःकरण एकरूप झालें आहे तें घर सोडतांना तिच्या जिवाला किती वेदना होत असतील ? आपण बिऱ्हाड बदललें त्या वेळीं मांजर पोत्यांत घातून नव्या बिऱ्हाडीं नेलें, पण तें दुसऱ्याच दिवशीं जुन्या घराकडे पळून गेलें ही गोष्ट अरुणाला आठवली. आपण रजनीशीं लग्न करून तिला या दुःखांत घातलें, असाहि विचित्र विचार त्याच्या

नवचंद्रिका

मनांत घेऊन गेला. दुसऱ्याच क्षणी त्याची कलादृष्टि जागृत झाली. माहेरचा प्रथमतःच निरोप घेऊन सासरी जायला निघालेल्या नववधूचें करुणरम्य चित्र त्याची कल्पना रंगवूं लागली.

※

※

※

※

मंगेशाच्या देवळाजवळच्या भव्य व सुंदर तळीवर अरुण आपलें चित्र पहात बसला होता. चित्राचें नांव ‘ सूर्यास्त की सूर्योदय ? ’ असें त्यानें ठेवलें होतें. चित्राचे दोन भाग असून एका भागांत मावळणारा सूर्य, पर्वतावरून धडाधड उड्या टाकणारी नदी, वेलीवरून गळून पडणारें फूल, आणि सासरी जाण्याकरतां निघालेली व वृद्ध आईचा निरोप घेणारी एक नववधू यांचा संगम झाला होता. दुसऱ्या भागांत तोच सूर्य उदय पावलेला, तीच नदी समुद्राला मिळालेली, तेंच फूल देवाच्या मूर्तीवर वाहिलेलें व तीच नववधू पतीकडे सलज्ज दृष्टीनें पहात असलेली त्यानें दाखविली होती. महिन्यापूर्वी रजनी माहेरीं गेल्यापासून तों आज रजनी परत येईपर्यंत तो एकसारखा या चित्रांत गुंग होऊन गेला होता. मंगेशाच्या देवाळ्याच्या ‘समोवार पसरलेल्या सृष्टिसौंदर्याचें आकंठ पान करावें व त्या सौंदर्यमंदिराच्या घुंदांत चित्र पुरें करायला बसावें’ असा त्याचा नित्यक्रम होता. माहेरीं जातांना ‘ आल्याबरोबर मला डायमंड तासाचीं सोन्याचीं कांकणं करायचीं हं ! ’ असें रजनी बजावून गेली होती. जवळच्याच एका नायकिणीनें आपली सुंदर तसबीर काढण्याबद्दल त्याला तीनशें रुपये देऊं हि केले होते. पण कांहीं केल्या अरुणाचें मन त्या नायकिणीची तसबीर काढण्याकडे वळेना. रजनी प्रथमतः सासरीं यायला निघाली तेव्हां शाकुंतलांतील चवथा अंक आठवून जें करुणमनोहर चित्र त्याच्या डोळ्यांपुढें उभें राहिलें होतें तें आपल्या कलेनें सजीव करण्याकरितां त्याची तळमळ चालली होती. तीनशें रुपयांचें काम दूर लोटून त्यानें ‘ सूर्यास्त की सूर्योदय ’ हेंच चित्र काढावयाला सुरवात केली. पहिला भाग पुरा झाला तेव्हां त्यांतील वधूचा चेहरा हुबेहुब रजनीसारखा उतरला आहे हें त्याच्या लक्षांत आलें. ‘ सोन्याच्या कांकणांपेक्षां स्वतःच्या या प्रतिमेचेंच रजनीला अधिक कौतुक वाटेल ’ अशी स्वतःच्या मनाची समजूत घालीत त्यानें तें चित्र पुरें केलें.

पण अभ्रांनीं मोहर जळून जावा त्याप्रमाणें रजनीच्या पहिल्याच शब्दांनीं त्याची आशा भग्न झाली. ‘ कुठं आहेत कांकणं ? ’ तिनें येतांच प्रश्न केला. अरुणानें उत्तर न देतां तिला आपल्या खोलींत नेलें व चित्राकडे बोट दाखविलें. रजनी

मारी. पाण्यांत जो रंग टाकावा त्या रंगाचें पाणी होतें ! बायकांचें मन पाण्यासारखें असतें, या समजुतीनें रजनी आपल्याशीं समरस होईल अशी अरुण अपेक्षा करीत. केतकीचा हाता तोडायला जावें आणि नाग डसावा अशांतला अरुणाचा प्रकार झाला, ' कसं बाई इतकं चांगलं चित्र आपल्याला काढतां येतं ' असें रजनी कौतुकानें म्हणेल, आपला हात लाडकेपणानें हातांत घेईल, ' दृष्ट लागेल माझ्या या हाताला ' असें लडिवाळपणानें बोलत ती आपल्या हाताचें चुंबन घेईल, एक ना दोन, अनेक मनोराज्ये अरुणानें उभारलीं होती. रजनीच्या स्नेहशून्य शब्दांनीं त्याचीं हीं सर्व राज्ये धुळीला मिळालीं. पुरें झालेलें चित्र हातांत घेऊन तो मंगेशाच्या तळीवर जाऊन बसला.

रजनी सुरूप आहे, थोडेंफार शिकलेली आहे, हुषार आहे या साऱ्या गोष्टी भरुणानें व त्याच्या आईनें पाहिल्या तेव्हांच त्यांनीं लग्न ठरविलें. आपला संसार आतां एखाद्या सुंदर चित्रासारखा होईल असें अरुणाला वाटूं लागलें, पण प्रत्यक्ष लग्नानंतर त्यानें अपेक्षा केल्याप्रमाणें गोष्टी घडून येईनात. त्याची चित्रसमाधि सासूविरुद्ध, रजनी करीत असलेल्या कागाळ्यांनीं भंग पावूं लागली. पहांटे उठून सूर्योदय पहाण्याकरितां तो जवळच्या टेंकडीवर जाऊन बसला कीं घरीं परत यायचें त्याला भानहि रहात नसे. त्याला उशीर झाला कीं रजनीच्या अंगचा तिळपापड होई. माणसानं " तिष्ठायचं तरी मेलं किती चहासाठीं ? " ती चरफडत म्हणे.

" सूर्योदय पहात बसलों होतों ग जरा. "

" सूर्योदय पाहिला म्हणून चहाची तलफ भागत नाहीं कांहीं ! " रजनी टोमणा मारी. पाण्यांत जो रंग टाकावा त्या रंगाचें पाणी होतें ! बायकांचें मन पाण्यासारखें असतें, या समजुतीनें रजनी आपल्याशीं समरस होईल अशी अरुण अपेक्षा करीत होता ! पण आज त्याच्या अत्यंत सुंदर चित्राविषयीं तिनें दाखविलेला उदासीनपणा पाहून त्याची पूर्ण निराशा झाली. गवयानें बहिऱ्या राजाकडे आश्रय मागायला जाण्यांत फायदा काय ?

" अरुण चित्रकार ते तुम्हीच का हो ? " तळीच्या पायऱ्या उतरीत उतरीत कुणीसा प्रश्न केला. अरुणानें चित्रावर लावलेली दृष्टि वर केली व प्रश्न करणाऱ्या व्यक्तीकडे पाहिलें. चापूनचोपून बसविलेले केंस, डांबराच्या रस्त्यावरून काढलेल्या चुन्याच्या रेघेप्रमाणें दिसणारा भांग, ओपन कॉलरचा शर्ट, विड्यानें रंगलेले व सिगारेटनें सुशोभित झालेले ओठ इत्यादि गोष्टी चटकन् अरुणाच्या लक्षांत आल्या. त्या

नवचंद्रिका

व्यक्तीशीं बोळं देखील नये इतका तिचा त्याला तिटकारा वाटूं लागला. खरें सौंदर्य फुलाच्या सुवासप्रमाणें, तर रंगेलपणा अत्तराप्रमाणें असतो. पहिल्याचा कधीहि कंटाळा येत नाही. दुसरें प्रमाणाबाहेर झालें कीं त्याची शिसारींच वसते. ती व्यक्ति अरुणाच्या जवळ येऊन म्हणाली, “काय करतां हो चित्रकार इथं तळीवर बसून ? जीवबिंब घ्यायचा बेत नाही ना ?” याचे गाल रंगवून आपलें चित्रकलापटुत्व याच्या प्रत्ययाला आणून घावें असा रागाचा विचार अरुणाच्या मनांत चमकून गेला. इतक्यांत त्या व्यक्तीची दृष्टि त्याच्या हातांतील चित्राकडे गेली. “कसलं हो चित्र आहे तें ? डोंगर, नदी, फूल, सूर्य नि ही कोण म्हातारी बाई ? शी ! अहो, म्हाताऱ्या बायकांचा उपयोग स्वयंपाकाला ! चित्रांत त्यांचं काय काम आहे ? काय मिळेल तुम्हांला या चित्राबद्दल ?”

“काय मिळायचं तें आधींच मिळालं आहे.”

“चित्र विकण्याच्या आधींच !”

“हो, चित्र काढतांना जो आनंद होतो त्याच्या पासंगालादेखील पैशाचा आनंद लागणार नाही.”

“असलं चित्र विकत घ्यायला बसलाय कोण म्हणा ! जाऊं घा तें. मी आलों होतो तुमच्याकडे एका कामाकरतां. पणजीला आम्ही एक नवी नाटक मंडळी काढली आहे. तिचे पडदे रंगवायला येतां कां ? बोला. वर्षाचा करार. दरमहा दीडशें रुपये देऊं.”

“ऊं हूं !” अरुण म्हणाला.

“पावणेदोनशें !”

“कलेचा लिलाव होत नाही !”

“पहा, सोन्यासारखी संधि आली आहे. मी आतां तुमच्या विन्हाडीं गेलों होतो. दीडशेंची नोकरी आली आहे हें ऐकतांच तुमच्या कुटुंबाला काय आनंद झाला म्हणून सांगूं ?”

अरुणाच्या अंगाची आग होऊं लागली. “तुम्ही जगाचं राज्य दिलंत तरी मी तुमचे पडदे रंगवायला येणार नाहीं.” त्यानें निश्चून सांगितलें.

“दैव देतं नि कर्म नेतं. आळशावर गंगा आली तरी—”

“तुमच्या या गंगेत जीव देण्याची माझी सुळींच इच्छा नाही !”

*

*

*

*

माहेरचीं भुते

खिन्न अंतःकरणानें अरुण विन्हाडीं आला. ‘खऱ्या कलेचें कौतुक जगांत कधींच होत नाहीं का ?’ त्याच्या मनांत हा एकच प्रश्न एकसारखा थैमान घालीत होता. पेशपेक्षां, पोटापेक्षां श्रेष्ठ असें जगांत दुसरें कांहींच नाहीं काय ? भडकपणाला भुलून जाण्याइतकें जग नेहमींच बाल्यावस्थेत राहणार काय ? सागरपृष्ठावरील लहरीचें नर्तन, संध्याकाळीं आकाशांत मेघाचें क्षणोक्षणीं होणारें रूपपरिवर्तन, वनश्रीला पुलकित करणाऱ्या निक्षेरांचें गायन या साऱ्या गोष्टी जगाला निरर्थक व निरुपयोगीच वाटतात काय ?

जेवण झाल्यावर किती तरी वेळ अरुण डोकें घट धरून बसला होता. सारी सृष्टि एखाद्या राक्षसी यंत्राप्रमाणें आहे असें त्याला वाटत होतें. टोळधाडींत पिकें उध्वस्त होऊन जातात; तिचा दगडांवर कांहींच परिणाम होत नाहीं. त्याप्रमाणें या हृदय-विन्मुख जगांत सहृदय लोक झुरत बसतात; हृदयहीन मजा मारतात. विषण्णा मनाला थोडासा विरंगुळा मिळावा म्हणून त्यानें रजनीला हांक मारली. आपल्या आवडत्या बालकवीच्या कविता वाचायला तो तिला सांगणार होता.

“रजनी पालखीला गेली आहे देवाच्या.” आईनें उत्तर दिलें. ‘काय हवें तुला ?’

“कांहीं नको.”

“वाळ अरुण, बोलायचं अगदीं जिवावर येतें आहे; पण—”

“काय तें सांग आई मला.” अरुण जड स्वरांनें म्हणाला.

“तुम्हां नवराबायकोंत वितुष्ट आणण्याची माझी इच्छा नाहीं. पण बाबा बायको थोडी तरी धाकांत असूं दे तुझ्या. कांटा वेळेवर काढून टाकला म्हणजे त्याचा नायटा होत नाहीं.”

“पण झालं तरी काय असं, आई ?”

“खोटी चुगली करीन तर देवाच्या घरीं मी पापी ठरेन. संध्याकाळीं नाटक-मंडळींतला कोणसा आला होता ना तो तुझ्याकडे ? ही दारांतच होती तेव्हां. काय काम होतं हें विचारलं, तूं कुठं आहेस तें सांगितलं त्यांत कांहीं वावगं नाहीं. पण मग मोलकरणीपाशीं जें कांहीं बोलली—”

“काय बोलली असं आई ?” संशयानें व्याकुळ होऊन अरुण म्हणाला.

“कुठं बोलावं, काय बोलावं हें देखील तिला कळत नाहीं. गोरीगोमटी नि कपाळकरंटी.”

नवचंद्रिका

“ अग पण बोलली तरी काय ती असं ?

“ तुझ्यापेक्षां तो नाटकी तिला बरा दिसला म्हणे. त्याचे ते केंस नि कपडे यांचीं अगदीं मिटक्या मारून वर्णनं चाललीं होतीं मोलकरणीपार्शीं.”

अरुण स्तंभितच झाला. रजनीची अरसिकता व दागिन्याचा सोस या गोष्टी त्याला निदान क्षम्य तरी वाटत होत्या. गुलाबाला कांटे हे असायचेच ! पण इथें तर त्याचा वास देखील विपारी आहे असा अनुभव येऊं लागला. आपल्या अंगच्या गुणांची रजनीला किंमत वाटत नाहीं; नटलेला नाटकी मात्र तिला आवडतो ! आपल्या स्फूर्तिदेवतेची अभिरुचि इतकी हीन असावी ना ? रजनी देवळाकडून परत आली. अरुण शक्य तितका शांतपणानें म्हणाला, ‘ बालकवीची कविता काढ जरा ! ’

“ माहेरीं राहिली ती. ताईची वाचून झाली नव्हती म्हणून ठेवली. लवकरच पाठवून देईल ती. ”

‘ अरुण कांहींच बोलला नाही.

“ पतकरली का ती दीडशेंची नोकरी ? ”

“ नाही. ”

“ आयती घरीं चालून आली होती—”

“ पैशासाठीं गवळी कांहीं खाटीक होत नाही. ”

“ कशीं छान कांकणं झालीं असतीं दोन महिन्यांत ! ”

“ आणि मीहि त्या नाटकी माणसासारखा कसा छान दिसूं लागलों असतो ! ”

*

*

*

*

अरुणानें आपल्या भडकलेल्या मनाला लगाम घालण्याचा खूब प्रयत्न केला. पण त्या नाटकी माणसाशीं रजनीनें आपलीं तुलना करून आपल्याला हीन लेखावें हें कांहीं केल्या त्याला विसरतां येईना. त्याचें मग्न पुन्हां पुन्हां त्याच विषयाकडे वळे. चांगली सुंदर, सुविद्य, सुशील घराण्यांतली मुलगी पाहिली, पण सुंदर बोर्याच्या आंत तक्षक निघावा त्याप्रमाणें तिची हीन अभिरुचि अनुभवाला आली. चांगल्या घराण्यांतील या मुलीवर हे हीन संस्कार झाले केव्हां ? कांहीं केल्या हें कोडें त्याला उलगडेना.

माहेरचीं भुतें

मुंबईला चित्रांचें मोठें प्रदर्शन भरणार होतें. त्यासाठी ' सूर्यास्त की सूर्योदय ? ' याशिवाय बाकी सर्व पुरी झालेलीं चित्रे घेऊन अरुण निघाला. " आठवड्यांनं येईन मी परत. "

" तें सूर्यास्ताचं चित्र नाहीं का न्यायचं ? " रजनीनं विचारलें.

" जें विकावयाचं नाहीं तें बाजारांत न्या कशाला ? "

तें कां विकायचें नाहीं, याविषयीं रजनीनं अवाक्षरहि विचारलें नाहीं. अरुण निराश झाला.

मुंबईहून अरुण पंधरा दिवसांनीं परत आला. त्याचीं दोनतीन चित्रे चांगल्या दरानें खपल्यामुळें डायमंड तासाचीं कांकणें त्यानें रजनीकरतां आपलीं होतीं. कांकणांची गोष्ट गुप्त ठेवावयाची व रात्रीं तीं एकदम रजनीच्या हातांत घालून तिला चकित करायची असा त्याचा धेत होता. कोटविट काढून त्याचें आपल्या खोलींत पाऊल टाकलें, तों आपलें आवडतें चित्र त्याला कुठेंच दिसेना. त्यानें रजनीला हांक मारली. " इथलें चित्र कुठें गेलं ? "

" विकून टाकलं मी ! "

" विकून ? " रजनीनं पोटच्या पोराचा गळा दावण्याइतकें अधम कृत्य केलें असें दर्शविणाऱ्या तीव्र स्वरांनं अरुणानें प्रश्न केला.

" इतकें कांहीं भडकून जायला नको ! पाण्यासारखा पैसा निळाला हो त्याला ! "

" कुणाला विकलंस ? "

" ती नायकींग तसवीर काढून घ्यायला इकडे आली होती ती-त्याला तीनशें रुपये दिले हो तिनें. "

" ते तीनशे रुपये घेऊन त्या नाटक्याबरोबर पळून गेली नाहीस हेंच माझं भाग्य ! " अरुण तिरस्कारानें म्हणाला. कोट टोपी घालून आपल्या चित्रांचें दर्शन घेण्याकरतां तो तत्काळ घराबाहेर पडला.

त्या चित्रांतील रजनीची मूर्ति पाहतांच त्याचा राग ओसरला. ती कशीहि असली तरी आपली आहे, तिच्यांत कांहीं दोष असले तरी ते आपणच सुधारून घेतले पाहिजेत. मूल कुरूप असलें तरी आई कांहीं त्याला टाकून देत नाही.

अरुण घरीं येऊन पाहतो तों रजनीला अंथरणावर निजविली असून आई तिच्या अंगावरून हात फिरवीत बसली आहे. अरुणाला पहातांच आई म्हणाली, " पाहिलंस बाबा, किती आकरताळी आहे ती. तूं कायसंस बोललास म्हणून तावातावानं

नवचंद्रिका

जाऊन तळींत उडी टाकलीन् हिनं ! लगेच धांवाधांव होऊन कुणी वर काढली म्हणून वरं. नाही तर तोंड दाखवायला जागा नव्हती मला ! ”

अरुण रजनीच्या उशापाशीं वसून विचार करूं लागला. किती निष्पाप मुद्रा आहे हिची ! मग हा आततायीपणा हिनें आणला कुठून ? कवंडळाप्रमाणेच स्त्रीचें रूपहि फसवेंच असतें काय ? पण इतक्या दिवसांच्या अनुभवांवरून रजनी स्वभावानें वाईट नाही हेंहि आपणाला दिसून आलें आहे. रंगेल नाटकी माणसें वरीं दिसणें, गुणापेक्षां पैशाची किंमत जास्ती मानणें, धुळ्ळक गोष्टीसाठीं संतापून जीव द्यायला जाणें या गोष्टीचें मूळ हिच्या स्वभावांत नाही तर आहे कशांत ? कांहीं का असेना, असली व्याद माहेरीं पाठवून यावी व स्तब्ध बसावें.

त्याच त्याच विचारांचे घण चुकविण्याकरितां तो रजनीचीं पुस्तकें चाळूं लागला. अगदीं वरच बालकवींची कविता होती. पुस्तक ‘पाठवून दिलंन् वाटतं हिच्या बहिणीनं’ असें म्हणून अरुण तें चाळूं लागला. मधल्याच पानांत एक उघडें पत्र होतें. रजनी माहेरी असतांना आपण तिला पाठविलेलें पत्र असेल असें वाटून तो तें वाचूं लागला. पत्र त्याच्या भेव्हणीचें असून तें तिच्या नवऱ्याकडून तिला आलें होतें. एक वेळ तें वाचूं नये असें अरुणला वाटलें. पण पहिल्या चारपांच ओळी वाचल्यानंतर पापपुण्याचे सर्व विचार विसरून तो वहातच गेला.

“ मां आणखी एक दिवसदेखील तुला माहेरीं रहायची परवानगी देणार नाहीं. पदरीं पडलेलें पवित्रच असतें. पण तें अपवित्र होऊं नये एवढी काळजी घेणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. तुझी वडील वहीण आतां घरीं आलेली असल्यामुळें तिचा गुरुपदेश तुला पुन्हां मिळण्याचा संभव आहे. मागल्या खेपेला तुला चार महिने माहेरीं ठेवून मी माझ्यामागे हिच्यांच्या कुज्यांचें दुमणें लावून घेतलें. तुझ्या अक्काबाईचें ‘अलंकार हाच स्त्रीचा पति’ असें मत असेल ! पण स्वतःची चांदी आटवून बायकोचे दागिने करण्याची माझी इच्छा नाही. सोन्यासारखा नवरा असतांना दागिन्याच्या पायीं त्याला कर्जवाजारी करून तुझ्या थोरल्या बहिणीनें आपला संसार धुळीला मिळविला तेवढें बस झालें.

तुझे दुसरे गुरु तुझे बंधुराज ! त्यांच्या लीला तर अवर्णनीय आहेत. घरचे पैसे खाऊन कॉलेजांत जाण्याच्या सबबीवर ते पुण्यांत मजा मारीत असत व नाटक-कंपन्यांतून फिरत. आतां कॉलेजहि त्यांनीं सोडलें आहे, (या सत्कृत्याबद्दल युनिव्हर्सिटीने त्यांना एखादी पदवी देणें अवश्य आहे.) त्यांचा तो नाटकी थाटमाट

माहेरचीं भुतें

तुझ्या डोळ्यांत भरला म्हणजे आपला वकील नवरा अगदीं गचाळ आहे असें तुला वाटूं लागेल. स्वतःच्या बायकोला गचाळ दिसण्याची इच्छा पितामहपद प्राप्त झालेल्या नवऱ्यालादेखील नसते. तेव्हां तुझ्या डोळ्यांवर बंधुराजांच्या नटवेपणाची नवी धुंदी चढण्याच्या आधींच तुला परत आणलेली बरी.

या दोन गुरूंची गुरु अशी तुझी आई आहेच. आमटींत मीठ कमी पडलें म्हणून सासरे बोलले, एवढ्या मोठ्या कारणासाठीं तिनें लगेच मागच्या दारीं जाऊन विहिरींत उडी टाकण्याची गोष्ट मी अलीकडेच ऐकली. तिच्या तालमींत तूं चारसहा महिने राहिलीस तर घरांत मला बोलण्याचीहि चोरी होईल. जरा रागानें बोललों कीं तूं जीव द्यायला निघूं लागशील. नवऱ्याला सळो का पळो करून सोडण्याची ही अजब युक्ति हस्तगत होण्याच्या आधींच तुझें तिथून उच्चाटन केलेलें बरें.

लहानपणीं या साऱ्या मंडळीचे संस्कार तुझ्यावर झाल्यामुळे स्वभावाचे हे अवगुण थोड्याफार प्रमाणांत तुझ्यामध्ये होतेच. पण दोन दोन वर्षें तुला माहेरीं न पाठविण्याचें धोरण ठेवून या अवगुणांची नांगी मी कशी तरी मोडली होती. दिलेल्या आठवड्यापलीकडे तुला अधिक रहावयाला परवानगी देणें म्हणजे मी माझ्या हातांनीं आपल्या पायांवर धोंडा पाडून घेण्यासारखें आहे. ”

हा मजकूर वाचतांच रजनीच्या स्वभावांतील वैगुण्याचीं कारणें अरुणापुढें स्पष्ट उभीं राहिलीं. ओल्या मातीला कुंभारानें वाईट आकार दिला तर त्यांत त्या मातीचा काय दोष ? अरेरे ! गरीब बिचारी रजनी ! जन्मापासून कळीला कीड लागावी त्याप्रमाणें अविचारी व आपस्वार्थी लोकांच्या सहवासांतच ती वाढली ! रजनीच्या अंगावरून हात फिरवीत असलेली आई म्हणाली. “ अरुण, दिला बाधाविधा तर झाली नसेल ना ? उद्यां देवाला विचारून बघूं या. कांहीं नेम नाहीं बाबा. करकरीत तिनीसांजादेखील बाहेर जाते. भुतानं झपाटलं असेल एखाद्या ! ”

“ एकच कां, अनेक भुतं बसलीं आहेत हिच्या मानगुटीला ! ” अरुण रजनीच्या चेहऱ्याकडे प्रेमाद्रि दृष्टीनें पहात म्हणाला. त्याच्या डोळ्यांतून टपटप टिपें पडूं लागलीं.

“ त्यांना थारवूं या बाबा कसं तरी ! ”

“ अशी थोडक्यावर राजी व्हायला हीं साधीं सुधीं भुतं नाहीत, आई. माहेरचीं भुतं तीं ! जन्मभर पिच्छा सोडायचीं नाहीत. ”

१९२९

स्वराज्यभिक्षा

४६ क्षत्रियानें भिक्षा घ्यायची नसते, घालायची असते. किल्लेदारींत काळ्याचे पांढरे झालेल्या आपणांसारख्या मुत्सद्दी मराठ्यांना मी हें सांगावें असें नाहीं. ”

“ किल्लेदारींत आजपर्यंत काळ्याचे पांढरे झाले. पातशाहाशीं देमान होण्याचा तुमचा सल्ला ऐकून त्यांना काळिमा आणण्यांत हंशील काय ? खुशाल पातशाहाकडे चला, त्याचे पाय धरा, भिनतवाऱ्या करा आणि किल्ला सुपूर्द करून देण्याचे फर्मान घेऊन या. ”

“ किल्लेदार साहेब, भिकेची हंडी शिंक्याला चढणें अशक्य ! मग सिंहासनावर कुठून चढणार ? ”

“ मीहि तेंच म्हणतो. कुणीकडे दिल्ली-विजापूरचे पातशाहा आणि कुणीकडे दख्खनच्या कोंपऱ्यांतला शिवाजी ? ”

“ धनाजी, दिल्ली-विजापूरचे पातशाहा काय अस्मानांतून उतरले नि मराठेच मात्र जमिनीवरल्या दगडाधोंब्यांतून उपटले ? आज ते सिंहासनावर आहेत म्हणून थोर आणि आम्ही सिंहासनावर नाहीं म्हणून चोर ! ”

“ या लष्करच्या भाकऱ्या भाजल्या नाहींत तर, काय टांचा घांशीत उद्यां उपाशीं मराल ? एरवीं मला बोलायचें कारण नव्हतें ! पण तुम्ही माझ्या जांवयालाहि आपल्या नादाला लावलें आहे म्हणून बोलण्याची पाळी आली ! ”

“ मग यांत तुमच्या जांवयांनीं वाईट काय केलें ? आपल्या संताजी या नांवाला शोभण्यासारखाच पंथ धरला. ”

“ माझे एक उत्तर ब्रह्मलिखिताप्रमाणें ठरलेलें आहे. जान सोडीन पण इमान सोडणार नाहीं हें माझे ब्रीद आहे ! पातशहा धनी व मी त्याचा बंदा चाकर आहे. किंला तुमच्या हवालीं करून मी निमकहराम होणार नाही. ”

“ पातशहा तुमचा धनी आणि घांसभर अन्नासाठीं तडफडणारे, जुलुमाच्या जात्यांत भरडले जाणारे, अन्यायाच्या आगींत होरपळून निघणारे लाखों मराठे मात्र तुमचे कोणीच नव्हत ! किल्लेदारसाहेब, कानामागून येऊन तिखट झालेल्या या पातशहाचें आपण देणें आहों असें तुम्हीं मानतां; आणि ज्या भूमीनें तुमच्या बेचाळीस पिढ्या आपल्या मांडीवर खेळविल्या, ज्या जातभाईंनीं सुखसंकटांत त्यांची साथ केली, ज्या धर्मबांधवांनीं त्यांना आपलेपणानें जवळ ओढलें, त्यांचें मात्र तुम्हीं काडीइतकेंहि देणें लागत नाही ! खासा न्याय ! उद्यां काळाचें बोलावणें आल्यानंतर आपल्याला देवाघरीं पोंचवायला पातशहा येणार नाही. आपलेच मराठेभाई येतील ? ”

किंचित् मृदुस्वरानें धनाजी म्हणाला, “ पण आज आम्ही पातशहाचें मीठ खात आहोंत ? ”

“ असाल ! पण तें मीठ आपल्या जातभाईचें रक्त सुकवून काढलें आहे. ”

“ तुमचें स्वराज्य म्हणजे तरी काय, अळवावरलें पाणी ! पाणी जाईल उडून नि अळवाच्या खाजेनें घसा मात्र जन्मभर खवखवत राहील. ”

“ पण हिंदूंसाठीं, गो-ब्राह्मण-प्रतिपालनासाठीं आपण एवढादेखील मनाचा मोठेपणा दाखविणार नाहीं का ? ”

“ ह्या मुखवट्यांनीं माझ्यासारखा दर्दी फसायचा नाही. राज्य मिळण्याच्या आधीं सर्वच संत असतात ! पण मिळाल्यावर सुतळीचा तोडा देखील सुटत नाहीं कुणाच्या हातून ! ”

“ सुतळीचा तोडा काय, पण सोन्याचे तोडे-फार काय साऱ्या राज्याच्या सनदा देईन मी. कुणीकडून हिंदु तितका सुखी झाला म्हणजे झालें. ”

“ तुम्हांला स्वार्थीसाठीं स्वराज्य स्थापावयाचें आहे. असल्या स्वार्थीचा साथीदार होऊन मी निमकहराम होऊं चाहत नाही. ”

“ स्वराज्य मंदिराच्या वाटेत जो जो कांटा येईल-मग तो पाठचा भाऊ असेा नाहीं तर पोटचा मुलगा असो-तो मी हरप्रयत्नांनीं उपटून टाकणारच ! एरवीं मी कुणाशीं इतकी हुजत घालत बसलों नसतों. पण तुमचे जांवई संताजीराव माझा

नवचंद्रिका

उजवा हात आहेत. त्यांची भीड मला मोडवेना. गडाखाली जाऊन त्यांनाच पाठवून देतो मी. म्हणजे हा सूर्य नि हा जयद्रथ होऊन आज सूर्यास्तापूर्वी या प्रकरणाचा काय तो सोक्षमोक्ष लागेल.”

✽

✽

✽

✽

किल्लेदारांनी सदरेवरून आत जाऊन ‘मंजुळे’ म्हणून मुलीला हांक मारली व तिला जांवईबुवा येणार असल्याची खबर दिली. लग्न झाले त्यावेळी संताजी धनाजी-सारखाच पातशहाच्या पदरी नोकर होता. धनाजींनी मंजुळा त्याच्या पदरांत टाकली व हातपाय थकले की किल्लेदारीहि तेथेच टाकण्याचा त्यांचा वेत मुकर झाला होता. पण लग्नाच्या वेळी शुक्रासारखा असलेला जांवई हल्ली त्यांना शनीसारखा वाटू लागला होता. शिवाजीमहाराज दिल्ली आगल्या गेल्यामुळे, लोट ओसरून जाईपर्यंत डोके खाली करणेच जसे श्रेयस्कर असते, त्याप्रमाणे संताजीच्या वापानेहि पातशहाची चाकरी पत्करली होती. पण पटाईत पोहणारा लोट ओसरताच जसे डोके वर काढतो, त्याप्रमाणे महाराष्ट्रातील स्वराज्याच्या व शिवरायाच्या भक्तांनी महाराज दिल्लीतून येतांच त्यांच्याकडे धांव घेतली. संताजी सहासात महिन्यांपूर्वीच महाराजांना सामील झाला होता. स्वराज्याचा गेल्या मुलूख परत मिळविण्याच्या कामांत त्याला सासुर-वाडीकडे फिरकायला देखील फुरसत मिळाली नव्हती. ‘स्वार्थावांचून कुणी कांहीं करीत नाही,’ ही धनाजीची पक्की समजूत ! म्हणूनच शिवाजीमहाराजांचा स्वराज्य-स्थापनेचा प्रयत्न म्हणजे मगरापासून वांचविण्याच्या मिषाने मोठ्या माशाने धाकट्या माशाला गिळण्याचा योजलेला कावा होय असे तो मानी. पातशहाविरुद्ध उठून स्वराज्य स्थापने म्हणजे हातचें सोडून पळत्याच्या पाठीला लागायचे. बरे, तें पळतें सावज मिळाले तरी मिठास मेजवानी होणार शिवाजीची ! ‘या तरुण मंडळींना मागचा पुढचा पोंच नसतो. एखाद्याने हुळड उठविली की लागले मेंढरासारखे त्याच्यामागून धांवायला ! पुढे हिरवळीखाली झांकलेला खड्डा आहे हें पहातो कोण ?’ ही त्यांची अत्यंत आवडती वाक्ये. एकदां एक कीर्तनकार गडावर आले होते. त्यांनी ‘आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति’ या सूत्रावर सुंदर निरूपण केले. तेव्हापासून धनाजी पुनःपुन्हां मंजुळेल्या म्हणे, ‘तुझ्या नवऱ्याला या पोटा-भरू हरिदासाइतके देखील व्यवहारज्ञान नाही. शिवाजीला स्वतःसाठीं राज्य स्थापायचें आहे. ह्या वेड्यापीरांना वाटतें की, त्याला मुसलमानांच्या जुलुमांतून देवाब्राह्मणांची सुटका करायची आहे. मांजरीचें मऊ अंग यांना दिसतें आहे. पण

नखें निघतील तेव्हां यांचे डोळे उघडतील ! उद्यां छत्रपती झाला म्हणजे यांना फुकाच्या शब्दानें विचारणार देखील नाहीं. ’

✽

✽

✽

✽

मंजुळा हातानें मोगरीच्या कळ्यांची माळ करीत व तोंडानें एक गीत गुणगुणत बसली होती. गेल्या सात महिन्यांत तिला संताजीचें दर्शन स्वप्नांत काय घडलें असेल तेवढेंच. आपल्या नवऱ्यानें शिवाजीच्या भजनीं लागावें व आपली वास्तपूसहि करूं नये याचें तिला अलीकडे फार वैपश्य वाटूं लागलें होतें. मराठ्यांनीं आज हा किल्ला घेतला, ती लढाई जिंकली, अशा बातम्या वरचेवर तिच्या कानांनीं पडत. अशी बातमी आली कीं, तिच्या काळजांत चरं होई. लढाई म्हटली म्हणजे त्यांत कांहींना कांहीं माणसें कामाला यायचींच ! त्या पडलेल्या माणसांत आपले घरधनी तर नसतीलना अशी एक दुष्ट कल्पना तिची इच्छा नसतांहि अभीच्या ज्वाळेप्रमाणें तिच्या मनाला चाटून जाई. धनाजीनें एखाद्या फुलाप्रमाणें आजपर्यंत तिला वागविली होती. पण गेले सात महिने पतिविरहाच्या तापानें हें फूल किंचित् कोमंजून गेलें होतें. पतीचें आगमन आज होणार हें ऐकल्यापासून तें पुन्हां टवटवीत झालें होतें. सुग्धमधुर गीत गुंजारव आज त्याच्यांतून बाहेर पडत होता.

“ कथि सांग सखे सांग मुद्रिके सांग .
होईल मज दर्शन सांग ”

गीत म्हणतां म्हणतांच त्याचा अर्थ तिच्या डोळ्यापुढें उभा राहिला. त्या करुण अर्थापाठोपाठ तो धुळन टाकण्याकरितांच कीं काय, आंसवेंहि तिच्या डोळ्यांत आली. “ मुद्रिके, प्रभु रामचंद्रांची मूर्ति मला कधीं दिसेल ग ? ” म्हणून व्याकुळून जाऊन काकुळतीनें विचारणाऱ्या सीतादेवीला पहिल्याच परतभेटींत प्रभूंनीं अभिदिव्य करा-यला सांगितलें. आपल्या घरधन्यांच्या या भेटींत असेंच कांहीं वेडेवांकडे निघणार नाहीं ना ? असा विचित्र विचार तिच्या मनांत व संताजी तिच्याजवळ एकदमच आला.

“ लमांत माळ घालून हौस फिटली नाहीं वाटतें पुरती ? ” त्यानें हंसत हंसत विचारलें.

चटकन् उभें राहून, त्याच्याकडे अपांग दृष्टीनें पहात मंजुळा उत्तरली, “ त्या माळेच्या हातून पुरुषांना घरच्या घरीं बांधून ठेवण्याचें काम होत नाहीसं दिसतें ! म्हणून तिच्या जोडीला ही दुमरी देणार आहे. ”

नवचंद्रिका

“ पुरुषांनीं रणसिंह व्हावें असें बायकांनीं इच्छावें ! घरकोंबडेपणाचे अशुभ डोहाळे कशाला हवेत ? ”

“ अशी साखर पेरून सात महिन्यांचें विप गोड करायचें असेल मनांतून ! ”

“ शिवाजीमहाराजांच्या कृपाप्रसादानें सगळीच विषे गोड होतात. ”

“ मग त्यांच्याशींच लग्न लावलें असतें तर ! ”

“ लावलेच आहेना ! आज सात महिने सावलीसारखा त्यांच्याबरोबर फिरतो आहे तें उगीचच का ? ”

“ मग आज ही सावली इकडचीशी वाट चुकली ? ”

“ या सात महिन्यांत कांहीं तरी चुकल्याचुकल्यासारखें वाटें लागलें म्हणून आलों. पण दुसरे कांहीं चुकले नसून माझी वाटच चुकली असें दिसतें. ”

“ आपल्यासाठी जीव पाखडीत वसणान्या माणसाची मेली आठवणहि नाहीना झाली इतक्या महिन्यांत ? ”

“ झाली कीं नाही झाली तें मनाला माहीत ! पण मन जाईल तिथें पायांना थोडेंच जातां येतें ? ”

“ न येईना. आतां मात्र हे पाय मी असे जखडून ठेवीन कीं, त्यांना येथून हालतांच येऊं नये ! कां बरें उगीच जीवाचें रान करून घ्यायचें ? ”

“ देशाच्या रानाची वाग व्हावी म्हणून. ”

“ मी बायको मनुष्य म्हणून मला या लढायाविढाया समजत नाहीत; पण बावांना देखील आपलें करणें वावगेंच वाटतें ! ”

“ म्हातारीं माणसें नि बायका यांच्यांत वांगड्यापेक्षां अधिक कांहीं अंतर नाही ! ”

संताजीच्या या उद्धट उत्तरानें भंजुळा एकदम लाल झाली. नवऱ्यावर तिचें प्रेम होतें खरें ! पण वापाचाहि तिला अतोनात अभिमान होता.

“ पण शिवाजीनें राज्य मिळविलें म्हणून आपणांला थोडाच एखादा तुकडा मिळणार आहे त्यांतला ! ना स्वार्थ ना तीर्थ. त्यापेक्षां पातशहाची किल्लेदारी संभाळूनच राहिलेलें बरें नाही का ? ”

“ महाराजांचें राज्य तमाम मराठ्यांकरितां, दरोवस्त दीनडुबळ्यांकरितां आहे. महाराजांना त्यांतल्या काडीचादेखील अभिलाष नाही. भरतानें वनवासी रामासाठीं

जसें राज्य संभाळलें, तसेंच ते आजच्या भोळ्याभावज्या हिंदूसाठीं संभाळीत आहेत ! ”

“ या झाल्या सांगायच्या गोष्टी नि दाखवायचे दांत ! हा बोकेसंन्याशीपणा उद्यां पोटांला तडस लागली म्हणजे आपसुक बाहेर पडेल ! ”

संताजीचा संताप आतां अनावर झाला, तो रागानें म्हणाला, “ खाण तशी माती ! आळशावर गंगा आली तरी तो आंथरुणांतच लोळत रहायचा ! तूं नि तुझे बाबा काय वाटेल तें करा. बायको कितीही आवडती झाली म्हणून तिच्यापायीं कांहीं कर्तव्याचा बळी द्यायचा नाही ! देवासाठीं फुलें असतात; फुलांसाठीं देव नसतात.”

संताजी आवेशानें तेथून झटकला, हें मंजुळेला प्रथम कळलेंच नाही. थोड्या वेळानें ती डोळे उघडून पाहते तों हातांतल्या अपुऱ्या माळेशिवाय तिथें दुसरें कुणीच नाही. तिनें भरून आलेल्या डोळ्यांनीं त्या माळेकडे पाहिलें ! तिला त्या सर्व अधोन्मीलित कळ्या कोमेजून गेलेल्या दिसल्या.

*

*

*

*

आपल्या पायांपलीकडे पहायचेंच नाही अशा स्वभावाच्या माणसांपैकीं धनाजी होता. जांवयाचा दिवाळसण राहिला होता. गडाच्या किल्ल्या संताजीच्या पदरांत टाकून धनाजी तो साजरा करील अशी भोळी आशा संताजीच्या सोबत्यांच्या मनांत अंधुक रीतीनें वावरत होती. पण धनाजीनें संताजीवर आग पाखडून दिवाळीऐवजीं होळीचा सणच साजरा केला.

संताजीचा एक शब्दहि म्हाताऱ्यानें खालीं पडूं दिला नाही. त्याच्या साध्या सवालाला याचा जवरीचा जबाब हजर ! म्हाताऱ्यानें जांवयाला एका कोल्ह्याची गोष्ट सांगून उलट त्याचेच मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. त्या कोल्ह्यानें सिंह, वाघ, हत्ती वगैरेंच्या मदतीनें रानांतलें राज्य निर्मक्षिक केलें व मग कपटानें त्या बलाढ्य प्राण्यांचा एकमेकांकडून नाश करवला ! शिवाजी हा असलाच कावेबाज कोल्हा आहे; लोकांना अन्न मिळावें म्हणून स्वराज्य स्थापण्याचा बहाणा तो करित असला तरी त्याला स्वतःचीच राज्याची भूक भागवावयाची आहे; कुणी झालें तरी ताक घुसळतो तें लोण्याकरितां; मग तुम्ही तरुण लोक उगीच घुसळखांबे कां होतां ? लोण्याचा चट्टमट्ट शिवाजी करणार व तुमच्या वांट्याला दोरीचे करकोचे येणार, वगैरे उपदेश धनाजीनें केला.

नवचंद्रिका

“ माकडाला मोल्यवान् मण्याची किंमत कुठून कळणार ? ” असें बोलून चडफडतच संताजी गडाखालीं आपल्या छावणींत निघून गेला. मंजुळेला आपल्या कुंकवाचा करंडा तुफान दर्यावर हेलकावे खात वहात जात आहे असें वाटूं लागलें.

राजापूरच्या गंगेप्रमाणें गडाच्या गुप्त वाटा हां हां म्हणतां शिवाजीमहाराजांच्या छावणींत प्रादुर्भूत झाल्या. किल्ल्यावर छापा घालण्याचा वेत मुकर झाला. सासरा व जांवई यांचें वाग्बुद्ध झालें तेवढें पुरे ! प्रत्यक्ष हातघाई होणें वरें नाही असें वाटून महाराजांनीं संताजीला त्या दिवशींच्या चकमकींत तलवार चालविण्याची परवानगी दिली नाही. यवनांशीं करावयाचीं युद्धें स्वजनांशीं करावीं लागतात याबद्दल महाराजांना फार वाईट वाटे ! पण करतात काय ? पारतंत्र्याचा विंचू स्वजनांच्या पिंडीच्या आश्रमानें बसून विखारी नांग्या मारीत असतांना त्याला ठेंचून टाकतांना पिंडीवरहि थोडे फार घाव वसणारच ! ठरल्याप्रमाणें महाराजांनीं किल्ल्यावर छापा घातला. धनाजीनें तरुणाला शोभण्यासारखी तलवार गाजविली. पण महाराजांनीं शौर्याची शर्थ केल्यामुळें त्याचें कांहीं चाललें नाही. चकमकींत तो मारला गेला व किल्ल्यावर मराठ्यांचें निशाण फडकूं लागलें.

* * * *

दहा दिवस मंजुळेच्या डोळ्यांचें पाणी खळलें नव्हतें. पितृछत्र नाहीसें झाल्यामुळें हे दिवस तिला दुर्दिन वाटावेत हें स्वाभाविकच होतें. वर्षाकालीन मेघाप्रमाणें तिचा चेहरा काळवंडून गेला होता; जोरानें वाहणाऱ्या वाऱ्याप्रमाणें मधून मधून ती दीर्घ निःश्वास टाकीत होती, आणि पाऊस पडत असतांनाच चमकणाऱ्या विजेप्रमाणें डोळ्यांतल्या अश्रूंबरोबरच सूडाच्या विचाराची चमकहि तिच्या डोळ्यांत चमकून जात होती. ‘ बावांच्या मृत्यूचा सूड घेईन तरच नांवाची मंजुळा ! मुलीला क्रिया-कर्मांतर करतां येत नाही म्हणे ! न येईना ! त्यांना दुस्मानाच्या रक्तांनें तिलांजलि देईन तेव्हांच माझा आत्मा शांत होईल ! ’ असले विचार या दुःखाच्या भरांतहि तिच्या मनांत घोळत होते. स्वराज्य स्थापणें म्हणजे दुसऱ्यांच्या बापाभावांचा खून करणें ! आग लागो त्या स्वराज्याला ! या स्वराज्याच्यापायीं किती पोरे पितृछत्र नाहीसें झाल्यामुळें पोरनीं झालीं असतील ! पारतंत्र्याचे पाश तोडण्याच्या मिषानें या कूर लांडग्यांनीं किती गरीब गाईंचीं मंगळसूत्रें तोडलीं असतील ! उद्यां सुखाचें सोनें मिळणार ही भोळी आशा दाखवून आज कितीकांच्या जन्माची माती केली असेल ! बाई, बाई, बाई ! हा शिवाजी नाही, राक्षसच जन्माला आला आहे !

आपल्या बाबांचा सूड उगवला तर सर्व लोक याच्या कैचींतून सुटून आपल्याला धन्यवाद देतील ! घरीं झुरत बसणाऱ्या बायकांना नवरे व जीव पाखडणाऱ्या आयांना मुलगे परत मिळतील ! वणवण करीत फिरणाऱ्या लोकांच्या तोंडांत सुखाचा चतकोर पडेल ! तें कांहीं नाही. या शिवाजीला जगांतून नाहीसा केला कीं पृथ्वीचा अर्धा भार हलका होईल ! ’

अशा विचारांच्या वादळांतून धुव्ध झालेल्या हृदयांनं आणि तारवटलेल्या डोळ्यांनीं मंजुळें दहा रात्री काढल्या होत्या. इतक्या रात्रींत तिचा डोळ्याला डोळादेखील लागला नव्हता. मधून झांपड पडलीच तर धनाजीची मूर्ति—मानेवर व छातीवर जखमाच जखमा असलेली रक्तवंबाळ मूर्ति—तिच्या डोळ्यापुढें उभी राही व अंगाला दरदरून घाम सुटून ती थरकांप कांपत जागी होई ! बाबांच्या मृत्यूचा सूड घेईपर्यंत आपणाला ते असेच दिसत राहणार असें तिला पक्कें वाटूं लागलें. किल्ल्यांत कुठेंहि नजर टाकली तरी प्रत्येक स्थळ तिला तिच्या प्रिय पित्याचीच आठवण करून देई. इथें लहानपणीं आपण धांवतांना पडलों. दगडावर आपटून आपणांला खोक पडली. रागांनं आपण दगडाला मारण्यासाठीं त्याच्यावर पाय आपटूं लागलों. पण बाबांनीं पाय झणझणतील म्हणून आपल्याला कडेवर घेऊन तलवारीनं त्या दगडाला शिक्षा केली. तिथें लगीन झाल्यानंतर बाबा म्हणाले होते ‘ का मंजुळाताई, आतां आमची होईल का आठवण ? ’ ह्या व अशा गोष्टी तिच्या स्मृतिसामरांतून बाहेर पडत. त्यांत पितृप्रेमाचें अमृत होतें, तसेंच पित्याचा वध करणाऱ्याचा सूड घेण्याच्या इच्छेचें हालाहलहि होतें.

दिवस कुणासाठीं कधींच रहात नाहीत. धनाजीच्या मृत्यूला महिना लोटला. मंजुळेचा द्वेषाभि या महिन्यांत विझला तर नाहीच ! उल्ट हृदयांतल्या हृदयांत धुमसत राहिल्यामुळें त्याच्या धुरानें तिची अंतर्दृष्टि असून नसत्यासारखी झाली होती. बायकांना अवल म्हाटलें तरी सारें रामायण नि महाभारत त्यांनींच केलें आहे. कैकेयीनं दोन वर मागण्याची चतुराई दाखविली नसती तर रामायणाचा शेवट बालकांडाबरोबरच झाला असता ! द्रौपदीनं दुःशासनाच्या रैंक्तीनें भिजलेल्या हातानें वेणी घालून घेण्याचा हट्ट धरला नसता तर पांडवांना जन्मभर वनवासांतच रहावें लागलें असतें ! कैकयी—द्रौपदींना जर एवढें करतां आलें, शब्दाच्या शक्तीनें त्यांनीं पतीकडून आपल्या प्रतिज्ञा जर पूर्ण करून घेतल्या, तर तें आपणांलाच कां साधूं नये असें मंजुळेला वाटे. तिचें मन तशी कारवाई करूंहि लागलें.

नवचंद्रिका

ती नेहमीं अशी विचारमग्न असते असें पाहून संताजी म्हणाला, “असा विचार करून डोकें पिकून नाही का जाणार ? केंसाच्या अंबाच्या झालेली बायको नवऱ्याला आवडत नाही हं ! ”

“मीसुद्धां तेंच म्हणतें ! व्हायचें तें होऊन गेलें. सटवीनें कपाळीं लिहिलेलें समुद्राला देखील पुसून टाकतां यायचें नाही. मनाला विरंगुळा वाटावा म्हणून एक मागणी करीत आहे. पुरविणें होईलना ? ”

“सांग वुवा काय पाहिजे तें, मी पडलों शिपाईगडी ! तलवारीनें आम्हांला हृदयें उघडतां येतात, पण तर्कांनें नाही. ”

“मागणें कांहीं अधिक नाही. परवां रथसप्तमी आहे. तेव्हां खऱ्याखुऱ्या सूर्याला—आपल्या शिवाजी महाराजांना नैवेद्य दाखवूनच यंदां सण साजरा करावा असें माझ्या मनांत आलें आहे. ”

संताजी आश्चर्यचकित झाला. शिवाजीला आपलपोटा, स्वार्थी म्हणणाऱ्या धनाजीची मुलगीच ही मागणी करीत आहे, या गोष्टीवर त्याचा प्रथम विश्वासच बसेना.

“पण राणीसोहेबांचें महाराजांविषयीं चांगलें मत नव्हतें ना ? ”

पूर्वीं नव्हतें ! पण आतां झालं आहेना ? राजा तशी प्रजा नि धनी तशी राणी. मग रथसप्तमीच्या दिवशीं ताटाला बोलवणार ना महाराजांना ? ”

“नाहीं म्हणून कसं चालणार ? नकार दिला तर या डोळ्यांतल्या अमृताचें क्षणांत विष होईल ! ” असें म्हणून संताजीनें प्रेमभरानें तिच्या डोळ्याकडे पाहिलें. कां कोण जाणे तो एकदम चरकला. ते डोळे सीतेचे नसून कैकयीचे आहेत असें त्याला वाटलें ! त्याची मंजुळा त्याला हरिणाक्षी वाटे. पण आज तिच्या दृष्टींत हरिण व वाघ यांच्या दृष्टीचें विलक्षण मिश्रण दिसत होतें.

※

※

※

※

रथसप्तमीची गडावर कोण गडवड ! संताजीचा स्नेही व मंजुळेचा वडील दीर या नात्यानें आज महाराज गडावर येणार होते. सारी रात्र मंजुळेला झोंप नव्हती. ती या कुशीवरून त्या कुशीवर होई. पाहुणा घरीं यायचा असला म्हणजे बायकांना तो येऊन जाईपर्यंत सुचत नाही काहीं. लढाईच्या आदल्या रात्रीं सेनापतीच्या जिवाची देखील इतकी तळमळ होत नसेल.

स्वराज्यभिक्षा

“ नीज स्वस्थ तूं. जेवणाच्या बेतांत थोडें उणें असलें म्हणून महाराज कांहीं रागावणार नाहीत. ” संताजीच्या या समजुतीनें मंजुळेची उडून गेलेली झोंप कांहीं परत आली नाही. पहिला कोंबडा आरवतांच ती उठली. गडाखाली जाऊन महाराजांचें स्वागत करावयाचें असल्यामुळें संताजीहि उठला.

“ महाराजांच्या मोठेपणाला शोभण्यासारखें साहित्य आपल्याकडे नाही ! पण त्यांच्या खिरीला सोन्याची वाटी नि बाकीच्यांना चांदीच्या वाट्या ठेवल्या म्हणजे बरें दिसेल नाही ! ” मंजुळेनें उठतां उठतां विचारलें.

“ त्या बाबतींत बायकांचीच बुद्धि अधिक चालते. ” संताजीनें हंसत हंसत उत्तर दिलें.

गडाला सूर्यनारायणाचें व महाराजांचें दर्शन बरोबरच झालें. महाराजांच्या मागें कामाचा लकडा असल्यामुळें, जेवणाचा बेत सकाळचाच ठेवला होता. सर्व मंडळी पाटावर येऊन बसली. बसतां बसतां महाराज म्हणाले, “ काय संताजी, तुमच्या मंजुळाबाईंना आमची ही धामधूम आवडत नाही म्हणून तुम्हीं पूर्वी सांगत होतां ! पण आजचा हा थाट तर निराळेंच बोलतो आहे ! मंजुळाबाई, आजचा हा मेजवानीचा थाट कुणाकरितां आहे ? ”

दाराआड उभी असलेली मंजुळा म्हणाली, “ कुणाकरितां म्हणजे ? सरकार-स्वारीकरितां. ”

“ झालें तर मग. तुम्हांला वाटतें शिवाजी राज्य मिळवितो तें स्वतःकरितां ! पण बायका जसा मेजवानीचा थाट स्वतःकरितां न करितां पाहुण्याकरितां करतात तसेंच माझेंहि आहे. माझ्याहि राज्याचा थाट पाहुण्यासाठींच आहे. हे पाहुणे म्हणजे निढळाच्या घामानें शेतांतून पीक काढणारे शेतकरी, वैराग्यपूर्वक धर्मरक्षण करणारे ब्राह्मण, मुलाबाळांचीं मनगटें भरदार करणाऱ्या गोमाता व मंजुळाबाई, पतीला पुरुषार्थाला प्रवृत्त करणाऱ्या तुमच्यासारख्या पतिव्रता होत. ”

मंजुळेचें मन या भाषणानें हलून गेलें. इतक्यांत संताजी म्हणाला, “ उशीर होतो आहे बोलण्याच्या नादांत. प्रसाद वाढ म्हणजे मंडळी बसतील. ”

मंजुळा एका ताटांतून खिरीच्या वाट्या घेऊन आली. सोन्याची वाटी तिनें महाराजांच्या ताटापुढें ठेविली. ती ठेवतांना तिनें आपले ओंठ घट्ट दाबून धरले होते. तिचे हात थरथर कांपत होते. संताजीनें तिच्याकडे पाहिलें. तें कांपणें लज्जेचें

नवचंद्रिका

नव्हतें, तें ओठ दाबणें विनयाचें नव्हतें ! मनांतल्या पापाचा परिस्फोट होऊं नये म्हणून तें तोंडाला ठोकलेलें कुलूप होतें ! महाराजांना ताटला बोलवायचें ठरलें त्या वेळची मंजुळेची मुद्रा संताजीच्या मनश्चक्षुंपुढें उभी राहिली. गंगेप्रमाणें निर्मल असणारे मंजुळेचे डोळे एकदम कालिया डोहासारखे कां होतात ? क्षणाधांत एक भयंकर संशय त्याच्या मनांत आला. त्याचें बीज रुजलें नाहीं तों त्याला फळेंहि लागलीं. मंजुळा इतर वाढ्या ठेवून आंत जाणार तोंच संताजी म्हणाला, “ महाराज, आपली सोन्याची वाटी मला द्या. ”

महाराजांना आश्चर्य वाटलें. मंजुळेच्या डोळ्यापुढें काजवे चमकूं लागले. संताजीचें मागणें विलक्षण वाटून महाराज म्हणाले, “ सोन्याच्या वाटीवरसें मन गेलें एकदम ? ”

“ त्यांत अमृत आहे म्हणून. चिरंजीव व्हावें असें कुणाला वाटत नाहीं ? ” महाराजांना पुढें बोळू न देतां संताजीनें सोन्याची वाटी आपल्या ताटपुढें घेतली व आपली चांदांची वाटी तिथें ठेवली. संताजी महाराजांचा असा अपमान करील अशी कुणाचीच कल्पना नव्हती. महाराज देखील बुचकळ्यांत पडले.

सोन्याची वाटी घेऊन तो म्हणाला, “ बसावें महाराजांनीं आतां—या सूर्य-नारायणाच्या प्रसादानें सुरवात करूं या. ” सर्वांनीं आपापल्या वाढ्या उचलल्या. संताजी ती सोन्याची वाटी तोंडाला लावणार तोंच मंजुळा धांवत आली—तिनें त्याच्या तोंडावर हात धरला—काळवंडून गेलेल्या चेहऱ्यानें ती चांचरत म्हणाली, “ तोंड लावूं नका—माझ्या गळ्याची शपथ आहे, त्या खिरीला तोंड लावूं नका ! ”

“ महाराजांपुढें ठेवलेली खीर ही ! देवाचा प्रसाद नि तो घेऊं नका म्हणजे काय ? मी हा अवश्य घेणार ! ”

“ नका हो. ” गयावया करून मंजुळा म्हणाली. “ त्यांत आहे. ”

“ काय आहे ? ”

“ व—व—वि— ” असें म्हणत मंजुळेनें जोरानें हिसडा देऊन ती वाटी उलथून टाकली व एकदम झीट येऊन ती धाडकनू संताजीच्या ताटांतच पडली.

*

*

*

*

महाराजांना विष घालण्याचा मंजुळेनें प्रयत्न केला ह्या गोष्टीनें प्रत्यक्ष विषानें झाली नसती इतकी संताजीच्या अंगाची आग झाली. केवळ दैवानेंच खैर केली

म्हणून आज महाराष्ट्राचे पंचप्राण वांचले असें त्याला वाटूं लागलें. या घोर अपराधाबद्दल मंजुळेला कड्यावरून लोढून दिलें अगर हत्तीच्या पायीं दिलें तरी ती शिक्षा कमीच होईल, हें म्हणण्या इतका तो न्यायनिष्ठुर होता. त्यानें तत्काळ महाराजांना तसें सुचविलेंहि. 'बायको मनुष्य म्हणून ठार मारावयाची नसेल तर अंधारकोठडींत जन्मभर डांबून ठेवावी. अवदसेला हीच शिक्षा योग्य होईल !' संताजी जळजळणाऱ्या हृदयानें म्हणाला. पण महाराज स्तब्धच होते. ते मंजुळेच्या मनाच्या मुळाशीं जाण्याचा प्रयत्न करीत होते. या मंजुळेला वाटेला तसें शासन करतां येईल ! पण महाराष्ट्रांत घोघर ज्या मंजुळा पसरल्या आहेत त्यांचीं मनें जर आपल्याविषयीं अशींच कुलुषित झालीं असतील तर ? मंजुळेनें सोन्याच्या वाटींत विष घातलें याच्या बुडाशीं कट नाही, फितुरी नाही, शत्रूचे मुत्सद्दी नाहीत. मग विष घालण्यापर्यंत पाळी यावी असें आपण तिचें काय घोडें मारलें आहे ?

तिच्या द्वेषाग्नीच्या ज्वाला इतक्या भडकायला कारण एकच ! तिच्या पित्याचा वध. पण सर्व तऱ्हेनें आळवून-आर्जवून अगदीं नाइलाज झाल्यावरच आपण दंडाचा, उपाय अमलांत आणला. शिवाय तो दंड तरी व्यक्तीच्या वैभवासाठीं अगर एका प्राण्याच्या लोभक्षोभासाठीं थोडाच केला होता ? राष्ट्राच्या कल्याणाला विरोध केल्या-मुळेच धनाजीला आपलें शीर गमवावें लागलें.

पण मंजुळेची समजूत कोण व कशी घालणार ? संताजी आपला एकनिष्ठ भक्त तर त्याची पत्नी कधी वैरीण ! त्याच्या संसारांत माती कालवायला अप्रत्यक्ष रीतीनें आपणच कारणीभूत होत नाहीं ना असाहि विचार महाराजांच्या दयाद्रे अंतःकरणांत डोकावून गेला.

मंजुळेला माझे करणें योग्य कां बरें वाटूं नये ? नवी पालवी फुटूं लागली कीं, जुन्या पानांना गळून पडावें लागतें हें काय बागेंत तिनें पाहिलें नसेल ? ओल्या लांकडांनीं स्वयंपाक होत नाहीं, हें काय बायकांना दुसऱ्या कुणी सांगितलें पाहिजे ?

तिला हें सर्व कळत असेल ! पण मी हा सारा पसारा स्वार्थासाठीं मांडला आहे अशी बापाप्रमाणेंच तिची समजूत असावी ! याला उपाय काय ? संताजीनें तर आपण असल्या कुळबुडव्या अवदसेचें मुखावलोकनदेखील करणार नाहीं असें सांगितलें. शेवटीं मंजुळेची चित्तवृत्ति निवळली तर ती समर्थाच्या मठांतच निवळेल असें चाटून महाराजांनीं सर्व हकीगतीसह समर्थाकडे तिची रवानगी केली.

*

*

*

*

नवचंद्रिका

समर्थाच्या मठांत मंजुळेचें क्षुब्ध हृदय हलुहलू प्रसन्न झालें. सृष्टि व भक्ति यांचे दोर बांधलेल्या सुखाच्या झोंपाळ्यावर तिचें मन झोंके खाऊं लागलें. पक्ष्यांचें मधुर गाणें व भक्तांचें मधुर भजन, कृष्णेचें अमृततुल्य जल व समर्थाचा सुंदर उपदेश, अष्टौप्रहर तिला अनुभवायला मिळूं लागला. मनाचे श्लोक व करुणा-ष्टकें तिनें इतक्या त्वरेनें पाठ केलीं कीं, खुद्द समर्थानादेखील तिच्या पाठांतराचें कौतुक वाटलें. असल्या बुद्धिमान् मुलीनें स्वराज्याच्या युद्धांत आपल्या पतीला साहाय्य करायचें सोडून सेनापतीच्या जिवावर कां उठावें, हें स्वामीनाहि प्रथम नीटसें कळेना. बोलतां बोलतां राजांनीं स्वार्थासाठीं आपल्या पित्याचा घात केला अशी तिची ठाम समजूत आहे हें समर्थानीं ताडलें. एके दिवशीं मंजुळा नित्यनियमाप्रमाणें मनाचे श्लोक म्हणत असतां—

समर्थाच्या सेवका वक्र पाहे ।

असा सर्व भूमंडळीं कोण आहे ? ।

जयाची लिला वर्णिती लोक तीन्ही ।

नुपेक्षीं कदा राम दासाभिमानी ॥

हा श्लोक म्हणायला व स्वामी तिच्याजवळ यायला एकच गांठ पडली. “खरेच मुली, समर्थाच्या सेवकाकडे वांकडी नजर करून पाहण्याची कळिकाळाची देखील छाती नाही. आमच्या शिवरायाचेंच पाहीनास. हजारों संकटांतून केंसालाहि धक्का न लागतां तो पार पडला आहे ! प्रभु रामचंद्राची कृपा ! ”

“महाराज, लहान तोंडीं मोठा घांस घेतें याची क्षमा करावी. पण मला तर असें वाटतें कीं, शिवाजीराजांनीं आपणांवर देखील मोहिनी घातली आहे. स्वार्थाला मुलामा दिला म्हणून तो परमार्थ होईल काय ? ”

“मंजुळे, तुझ्या डोक्यांत हें कुणीतरी वेड भरविलें आहे. तुकाराम-बुवांजवळ व माझ्याजवळ परमार्थाकडे वळण्याची उत्कट इच्छा राजांनीं कितीतरी वेळां प्रगट केली. पण असला मोहरा मोक्षाच्या मार्गावर नेणें म्हणजे राष्ट्राची राखरांगोळी करणें होय असें वाटून आम्हींच राजांना प्रपंचांत ठेविलें आहे ! ”

“तसलें स्मशानवैराग्य काय जन्मभर टिकतें ? आतां राजे एक तनसडी सोडणार नाहीत; मग संसार सोडण्याच्या गोष्टी लांबच राहिल्या ! ”

“तनसडींच काय-चल माझ्याबरोबर ! माझ्या शिववाच्या वीरवैराग्याची प्रचीति तुला दाखवतो.”

*

*

*

*

पातशहानें गिळलेलें एक किल्लाचें माणिक त्याच्या जबड्यांत हात घालून काढून महाराज नुकतेच परत आले होते. त्या विजयानंतरचा आजचा पहिलाच दरबार होता; पण तो पाहून इंद्राचा गर्व देखील गळून गेला असता. या मराठी दरबारांत सर्वांच्या नसानसांतून राष्ट्रभक्तीचें अमृत सळसळत होतें.

प्रथमतः लढाईत कामाला आलेल्या शिपायांच्या मुलांबाळांची चौकशी झाली. एका आंधळ्या म्हातारीचा एकुलता एक मुलगा किल्ला घेतांना पडला होता. ती पुढें येतांच महाराजांना भडभडून आले. लढाईत आपलें बरेंवाईट झालें तर मातोश्री जिजाबाईंना किती वाईट वाटेल, याचें मूर्तिमंत चित्र त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभें राहिलें. ते सांत्वनपर स्वरांनं म्हणाले, “आजीबाई, तुमची म्हातारीची काठी मीं हिरावून घेतली म्हणून तुम्ही माझ्यावर रागावणार नाहीना ?”

“महाराज, माझ्या मुलाचें सोनें झालें.”

महाराज गर्हिवरून म्हणाले, “खरेंच, तुझी म्हातारीची काठी मराठ्यांच्या राज्याचा आधारस्तंभ होऊन राहिली आहे !”

म्हातारीला पोटासाठीं दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहावें लागूं नये अशी व्यवस्था महाराजांनीं केली. म्हातारीनंतर जग किती विरोधपूर्ण आहे हें दाखविण्याकरितांच कीं काय, पांचसहा वर्षांचा एक मुलगा महाराजांपुढें आला. त्या मुलाची आई तो वर्षांचा असतांनाच त्याला सोडून गेली होती. लढाईत बाप कामाला आल्यामुळें तो आतां पोरका झाला होता. महाराज त्याला म्हणाले, “बाळ, तुझे बाबा कुठें आहेत ?”

“बाबा देवबापाकडे गेले !”

“कशासाठीं ?”

“देवीनं सांगितलें म्हणून ! तिथें जाऊन ते किनई तरवार घेऊन येणार आहेत नि मला देणार आहेत ! मग मीहि लढायला जाईन. महाराज, तुम्ही मला चांगला घोडा द्याल ना हो ?”

महाराजांच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले. त्यांनीं मळक्या कपड्याच्या पण तेजस्वी हृदयाच्या त्या बालकाला जवळ घेऊन कुरवाळलें. इतर सर्व माणसांची

नवचंद्रिका

व्यवस्था लागल्यावर ते संताजीकडे वळून म्हणाले, “ संताजी, परवांच्या हल्ल्यांत तुम्हांला जबर जखम लागली आहे. त्या पराक्रमाचें बक्षीस म्हणून हा तेजस्वी मुलगा तुमच्या पदरांत घालतों. संताजी, तुमच्यासारख्या शूर नरवीरांनीं विंध्याला हात लावले आहेत. मी हा पोरका पण तेजस्वी मुलगा तुमच्याच देखरेखीखाली ठेवणार आहे. त्याला अशी शिकवण द्या, कीं मोठेपणीं तो हिमालय पादाक्रान्त करील. ”

खांद्यावरल्या जखमेची क्षिति न बाळगतां संताजी आज दरबारला आला होता. तो म्हणाला, “ महाराज, आम्हीं तापी मार्गे टाकली. आपल्या पायाच्या पुण्याईनें पुढील पिढी अटकेच्या पैलतीरावर झेंडा रोवील. पण इतक्या लहान मुलाचें संगोपन करणारें बायकोमाणूस माझ्या घरांत नाही. ”

“ नाहीं कसें ? मंजुळाबाई आहेत ना ? त्या काय जखमी नवऱ्याची शुश्रूषा करायची सोडून मठांतच स्वस्थ बसून राहतील ? ”

इतक्यांत गंभीर शब्द ऐकूं आले.

“ जय जय रघुवीर समर्थ ! ”

“ समर्थाची स्वारी आली वाटते ? ” असें म्हणत महाराज लगवणीनें उठले. समर्थ व त्यांच्या मागोमाग मंजुळा येत असलेली महाराजांनीं पाहिली. महाराजांनीं व सर्व लोकांनीं समर्थांना भक्तिभावपूर्वक वंदन केलें. महाराज म्हणाले, “ आपल्या पायधुळीनें आजचा दरबार कृतार्थ झाला. सद्गुरूंनीं आसनावर बसण्याची कृपा करावी. कसें काय मंजुळाबाई, मठांत बरें चाललें आहेना तुमचें ? ”

“ शिवबा, मी आज तुझ्याकडे भिक्षेला आलों आहे. ”

महाराज क्षणभर आश्चर्यचकित झाले. नंतर ते म्हणाले, “ गुरुमहाराज, कामधेनु घरीं चालून आली असतांना तिला दायला — ”

मंजुळा मनांत म्हणाली, “ मी म्हणत होतें तेंच खरें ठरणार. एवढें मोठें राज्य असून केवढा गरीबीचा देखावा दाखविणें चाललें आहे. ”

समर्थ म्हणाले, “ शिवबा, तुला जी भिक्षा घालायची असेल ती घाल. ”

“ गुरुमाऊलीपुढें मी काय बोलणार ? चिटणीस, स्वराज्याच्या सर्व सनदा इकडे ध्या पाहूं. ”

स्वराज्यभिक्षा

आनंदानें प्रफुल्लित झालेल्या चेहेऱ्यानें महाराजांनीं राज्याच्या सनदा समर्थाच्या झोळीत घालून त्यांच्यापुढें साष्टांग नमस्कार घातला. एवढे वैराग्याचे पुतळे रामदासस्वामी ! पण राजांनीं घातलेली ही राज्य-भिक्षा पाहून त्यांचें अंतःकरण-देखील उचंबळून आलें. राजांना आपल्या हातानें उठवीत ते म्हणाले, “ शिवबा, महाराष्ट्राची पूर्वपुण्याई बलवत्तर म्हणून शुक्र-भीष्मांचा जोडीदार असा राजा त्यांना मिळाला आहे ! ”

“ गुरुमहाराज, आतां मी राजा नाही. राज्याच्या सनदा आपल्या मालकीच्या आहेत. ”

समर्थांनीं मंजुळेकडे पाहून म्हटलें, “ कां मंजुळे, झाली का खात्री ? ”

बिचारी मंजुळा काय बोलणार ? तिनें महाराजांच्या पायांवर लोंढां गण घातलें व अश्रूंचा अभिषेक सुरू केल्या. महाराजांना हें कोडें कांहीं केल्या उलगाडेना ! समर्थांनीं मंजुळेला उठविलें. मंजुळेचें मन गोंधळून गेल्यामुळें तिला बोलतां येईना. पण तिच्या डोळ्यांनीं तिचें निवळलें मन स्पष्टपणें दाखविलें.

समर्थ शिवबांकडे वळून म्हणाले, “ शिवबा, या सनदा माझ्यासारख्या राम-दासाला काय उपयोगी ? सीतामाईंनीं दिलेलें रत्न फोडून आंत रामनाम आहे कीं नाही हेंच मारुतिरायांनीं पाहिलें. ”

“ पण क्षत्रियाला भिक्षा परत घेतां येणार नाही. हेहि गुरुमाउलीनें ध्यानांत आणावें. ”

“ तुझ्या निशाणावर ह्या माझ्या छाटीची स्थापना कर. आजपासून मराठ्यांचा झेंडा भगवा राहील व ‘ जोहारा ’ ऐवजीं ‘ रामराम ’ रूढ होईल. ”

“ समर्थांच्या आज्ञेबाहेर मी नाही. ”

संताजीकडे वळून समर्थ म्हणाले, “ संताजी, शिवबाप्रमाणे तुम्हीहि मला पूर्वी भिक्षा घातलीच आहे. ती भिक्षा आतां परत घ्या. शिवबासंबंधानें मंजुळेच्या मनांत यत्किंचित् हि किंतु राहिलेल्या नाही. ”

मंजुळेनें संताजीचें पाय धरलें, तिला उद्देशून शिवाजीमहाराज म्हणाले, “ मंजुळा-वयनी, क्षत्रिय भिक्षा घालतात, पण मागत नाहीत. क्षत्रियांचें हें ब्रीद बाजूला ठेवून मी तुमच्याकडे भिक्षेची याचना करीत आहे. ”

“ महाराजांनीं मला असें हिणवूं नये. माझ्यासारखील महाराजांना काय भिक्षा घालतां येणार ? ”

नवचंद्रिका

“ कां येणार नाही ? जगांत प्रत्येकापाशीं दुसऱ्याला देण्यासारखें कांहीं ना कांहीं तरी असतेंच. मलाहि स्वराज्यासाठीं तुमच्याकडून भिक्षा हवी आहे. ”

“ कोणती ? ” मंजुळेंने उत्सुकतेने विचारलें.

महाराजांनीं आपल्याजवळ उभ्या असलेल्या चिमुकल्या वीराला पुढें केलें व ते म्हणाले, “ या पोरक्या पण पराक्रमी बालकाचा मातेप्रमाणें प्रतिपाल करण्याची भिक्षा मला स्वराज्यासाठीं पाहिजे. तुम्ही ही भिक्षा घातलीत तर स्वराज्यासाठीं प्राण अर्पण करण्याला कोणीहि कचरणार नाही ! ”

मंजुळेंने त्या मुलाला आपल्या जवळ ओढलें व त्याला प्रेमभरानें कुरवाळून घट्ट पोटाशीं धरलें.

१९२७

आंधळ्याची भाऊबीज

“चंद्रशेखर, झोंप येत नसली तर नुसते डोळे मिटून पड पाहूं.”

“असलें बकध्यान मला कधींच साधत नाही काकू ! झोंप येत नसतांना अंधरूणावर पडणें म्हणजे माणूस मेलं नसतांनाच त्याला चितेवर नेऊन ठेवणं आहे.”

“इडापिडा टळो नि अमंगल पळो” काकू घाबरून म्हणाल्या. “चंद्रा, तुला काळवेळ कांहींच नाही का रे ?”

पलीकडच्या खोलीत निजलेली जान्हवी जागीच होती. ती चंद्रशेखरापाशी आली आणि त्याच्या तोंडावर हात ठेवून म्हणाली, “दादा, तुझ्या तोंडाला आतां कुळुपच घातलं पाहिजे हं.”

“दादाला उपाशीं मारायची चांगली युक्ति आहे ही जान्हवीताई !”

“मग तूं मरणाच्या अभद्र गोष्टी कां बरं काढतोस ?”

“जीवनांत मरणाचें मीठ नसतं तर तें फार अळणी झालं असतं !”

“तुझीं हीं सुभाषितां नि तत्त्वज्ञानं तुझ्या गोष्टींत आणि नाटकांतच ठेवीत जा. आई कांहीं त्या गोष्टी नि नाटक वाचायला येणार नाही.”

“पण तुम्ही आहांतना ताईसाहेब. कॉलेजांत शिकतां आणि मरणाचं नांव आलें कीं मुळमुळ रडतां. निद्रा हा एक प्रकारचा मृत्यूच आहे असें कवि म्हणतात. ताईसाहेबांच्या कर्णपथावरून कधीं गेलं आहे का हें ?”

“तुम्हां कवींना वेढे म्हणतात तें कांहीं खोटं नाही. आईनें झोंप येत नसली तरी नीज म्हटलें काय, नि तूं तेवढ्यावरून अमंगल कल्पना—”

नवचंद्रिका

काकू भावा—बहिणीचें वाग्युद्ध ऐकत इतका वेळ स्तब्धच होत्या. त्या म्हणाल्या, “ चंद्रशेखर, वाचून वाचून तुझे डोळे किती अधू झाले आहेत ते पहा बरं. त्यांतून तुझे डोळे येऊन महिनादेखील झाला नाही. ”

“ डोळे आले तेव्हां आल्याची भीति, आतां जास्ती वाचून ते जातील ही भीति ! मिळून काय, भीतिवांचून पाऊल उचलत नाहीं तुझं काकू. ”

“ चंद्रा, मुलं झाल्याखेरीज ही भीति तुला कळायची नाहीं बाबा. तूं जाडींजाडीं पुस्तकं वाचतोस नि दररोज भाराभर कागद लिहितोस ! त्यांत कांहींहि भीति आढळणार नाहीं तुला ! पण एक चिमणा जीव घरांतल्या पाळण्यांत हुं हुं कळं लगला कीं, त्याबरोबर तुझें मन मग वरखाली होऊं लागेल. ”

“ त्याला स्वतःलाच मुलं कशाला झालीं पाहिजेत ? जान्हवीपेशां माझ्यावरच तुझी माया आहे कीं नाहीं ? माझंहि तसंच होईल. जान्हवीचा तरंग खुळखुळा वाजवून त्यांतून ‘ मामा ’ ‘ मामा ’ असे शब्द काढूं लागला—”

“ अकरा तरी वाजून गेले असतील. चंद्रा, आज आदितवार ! तरी तुल्य आवंढा गिळायची फुरसद नाहीं. दुपारी नाटकाल गेलास, नाटक पाहून आल्यास नि लिहीत बसलास. ”

“ एवढी गोष्ट पुरी करून निजतों हूं मी काकू ! ”

“ चंद्रा, डॉक्टरनीं रात्रीं लिहावयाचं नाहीं म्हणून सांगितलं होतं ना ? ”

“ डॉक्टर डोळे तपासतात; पण हृदय नाहीं त्यांना तपासतां येत ! ”

“ खरंच चंद्रा, सकाळीं नवापासून संध्याकाळीं सहापर्यंत मानेवर खडा ठेवून कचेरीतलें काम करायचें—”

“ काकू, तें केलंच पाहिजे पोटासाठीं ! या जगांत पुढं देव उभा राहिल तरी मागचं पोट कांहीं सुटत नाही. ”

“ मग असलं हें बिनफायद्याचं लिहिण्याचं नि :वाचण्याचं काम करतोस तरी कशाला ? त्याच्यासाठीं नाटकं पहायला पाहिजेत म्हणे. मिळून काय डोळ्यांचा सत्यनाश नि जीवाला त्रास. ”

“ खरंच—दादा, त्या ‘ वीणे ’ च्या संपादकानं काय सांगितलं रे ? ”

“ आज नाटकाला जाण्यापूर्वी त्याच्याचकडे गेलों होतों. तो वीणेचा खास अंक काढण्याच्या धांदलींत आहे. पुढल्या आदितवारपर्यंत वाचून ठेवतों, म्हणून सांगि-

आंधळ्याची भाऊबीज

तलन्. कांहीं नाहीं तरी गोष्टीला दहा रुपये देईल. झालं ! पन्नास गोष्टीचे पांचशें रुपये येतील. ताईसाहेबांच्या लमाच्या वरकड खर्चाला तरी तेवढे पुरतील ? ”

“ पण मला लमच नकोय्. ”

“ वाः, उद्यां बॅरिस्टर रत्नाकर तुला पहायला येणार ! अन् तूं तर मानापमानांतल्या भामिनीसारखं बोलायला लागलीस. त्यांना धैर्यधर करायचा बेत आहे वाटतं ? ”

“ खरंच का रे येणार आहेत ते उद्यां ? का आपला मागच्या खेपेसारखा आशीर्वादच ? ” काकूंनी उत्कंठेने विचारलें.

“ अगदीं खरं, तेहि आले होते आज नाटकांला. मागच्या सोमवारीं कुठल्याशा सबजजाची मुलगी पहायला जावं लागलं त्यांना. उद्यां अगदीं खास येतो म्हणून सांगितलंय ! ”

“ घरांत कोंडा नि मनांत मांडा. ते आले तरी जुळणार कसं रे बाबा ? ”

“ न जुळायला काय झालं ? ताई तर नक्षत्रासारखी सुंदर आहे. ”

“ नक्षत्रापेक्षां पांढऱ्या टिकल्यांनाच सध्यां जास्ती मान आहे, बाबा ! ”

“ रत्नाकर बॅरिस्टर आहेत ! ते कांहीं अडविणार नाहीत तसे ! त्यांतून माझ्या गोष्टी नि तीन नाटकं आहेतच कीं ! गेलीं चार वर्षे जाग्रणं केलीं तीं काय फुकट ? ”

“ कुळस्वामिनि शांतादुर्गे, माझ्या जान्हवीचं एवढं बरं केलंस तर मी दरवर्षी तुझी खणानारळांनीं ओटी भरवीन ”

“ काकू, त्यांनां कुठं बरं बसवावं उद्यां ? ”

“ तुझी पुस्तकांची खोली बरी आहे. पुस्तकं जरा नीट लावून ठेवलीं म्हणजे झालं ! ”

“ ताई कॅरिल तें काम. तिला सांगायला नकोच म्हणा ! मायेवीण रड नाही आणि—”

“ दादा, रात्र फार झाली आतां नीज ना तूं ! ”

“ मी निजलों तरी डोळा नाही लागायचा ! लागलाच तर स्वप्नांत सगळीं गोष्टींतलांच मंडळी येणार. त्यापेक्षां गोष्ट संपवून निजलेलेंच बरें, नाही कां ? ”

चंद्रशेखरानें समोरच्या खिडकींतून आकाशाकडे पाहिलें. प्रतिभासंपन्न कवीच्या मनांत चमकणाऱ्या कल्पनांप्रमाणें तारका चकमक करीत होत्या. पण व्यवहारी

नवचंद्रिका

जगाला त्यांचे सौंदर्य, त्यांचे दिव्य संदेश, त्यांचे सुगंध नेत्रकटाक्ष यांची मुळीच किंमत नव्हती. तें या वेळीं डोळे झांकून स्वस्थ निजले होते. आकाशाचे काव्यमय डोळे जातात तेव्हांच जग डोळे उघडून त्याच्याकडे पहातें !

* * * *

दुसरे दिवशीं नऊ झाले, साडेनऊ झाले, पावणेदहा झाले, तरी बॅरिस्टर रत्नाकरांचा पत्ता नाही. चंद्रशेखर तर त्यांच्या वाटेकडे डोळे लावून बसला होता. मधूनच त्यानें जान्हवीला हांक मारावी व म्हणावें, ‘ ताई, तूं पहा पाहूं जरा रस्त्यावर. मला किनई अलिकडे दूरचें मुळीच दिसत नाही. ’

भावाचें हें भाषण थेटचें वाटून जान्हवी जागची हलली नाही म्हणजे तो म्हणे, ‘ इतक्यांतच लाजायला सुरवात केली वाटतं ? ’

घड्याळांत दहाचे ठीके ऐकतांच चंद्रशेखरला गप्प बसवेना, “ ताई, हा विलायती नियमितपणा पाहिलास ना ! तुझे भावी पतिराज हुंडा मागण्याच्या आधींच माझे बारा वाजविणारसं दिसतं ! ”

इतक्यांत एक टांगा खडखड करीत आला व चंद्रशेखराच्या घरापुढें थांबला. टांग्याबरोबर क्षणभर जान्हवीचा श्वासहि थांबत्यासारखा झाला. दुसऱ्याच क्षणीं अरुणोदय होतांच अंतर्धान पावणाऱ्या तारकेप्रमाणें ती माजघरांत अदृश्य झाली. चंद्रशेखर रत्नाकराचें स्वागत करण्याकरतां पुढें जाऊन म्हणाला, “ बॅरिस्टरसाहेब, एवढें साता समुद्रांत बुडून तुम्ही कोरडे ते कोरडेच ! विलायतेची यात्रा करून आलांत; पण नियमितपणा कांहीं आणलेला दिसत नाही तिथून. ”

रत्नाकर—झाला खरा उशीर बोवा ! अगदीं पंजाब मेल सोडली होती; पण वाटेंत स्टेशनच पडलीं खूप. त्याला काय करणार ?

चंद्रशेखर—स्टेशनं कसलीं काढलींत हीं ? मला वाटलं वाटेंत पक्षकार भेटले तुम्हांला ! मग कुठला वधूपक्ष आणि कुठलं काय ?

रत्नाकर—सकाळपासून फिरतोय नुसता मुली पहात !

चंद्रशेखर—पुण्यांत मुलीचें प्रदर्शन बिदर्शन आहे कीं काय ?

चंद्रशेखरानें त्याला आपल्या पुस्तकांच्या खोलींत नेलें. हुश्र करून रत्नाकरानें आरामखुचींत आंग टाकून दिलें.

चंद्रशेखर—फार दमलेले दिसतां.

आंधळ्याची भाऊबीज

रत्नाकर—दमलेला म्हणून काय विचारतोस. एक मुलगी पाहणं म्हणजे एका काव्यसंग्रहाचं परीक्षण करणं ! सकाळपासून अवघ्या तीन तासांत मी असलीं सात परीक्षणां केलीं !—

चंद्रशेखर—आणि सात ग्रंथ आटपून आपली स्वारी आतां आठव्याकडे वळली आहे. रत्नाकर, तुमच्यासारख्या सुशिक्षितांना हें परवडतं तरी कसं ? मुली म्हणजे काय पायांतले जोडे का तोंड पुसण्याचे रुमाल ? या दुकानांत नाहीं चांगल्या माल तर चालले लगेच दुसऱ्या दुकानांत !

रत्नाकर—तूं म्हणतोस तें कळतं, पण वळत नाहीं ! काकासाहेबांचं फर्मान सुटलं कीं तें अमलांत आणावंच लागतं मला. त्यांनीं तर काय माघांत मला चतुर्भुज करण्याचा विडाच उचललाय !

चंद्रशेखर—आणि लग्नाच्या दिग्विजयासाठीं तुम्हांला बाहेर सोडलंय ! पण तुमचा श्यामकर्ण आम्ही इथंच धरून ठेवणार ही खात्री बाळगा.

रत्नाकर—तुझ्यासारखा शाळासोबती मेहुणा झाला तर कुणाला नको होईल !

चंद्रशेखर—तुला—तुम्हांला नको झाला नाहीं म्हणजे झालं.

रत्नाकराला फार उशीर होईल म्हणून चंद्रशेखर आंत गेला. थोड्याच वेळांत तो व जान्हवी चहा आणि फराळाचें सामान घेऊन बाहेर आलीं. जान्हवी सुंदर दिसावी म्हणूनच कीं काय लजेनें तिच्या कपाळावर घर्मेबिंदूनीं सुंदर माळ गुंफली होती चंद्रशेखरानें व रत्नाकरानें आग्रह करतांच ती खुर्चीवर कशीबशी बसली; पण तिच्या चेहऱ्यावर नेहमीपेक्षां आज गुरुत्वाकर्षणाचा प्रभाव अधिक दिसत होता हें खास !

थोडीं मामुलीं व थोडीं मार्मिक प्रश्नोत्तरें होऊन रत्नाकर जावयाला निघाला. चंद्रशेखर त्याला पांचवायला टांग्यापर्यंत गेला होता. जान्हवी सतृष्ण नजरेनें त्या दोघांकडे पाहत होती. ते दोघांहि एकमेकांशीं बोलत होते. शेवटीं चंद्रशेखराशीं रत्नाकरानें मोठ्या प्रेमानें हस्तांदोलन केलें व टांगा निघून गेला.

चंद्रशेखर स्वतःशींच विचार करीत आंत आला. “तुझी ताई फार बुद्धिवान् आहे असंच म्हणाला नाहीं ? ताईची बुद्धि तिच्या चेहऱ्याइतकी सतेज व डोळ्यांइतकी तीक्ष्ण आहे. ताईला ह्या चांगल्या स्थळीं देऊन मी काकांच्या ऋणांतून मुक्त होणार. काकांच्या आत्म्याला केवढा तरी आनंद होईल ! पण खर्चीला पैसे ? रत्नाकर

नवचंद्रिका

काहीं हुंडाबिंडा मागणार नाही. वरकड रक्कम लागेल ती काय माझ्या गोष्टींना देखील मिळेल. ”

त्याच्या चेहऱ्यावर या विचारासरशी तारकेप्रमाणे मधुर स्मित झळकलें. त्यानें वर प्रखर रीतीनें प्रकाशणाच्या सूर्याकडे पाहिलें असतें तर त्यानें मात्र त्याला विचारलें असतें—“चंद्रशेखरा, काल रात्रीच्या तारका आतां कुठं आहेत ? ”

✱

✱

✱

चंद्रशेखराच्या डोळ्यांत जान्हवी गाईचें दूध घालीत होती. काकूहि आज आदितवार असल्यामुळें थोडा वेळ चुलीची आराधना बंद करून तिथेंच येऊन बसल्या होत्या.

“चंद्रा, बरं वाटतं आहे कोरे त्या गाईच्या दुधानं ? मला बाई तुझ्या डोळ्यांची मोठी भीति वाटते. ”

“माझ्या डोळ्यांची भीति ! म्हणजे ? मी तुझ्यावर कधी तरी रागावलों आहे कां काकू ! ” चंद्रशेखर थट्टेच्या स्वरानें म्हणाला.

“दादा. तुझं हें कोठ्याचं वेड जाणार तरी कधीं ? ” जान्हवीनें विचारलें.

“कोठ्याधीश झाल्यावर ! ”

“गोष्टींनीं नि नाटकांनींच कोठ्याधीश होणार ना तूं ? फार झालं तर त्यांतल्याच कोठ्याधीश होशील झालें. बाजारांत भाजीइतकीं कांहीं फुलें खपत नाहीत. ”

“चंद्रा, त्या रत्नाकरांनीं अद्याप कांहींच उत्तर नाही रे कळविलें ? सोमवार सोमवार आठ. उद्यां आठ दिवस होतील पाहून गेल्याल. ”

“आपणच येऊन काय तें कळवितों म्हणून सांगितलं होतं त्यानीं ! पण—”

“पण काय न बिण काय ? तूं जात असशील त्याच्या तुझ्या शाळेंतल्या मैत्रीवर ! पण लमाच्या गोष्टींत कुणी कुणाचा मित्र नाही. कशाला बाबा हवा आपणाला एवढा लहान तोंडी मोठा घांस ? स्वर्गांतल्या गंगेला शंकरानें डोक्यावर बसविली म्हणून राजापूरची गंगा कां तिथं जाणार आहे ? ”

चंद्रशेखर हंसून म्हणाला, “काकू, तूं तर आज जान्हवीताईकडे अगदीं काकू-होष्टीनें पाहाते आहेस. शुक्राच्या चांदणीला मातीची पणती म्हणतांना तुला कांहींच कसं ग वाटत नाही, काकू ? ”

“बाबा, सगळं वाटतं ! पण वाटतं न वाटतं तोंच जगाकडे बघितलं, कीं मन

आंधळ्यांची भाऊबीज

फाटतं. तुमचा मुंबईची परीक्षा दिलेला बी. ए. दोन हजारांना हलत नाही ! मग हा तर काय विलायतेला जाऊन परीक्षा देऊन आलेला ! ”

“ काकू, तूं अगदी काळजी करूं नकोस. येत्या माघांत जान्हवीच्या लमाच्या गडबडीत तुला चहाचा घोट घ्यायलासुद्धां फुरसद मिळणार नाही. आणि ताईसाहेब बॅरिस्टरीणच होणार ही माझी अगदी काळ्या दगडावरील रेघ ! ”

चंद्रशेखर उठला व कपडे करून बाहेर जावयाला निघाला. जातांना तो जान्हवीला म्हणाला, ‘ ताई, रत्नाकर आलेबिले तर त्यांना मी घटकाभरांत परत येतोय म्हणून सांग हं. त्या ‘ वीणे ’ च्या संपादकाला भेटून येतो, मी. लाजायला नको कांहीं इतकं. अबोल्याची गोडी लग्नानंतर असते ! आधी नाही बरं ताईसाहेब. ”

चंद्रशेखर ‘ वीणे ’ च्या कचेरीत पोचला. संपादकाचें टेबल पोस्ट्याच्या पेटीप्रमाणें निरनिराळ्या तऱ्हेच्या कागदपत्रांनीं भरून गेलें होतें. ते विडीच्या धुरांत त्यांतील कांहींचें निरीक्षण करीत होते. चंद्रशेखराला पाहतांच ‘ या बसा, ’ म्हणून ‘ त्यांनीं जवळची खुर्ची पुढें केली.

चंद्रशेखर—(थोडा वेळ थांबून) गोष्टी आपण वाचल्यात का ?

संपादक—चाळून पाहिल्या ! पांच सात बऱ्या आहेत. बऱ्या म्हणजे चालण्यासारख्या ! पण—

चंद्रशेखर—पण काय ?

संपादक—त्या लोकप्रिय होण्यासारख्या नाहीत सध्यां ! त्यांत नायक नायिका आहेत; पण त्यांचा शृंगार कुठें नाही. तुमच्या सात गोष्टींत एकहि खून नाही ! मृत्यु सगळे दोनतीनच आहेत नि ते तापासारख्या बारीक रोगांनीं ! तुमच्या एकाहि पात्राला पिस्तुलाची माहिती दिसत नाही. अहो, ब्रिटिश सरकारनं हत्यारांचा कायदा केला असला तरी गोष्टींना कांहीं लागूं नाही तो !

चंद्रशेखर—पण मी साधे दिसणारे सामाजिक प्रश्न—

संपादक—सुमचे ते प्रश्न आणि त्यांचीं उत्तरें यांचा खल करायला वाचक काय शालेंतले विद्यार्थी आहेत ? त्यांना सेन्सेशन हवं ! छाती धडधड उडावयाला लावणारे प्रसंग, अंगावर कांटा उभा करणारीं वर्णनें, तोंडांत बोट घालायला लावणारे अत्याचार !—या सात गोष्टींत एकहि चुंबन नाही. तुमच्या सर्व नायक-नायिकांचं बाळपण शुक्राचार्य, भीष्माचार्य, मारुति वगैरेंच्या तालमीत गेलेलं दिसतं. चुंबन व आलिंगन ह्या वाचकांवर विजय मिळविणाऱ्या महांकाळी तोफा आहेत !

नवचंद्रिका

अहो, गोष्टीतल्या एका मुक्यानें जें काम होतं तें लेखकाच्या पन्नास पानांच्या वाचाळपणानं होत नाहीं.

चंद्रशेखर—पण कलेची निर्मल गंगा कुणीकडे आणि वाङ्मयाच्या नांवाखालीं खपणारं हें गढूल ओढ्याचं पाणी कुणीकडे ?

संपादक—अशा तऱ्हेनं गोष्टी दुरुस्त कराल तर प्रत्येक गोष्टीला दहा रुपये देऊं. गोष्टींत व्यभिचार करणाऱ्या पात्रांनां नरकांत पडावं लागलं तरी तीं रंगविणारा इथं स्वर्गसुखांत लोळतो हे विसरूं नका.

चंद्रशेखर—वेद्येची शेज सजविण्यापेक्षां फुलांनीं रानांत सुकून गेलिलें काय वाईट ?

चंद्रशेखर आपल्या गोष्टी घेऊन 'वीणे'च्या कचेरींतून निघाला. 'मदिरा, वेद्या व कला यांची किंमत बहुजनसमाजाला सारखीच वाटावी ना ? दारुप्रमाणें वाङ्मयानें निशा आणिली म्हणजे झालें ! जागृत करणें हा ज्याचा धर्म त्यानेंच निशा आणायची ! पशुवृत्ति उत्तेजित करणाऱ्या गोष्टी पाहिजेत; देवपदाला नेणारे विचार नकोत ! हिमालयाची हवा नको; तळघरांतलें वातावरण हवें. चुलीला लावण्याकरितां कल्पवृक्षाचीं लांकडे होतात आणि विषवृक्षाच्या फळांवर लोकांची उडी पडते.'

त्याच्या मनांत हेच विचार एकसारखे घोळत होते.

मग व क्षुब्ध हृदयानें चंद्रशेखर घराकडे येत होता. वाटेंत त्याच्या पेठेचा पोस्ट-मन् त्याला भेटला, त्यानें एक पत्र त्याला दिलें. पत्र रत्नाकराकडून आलें होतें, हें लिफाफ्याच्या डाव्या बाजूचा कंसच दाखवीत होता. थरथर कांपणाऱ्या हातानें चंद्रशेखरानें फोडलें.

“...काका करतील ती पूर्वदिशा हें तुला माहीत आहेच. कमीतकमी पांच हजार रुपये देणाराचीच मुलगी करण्याचा त्यांनीं कृतनिश्चय केला आहे. त्यांचं बोलणं म्हणजे ब्रह्मलिखित ! त्यांच्याविरुद्ध ब्र काढणेंहि मला शक्य नाहीं. इकडे आड तिकडे विहीर अशी माझी स्थिति झाली आहे. तुझी सांपत्तिक स्थिति मला माहीत आहे. पण काय करूं ? इंग्लंडला पाठवून काकांनींच मला पोपटपंची शिकविली आहे. त्यांच्या सोन्याच्या पिंजऱ्यांतून उडून जाणं मला शक्य नाहीं. माझ्या या दुबळेपणाबद्दल मला क्षमा कर. पत्राचं उत्तर मात्र ताबडतोब दे. कारण-मुलगी ठरली नसली तरी माघांतली लग्नाची तिथि काकांनीं आधींच ठरवून टाकिली आहे.”

आंधळ्याची भाऊबीज

रत्नाकर हुंडा घेणार नाहीं आणि जान्हवी त्याला पूर्णपणे पसंत पडली आहे या समजुतीने चंद्रशेखराचा दरिद्री कल्पनापर्वत आतांपर्यंत आकाशांत भराच्या मारीत होता व जान्हवीला आपल्या स्कंधावर बसवून रत्नाकराकडे नेऊन पोचवीत होता. हें पत्र त्याला वज्राघातासारखें वाटलें. त्यानें एका क्षणांत त्याच्या कल्पानापर्वताचे पंख कापले. क्षणभरच चंद्रशेखराला भर दुपारीं रस्त्यांत आपल्या भोंवती अंधार पडल्यासारखें वाटलें. दुसऱ्याच क्षणीं तो भानावर आला. ‘कांहीं हरकत नाहीं. ताईसारखें रत्न कांहीं एखाद्या माकडाच्या गळ्यांत बांधायचें नाहीं. तें राजाला द्यायचें म्हटलें कीं दरबारांत प्रवेश करून घेण्याकरितां भालदार चोपदारांच्या हातावर चिरी-मिरी ठेवलीच पाहिजे. काकांनीं मला लहानाचें थोर केलें, वाड्याची गोडी मला लाविली. हे उपकार मला ताईला सुस्थळीं देऊन फेडलेच पाहिजेत. तीन नाटकं तर आहेत. पांच हजार रुपये काय हां हां म्हणतां जमतील !’ त्यानें आनंदी मुद्रेनें वर पाहिलेंच. प्रखर सूर्य वर प्रकाशत होता आणि पृथ्वी त्याच्या तापानें ‘हाय हाय’ म्हणत होती. चंद्रशेखरानें खालीं मान करतांच पृथ्वीनें जणुं काय त्याला विचारलें, ‘कवि-राया, सूर्यप्रमाणं चंद्राला कुणी अर्धें दिलेलीं तूं पाहिलीं आहेस काय रे ?’

* * * *

चंद्रशेखरानें घरीं येतांच ‘काकासाहेबांच्या इच्छेप्रमाणें जान्हवीताईवरोबर पांच हजार रुपये देण्याची माझी इच्छा आहे. तेव्हां माझें नक्की उत्तर येण्याच्या आधीं दुसरीकडे कुठेंहि जुळवूं नये. आठ दिवसांच्या आंत आपणाला नक्की काय तें कळवितों.’ अशा अर्थीचें पत्र रत्नाकराला पाठविलें.

जेवण होतांच तो बाहेर जायला निघालेला पाहून काकू म्हणाल्या, “असा भर उन्हाचा कुठें निघालास बाबा ? आधीं डोळे अधू ! त्यांतून दहर्षीं तर ते नेहमींच दुखतात. कमी दिसतं म्हणूनहि म्हणतोस ! उन्हानें अधिक अपाय नाही का होणार ?”

“जान्हवीताईच्या लमाचें जुळलेंय काकू. रत्नाकराकडून निरोप आलाय. तेव्हां तिकडे जाऊन येतो. आपला पडला वधूपक्ष, आपल्याला ऊन काय नि पाऊस काय !”

चंद्रशेखर आपल्या नाटकाची वही घेऊन बाहेर पडला होता. कंपनीत फार जाणें येणें असलेल्या एका स्नेहामार्फत तो मालकांच्याकडे गेला. त्यांनींहि तात्काळ नाटक ऐकण्याचें कबूल केलें. “जान्हवीताईचे ग्रह उच्चीचे आहेत” असें म्हणत

नवचंद्रिका

चंद्रशेखरानें तें संपूर्ण वाचून दाखविलें. वाचन संपतांच त्यानें उत्कंठेन विचारलें “ कसं काय वाटलं तुम्हांला ? ”

“ आहे, बरं आहे; चालण्यासारखं आहे. पण—”

“ पण काय ? ”

“ तुम्ही नवशिके असल्यामुळें थोड्या चुका झाल्या आहेत त्यांत. ‘ देशाच्या पायी ’ हें नांव दिलं आहे तें ठीक आहे. पण आंत ‘ नाथ ’ ‘ प्रिये ’ हे शब्द जितके जास्त येतील तितके चांगले ! ”

चंद्रशेखर—शृंगाराला या नाटकांत जागाच नाही.

मालक—‘ अहो, जागा करून दिली पाहिजे ! आगगाडीच्या डब्यांत तुम्ही आम्ही नाहीं का एकमेकांच्या सोईसाठीं जागा करून देत ? पहा, या नाटकाला शृंगाराची थोडी फोडणीं घाल—

चंद्रशेखर—कला म्हणजे मूर्तिमंत सौंदर्य. त्याच्यावर अशा रीतीनें डाग पाडणं—

मालक—‘ शशिमाजी लांछनाची बहु शोभा दिसते ! ’ अण्णा किल्लेंस्करांचं काव्य आहे हं हें. शृंगाराचे प्रवेश घाल. एक हजार रुपये देऊं या नाटकाला.

स्वतःच्या अपत्याचे हातपाय तोडण्याइतकीच ही सूचना भयंकर वाटून चंद्रशेखर मालकांचा निरोप घेऊन उठला. दुसरे दिवशीं आठ दिवसांची रजा घेऊन त्यानें मुंबईची दुपारची गाडी गांठली, काकूंनीं मुंबईला जाण्याचें कारण विचारतांच “ रत्नांकरांचे काका मुंबईला आहेत. लम्हाच्या बाबतींत त्यांच्याशीं बोलणें करायला जातो ! ” म्हणून त्यानें सांगितलें.

‘ दैवविलास ’ ‘ व महात्मा बुद्ध ’ हीं आपलीं दोन्ही नाटके तेथील प्रमुख मंडळ्यांना त्यानें दाखविलीं. त्याच्या लेखनकौशल्याविषयीं मंडळ्यांचें मत अनुकूलच झालें. फक्त ‘ दैवविलास ’ हें शोकपर्यवसायी नाटक आनंदपर्यवसायी करावें असें पहिल्या नाटक मंडळीनें सुचविलें. दुसरीनें ‘ महात्मा बुद्ध ’ यशस्वी होण्यासाठीं त्यांत चार-पांच विनोदी पात्रें घालण्याचा आग्रह केला. ‘ लोक पैसे देऊन नाटक पहायला येतात तें काहीं रडण्यासाठीं नाही ’ हा पहिल्या मंडळीचा मुद्दा होता. ‘ विनोदावांचून नाटक रंगत नाही ’ हा दुसऱ्या मंडळीचा अनुभव होता. त्यांच्या या सूचना ऐकून चंद्रशेखर खिन्न अंतःकरणानें बिच्हाडीं आला. ‘ कला ! विशुद्ध कलेला या जगांत कोणीच त्रातापाता नाहीं कां ? चंद्राकडे एरवीं फार थोडे लोक पाहतात ! पण त्याला ग्रहण लागलें कीं तें पंहाण्याला मात्र गर्दी होते. धुवाला या जगांत

आंधळ्याची भाऊबीज

कोणीच विचारीत नाही. पण साडेसातीच्या भीतीने शनीला दाने करणारे पुष्कळ भेटतात. काय करूं ? कला की जान्हवी ? कुणाला टाकूं ?' असे विचार करीत कपाळ हातांनी घट धरून तो किती वेळ बसला होता. पण बसून त्याच्या मनाला लागलेल्या इंगळ्या थोड्याच कमी होणार होत्या ?

“कलेला चिकटून राहिलों तर ताईचा जन्म फुकट जातो. नाही, माझ्या घरांतल्या चालत्या बोलत्या कलेची हुंड्याच्या अग्नींत मी आहुति देणार नाही. माझ्या लाडक्या अपत्यांचाच मी ताईसाठी बळी देईन.”

‘दैवविलास’ व महात्मा बुद्ध’ मंडळ्यांच्या सूचनांप्रमाणे दुरुस्त करून देण्याचें त्यानें कबूल केलें. दोन महिन्यांच्या आंत दोन्ही नाटके तयार करून देण्याचा व नाटकांच्या प्रती हातांत पडतांच प्रत्येक नाटकाबद्दल मंडळीनें ग्रंथकर्त्याला १५०० रुपये देण्याचा करार उभयपक्षां झाला. रात्रीच्या गाडीनें चंद्रशेखर पुण्याला जायला निघाला. तारका नेहमीप्रमाणे आकाशांत चमकत होत्या. एकदम त्याची नजर आकाशांतून पडणाऱ्या एका ताऱ्याकडे गेली. त्यानें करुणहास्य केलें.

※

※

※

※

घरीं आल्याबरोबर जान्हवीताईचें लग्न रत्नाकराशीं ठरल्याचें चंद्रशेखरानें काकूंना सांगितलें. “तुझ्यासारखा धुरंधर भाऊ मिळाला म्हणूनच तिला असलें स्थळ लाभलें !” काकू गंढिवरून म्हणाल्या.

त्याच दिवशीं चंद्रशेखरानें दुसरीकडे एक खोली भाड्यानें घेतली. आजपासून दररोज संध्याकाळीं आपण रत्नाकराकडेच जेवणार व दररोज रात्रीं तिकडेच रहाणार असें त्यानें काकूंना व जान्हवीला सांगितलें.

“मेव्हण्यामेव्हण्यांचं आतांपासूनच भेतकूट जमलं वाटतं ?” काकू हंसत हंसत म्हणाल्या.

“उद्यां लग्नांतलीं पक्वान्नं विघडलीं तर संग्रहीं असलेल्या या भेतकुटाचा उपयोग होईल.” चंद्रशेखरानें हंसत उत्तर दिलें.

त्या दिवसापासून त्यानें रात्रीचा दिवस करावयाला सुरवात केली. पन्नास गोष्टींचे पांचशें रुपये व तीन नाटकांचे साडे चार हजार रुपये मिळून पांच हजार त्याला उभे करावयाचे होते. भक्तांनें भक्तिभावानें बांधलेल्या देवालायला नायकिणीच्या बंगल्याचें स्वरूप देण्याची एखाद्या संस्थानिकाला लहर यावी आणि त्यानें तें काम त्याच भक्ताला करावयाला लावावें, अशांतला चंद्रशेखरचा प्रकार झाला होता.

नवचंद्रिका

हृदयाच्या रक्ताने पल्लवित केलेल्या कलालतेवर त्याला कुन्हाड चालवावी लागत होती. सौंदर्याच्या ताजमहालाचें घोडशालेंत त्याला रूपान्तर करावें लागत होतें. 'केवढं मोठं पाप मी करीत आहे.' तो पुनःपुन्हां स्वतःशींच म्हणे. आतांच्या आतां जाऊन या नाटकांच्या व गोष्टींच्या वह्या नदींत नेऊन बुडवूं का ? पण ह्या बुडविल्या तरी आंतली आग कशी विझणार ? कीं मी उडी घेऊन ही आग-कलेची राखरांगोळी करणारी ही आग-विझवून टाकूं ? हे विचार मनांत येतांच त्याच्या-पुढें जान्हवीची हंसरी व प्रेमळ मूर्ति उभी राही. जान्हवीसाठीं जगावें व मरायचें असलें तर जान्हवीसाठींच मरावें असें त्याचें भातृप्रेम त्याला सांगूं लागे. आपल्या कलेला छिन्नविच्छिन्न करतांना जीं आसवें डोळ्यांत उभीं राहतात तींच जान्हवीची लग्नमाळ गुंफणार आहेत अशी तो आपल्या मनाची समजूत घाली.

'जान्हवीचं लग्न आज केलं पाहिजे असं थोडंच आहे ?' त्याचें कलभक्त मन सांगूं लागे. पण लगेच कृतज्ञता जागी होई व म्हणे, काकूंची जान्हवी एकुलती एक मुलगी ! त्यांना नातवंड पहाण्याची केवढी मोठी हौस. जान्हवीचं लग्न स्वार्थासाठीं 'तूं लांबणीवर टाकलंस तर ती हौस कधींतरी पुरी होईल का ? लहानांनीं वडील माणसांसाठीं स्वार्थत्याग केलाच पाहिजे. आज जान्हवीचं लग्न नाहीं केलंस म्हणून उद्यां काय कोण कुबेर अगर बृहस्पति तिला आपल्या पदरांत घेणार आहे ? हुंज्याचें वजन वधूपक्षाच्या पारड्यांत घातल्याखेरीज वरपक्षाचं जमीन धरून बसलेलें पारडें ज्या समाजांत हालत नाहीं, तिथं तूं उद्यां तरी जान्हवीचं लग्न कसं करणार ? काकांच्या प्रेमाची फेड तूं अशीच करणार वाटतं ? पन्नादाईनं धन्यासाठीं पोटाच्या गोळ्याचा बळी दिला अन् तूं कलेचा बळी द्यायला तयार नाहींस, हीच का तुझी मायाममता ?'

कृतज्ञतेचा व प्रेमाचा शेवटीं जय होई आणि त्यांच्या बलावर चिलयाला कांडणाच्या चांगुणेप्रमाणें चंद्रशेखर आपल्या कलाप्रधान वाङ्मयाला कुटून त्याचा लोकाभिरुचीला आवडेल असा मालमसाला तयार करी.

चंद्रशेखराचें हें काम सुमारे दीड महिना चाललें होतें. या दीड महिन्यांत त्याचा डोळ्याला डोळा लागला नाही. मधून मधून त्याचे डोळे सुजल्यासारखे होऊं लागले. एकदोनदां काकूंनीं व जान्हवीनें त्याला तसें बोलून दाखविलेंही. "चार मित्रमंडळी जमली कीं गप्पाष्टकें सुरू होतात. जाग्रणें आहेतच दररोज. कोंबडा आरवेपर्यंत आमचा आरडाओरडा सुरू असतो. ताईसाहेब एकदां रत्नाकराच्या

आंधळ्याची भाऊबीज

चरीं गेल्या म्हणजे मग मला स्वस्थ झोप मिळणार. त्या जाईपर्यंत रत्नाकरांना मला ओलीसच ठेवून घेतलं आहे ” असें चंद्रशेखर त्यांचें समाधान करी. जान्हवीला तें पुरतेपणीं पटत होतें असें नाहीं; पण तिला अधिक कांहींच बोलतां येत नसे.

माघ महिन्यांत सुमुहूर्तावर लग्न झालें. नक्षत्रदर्शनाला वधूवर गेले त्या वेळीं चंद्रशेखरहि बरोबर होताच. “ चंद्रशेखर, लवकरच तुलाहि नक्षत्रदर्शन करायचंय आतांच पाहून ठेव म्हणजे त्या वेळीं चटकन ओळखतां येईल ” रत्नाकर थट्टें म्हणाला. चंद्रशेखरानें वर पाहिलें. डोळे बारीक करून पाहिलें, ताणून पाहिलें—पण त्याला ध्रुव अंधुक देखील दिसला नाहीं !

* * * *

“ चंद्रशेखर, लग्नानंतरची ही आपली पहिलीच भेट नाहीं ? ”

“ होय. ” रत्नाकराचा हात हातांत घेऊन चंद्रशेखर म्हणाला. “ पण तुझ्या भेटीचा आनंद हृदयांत वाहून नेण्याला माझे डोळे आतां समर्थ नाहींत. अंधार ! सारा अंधार ! रत्नाकर, रात्रीच्या आयुष्यांत महिन्यांतून एकदांच अमावास्या येते. पण यापुढें वर्षांच्या वर्षां माझ्या आयुष्यांत अमावास्याच आहे. बाकी देवानें डोळे दिले असून समाज त्यांहीं लोकांना पहायला देत नाहीं. या जीवांपुढें माझ्यासारख्या एका आंधळ्याची काय कथा ? ”

“ तत्त्वज्ञानाच्या मुलाम्यानें दुःखाचें भयाण रूप कधीं झांकता येतं कां ? पण चंद्रशेखर, हें तुझें आंधळेपण इतकें अचानक कसं आलं ? ”

“ अचानक कसलं ? तुझ्या लग्नाच्या दिवशीं तूं मला नक्षत्र पहायला सांगितलंस. पण तें कांहीं मला दिसलं नाहीं. दुसरेच दिवशीं मी डॉक्टरांच्याकडे गेलों ते म्हणाले, ‘ एक माहिना अगोदर जर आलां असतां तर डोळे बांधून ठेवून कांहीं इलाज करतां आला असता. ’ त्यांनीं खूप उपचार केले ! पण फुटकी नाव कोण तारणार ? ”

जान्हवी ओवाळणी घेऊन आली. तिला कांहीं महिने गेले होते, परंतु पहिलाच दिवाळसण असल्यामुलें काकूंच्या समाधानासाठीं चंद्रशेखरानें दिवाळींत सहकुटुंब येण्याविषयीं दसऱ्याच्या दिवशीं रत्नाकराला पत्र लिहिलें होतें. आपलें स्वतःचें शेवटचें अक्षर याच पत्रांत त्यानें पाहिलें होतें.

जान्हवी—आजचें आपलें पहिलें नाटक पहातां येत नाहीं म्हणून दादा अगदीं उदास झाला आहे.

नवचंद्रिका

चंद्रशेखर—छे ! डोळे गेल्याचं दुःख मला झालं आहे खरं ! पण तें उद्यां तुझा तरंगमला पहायला मिळणार नाहीं म्हणून. नाटकाविषयीं म्हणशाल तर देवानं माझे डोळे अगदीं वेळेवर घालविले !

जान्हवी—ऐकावं तें नवलच बाई !

चंद्रशेखर—नवल कसलं ? आज माझ्या कलेचे रंगभूमीवर जे धिडवडे निघणार आहेत ते पहाण्याच्या आधींच देवानं माझे डोळे नेले, हें केवढं भाग्य !

जान्हवी—(त्याच्या हाताला धरून) दादा, इथें पाटावर वैसे मी ओवाळतें हं.

चंद्रशेखर—माझ्याच घरीं आंधळ्याची भाऊबीज आहे असें नाहीं. वाङ्मयांत, कलांत, जीवनांत अहोरात्र आंधळ्याचीच भाऊबीज चालली आहे. आंधळ्या जगाला सौंदर्याचा कुंकुमतिलक आणि सत्याच्या अक्षता लावून कला ओंवाळूं लागते, पण बंधुराज ओवाळणी काय घालतात ? तर तिचें नाक कान कापण्याची शिक्षा !

चंद्रशेखरला आपला मनःक्षोभ आवरेना. तो करुण स्वरांनें म्हणाला,

अवडंबरलीं ढगें कितितरि
रविकिरणाचा चूर होतसे
मोहर सगळा गळुनि जातसे

पुढें त्याच्या तोंडांतून शब्दच निघेना. जान्हवीनें आरती ओवाळली. त्या प्रतिभा-संपन्न कलावंताचें पिळवटलेलें हृदय अश्रूंच्या रूपानें तिच्या तवकांत उतरलें !

१९२६

लीलवती

मु० मुरलीधराच्या हातांतील वेणूने त्याच्यापुढे वसलेल्या वेणूला हां हां म्हणतां
७ भारून टाकलें. तें अलगूज नसून जणुं कांहीं यक्षिणीची कांडी होती. क्षणांत
ती खोली यमुनेवरल्या लताकुंजाप्रमाणें भासूं लागली. खिडकीबाहेर दिसणारें मावळतें
ऊन चांदण्याप्रमाणें वाटूं लागलें. एका निराळ्याच सौंदर्यसृष्टीत आपण नुकत्याच
उमलणाऱ्या कळीप्रमाणें अर्ध्या मिटल्या डोळ्यांनीं सरस्वतीचें वीणावादन ऐकत
आहों असा वेणूला क्षणमात्र भास झाला. क्षणांत यमुनातीराची आठवण होऊन
आपण राधेप्रमाणें वेडावून तर गेलों नाहीं ना असाहि विचार तिच्या मनांत
आला. दोघांच्याहि या तंद्रीचा भंग मामांच्या ' पेढे मुरलीधर, पेढे ' या हषोत्फुल्ल
अभिनंदनानें केला. मुरलीधराचा प्रवेश परीक्षेत तिसरा नंबर आला असून त्याला
दुसरी जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्तिहि मिळाली होती. सृष्टीवर प्रथमतःच सूर्योदय
झाला तेव्हां जी शोभा दिसली असेल तिनें मुरलीधराचें मन भरून गेलें. डोळे उघडे
असून त्याला मधुर स्वप्नें दिसूं लागलीं. प्रोफेसराच्या वेषांत व्याख्यान देणारी स्वतःची
मूर्ति त्याच्या डोळ्यांपुढें उभी राहिली. पहिल्या दिवशीं कॉलेजमधून आपण घरीं
परत आल्यावर दारांतच मधुरस्मितानें कोणी तरी आपलें स्वागत करित आहे असें
एक अस्पष्ट चित्र त्याच्या मनापुढें नाचूं लागलें तें ' कोणी ' कोण असावें ? मनु-
ष्यानें डोळे फाडफाडून पाहिल्ले तरी उद्यांच्या झिरझिरीत रेशमी पडद्याआडचें सुद्धां
कांहीएक त्याला दिसत नाहीं ! मग दूरच्या भविष्याच्या गगनचुंबी पर्वताआड काय
लपलें आहे याची त्याला कशी कल्पना करतां येणार ?

*

*

*

*

मुरलीधर हातांनीं बांधाबांध करित होता व डोळ्यांनीं पूर्वी कधीहि न पाहिलेलें
कॉलेज पहात होता. हंसाच्या चेहऱ्यांनीं फुललेल्या विद्यार्थ्यांच्या वर्गांत हुषार विद्यार्थी

नवचंद्रिका

या नात्यानें सर्वांचे डोळे आपल्याकडे कसे खिळून राहतील याचें त्याला स्वप्न पडत होतें. खोलींत वेणू आली व 'भाऊ, दशम्यांबरोबर तोंडी लावायला काय हवें तुला?' असें तिनें विचारलें, तेव्हांच तो कल्पनेच्या जगांतून बाहेर आला. वेणूच्या आवाजांत एक प्रकारचा कंप होता. मुरलीधरला तो चटकन् कळला. तो हंसत हंसत म्हणाला, "वाः ताई ! तूं बायकांचें हत्यार उपसलेंसच वाटतें शेवटीं ? अशी रडतेस काय खुळ्यासारखी ?" इतका वेळ वेणूनें आपलें रडें कसेबसें आंवरून धरलें होतें ! पण मुरलीधराचे शब्द ऐकतांच ती ओक्सावोक्सीं रडूं लागली. मुरलीधर तिच्याकडे वेड्यासारखा पाहूं लागला. गेल्या दोन वर्षांत तो सुद्धीत येऊन मामांकडे रहात असे व वेणूला शिकवीत असे. त्यांचा ऋणानुबंध काय तो एवढाच. झालेंत चार वर्षे वेणू ज्याच्या हाताखालीं शिकली त्या शिक्षकासाठीं ती थोडीच रडली असेल ? मग या गंगाप्रमुखा कां ? आपल्यांत असें काय आहे कीं, ज्याच्यासाठीं आपल्या या दूरच्या मामेबहिणीनें रडावें ? या विचारांनीं मुरलीधराचें हृदय एका अस्पष्ट पण गोड भावनेनें व्याकूल झालें. वेणूच्या अश्रूंनीं त्याच्या हृदयावर एक मूर्ति स्थापून तिला अभिषेक केला. दुसऱ्याला हंसणें व स्वतःसाठीं रडणें हा जगाचा नियम आहे. अशा आपलप्रेम्या जगांत आपल्यासाठीं रडणारें दुसरें कोणी तरी आहे ही भावना मनाला केवढें समाधान देते ! 'ताई, रडूं नये असें' हे शब्द मुरलीधरानें कसेबसे काढले. पण हे शब्द तोंडांतून बाहेर पडतात न पडतात तोंच त्याच्याहि डोळ्यांतून अश्रू वाहूं लागले. मनोराज्यांत महत्वाकांक्षेच्या वारूवर आरूढ होऊन विहार करणारा मुरलीधर पण तोहि एखाद्या लहान मुलीसारखा मुसमुसून रडूं लागला.

जगांत दुसऱ्याला हंसण्याइतकें सोपें आणि दुसऱ्यासाठीं रडण्याइतकें कठिण काम नाही. खऱ्या कवीप्रमाणें अश्रूही जन्मालाच यावे लागतात, मग दूरच्या नात्याच्या तुटक्या सुतानें बांधलेलीं हीं दोन मुलें कां रडत होतीं ? सतरा वर्षांचा मुरलीधर व चौदा वर्षांची वेणू यांनीं एकमेकांसाठीं रडावें असें काय झालें होतें ?

विकासित झालेल्या कलिकेला वेळीच्या रसांइतकीच सूर्यकिरणांची व भ्रमरांची आवड उत्पन्न होते. मुलां-मुलींनाहि त्यांच्या मुग्धपणाच्या काळांत स्नेहाची अशीच अपेक्षा असते. संसाराच्या कल्पना त्यांच्या मनाला शिवतहि नाहीत. पण प्रेमासाठीं प्रेम करण्याची स्फूर्ति त्यांना यावेळीं होऊं लागते. चौदा वर्षांची मुलगी व सोळा-सतरा वर्षांचा मुलगा यांचें मन संधिप्रकाशाप्रमाणें मुग्धमधुर असतें. व्यवहारांत प्रेम करतां येत नसलें, तरी नुसती प्रेमाची कल्पना तरी करीत बसावें असें त्यांना

वाढू लागतें. पुरुषांमध्ये समाजसेवा व बायकांमध्ये मातृप्रेम यांची जी स्वाभाविक बीजे असतात त्यांना या वेळींच अंकुर फुटतो. पण अगदीं याच वयाला मुलां-मुलींना विलक्षण परकेपणाने वागविण्यांत येतें. सोळासतरा वर्षांच्या मुलाला आईच्या कुशीत शिरून दुःखाला वाट मोकळी करून देतां येत नाहीं. अगर चौदा वर्षांच्या बहिणीला वडील भावाच्या अंगावर लोळून आपला आनंद द्विगुणीत करतां येत नाहीं. त्यांचा उत्साह वाढलेला असतो. पण तो कृतिरूपाने व्यक्त होणे शक्य नसल्यामुळे हृदयांत शिरतो व त्याला उत्सुक आणि उत्कंठित करून उचंबळवून टाकतो.

मुरलीधर व वेणू यांचेहि असेंच झालें असावें. रडण्याचा भर ओसरतांच मुरलीधर म्हणाला, “ताई, इतक्या गंगायमुना वाहूनहि आम्हीं अजून बुडालों कसें नाहीं?”

“या गंगायमुना बुडवीत नाहीत.”

“माझ्या गळ्याची शपथ आहे तुला.”

“मी काय मुद्दाम रडतें आहे? मला आतां करमणार नाहीं मुलींच आणि शिकविणार तरी कोण पुढें?”

“शिकविणार तिकडची स्वारी. येत्या वैशाखांत मामा तुला एक गुरुजी देणार आहेत. या गुरुंना फी मुलींच बायला नको! ते येतील ते तुझा हात दातांत घेऊन शिकवायला लागतील. एखादे वेळीं शिक्षा केलीच तर गालगुचाची!”

“मामा कांहीं करोत! पण तुला सुद्धेंत आलेंच पाहिजे नि तुझी आठवण म्हणून कांहीं तरी देऊन गेलं पाहिजे हं?”

“आठवण काय देणार?”

“तुझी ती कविता उतरून दे म्हणजे झालें. ती पाठ करीन नि तुझी आठवण झाली म्हणजे म्हणत वसेन.”

“पण तूं मला आपली आठवण काय देणार?”

“मी शिकलेली मुलगी थोडीच आहे! पोळ्या करतां आल्या तरी कविता कांहीं करतां येत नाहीत मला. माझ्यासारख्या अशिक्षित मुलीची तुला आठवण तरी कशाला हवी?”

“वा! म्हणजे आमची कविता फुकटच पाडणार वाटतें?”

“तुझें नांव घालून मीं एक हातरुमाल कधींच विणून ठेवला आहे हं!”

“बायका यशस्वी सेनापती झाल्या नाहीत तरी चांगल्या मुत्सद्दी होतील खास!”

*

*

*

*

नवचंद्रिका

पुण्यांत आल्याबरोबर मुरलीधराची स्थिति विहिरीतून समुद्रांत आलेल्या माशा-प्रमाणे झाली. तो दिपून गेला नसला तरी वावरला होता. नवा उत्साह, नवी स्फूर्ति, नवे चैतन्य त्याच्या रोमरोमांत संचारले. पहिल्याच दिवशीं वर्गांत त्याची एका विलक्षण व्यक्तीशीं ओळख झाली. हे गृहस्थ स्वतःला विद्यार्थी म्हणवीत असले तरी त्यांच्या ओंठावरील मिशा व डोक्यावर मधून मधून डोकावणारे पांढरे केस त्यांचा त्या पदवीवरील हक्क नाशावीत करीत असत. त्यांच्या मांडीला मांडी लावून बसणारे विद्यार्थी गुरुजी म्हणून वर्गातील खुर्चीवर येऊन बसू लागले होते तरी यांचे तिथले सिंहासन कायमच होतें. सरस्वतीचा व त्यांचा छर्तासाचा आंकडा होता म्हणावे तर एक प्रतिभासंपन्न कवि व कुशल कादंबरीकार म्हणून वाङ्मयमंदिरांत त्यांच्यावर स्तुतिमुमने वाहिलीं जात होती. पण पुस्तके लिहिणाऱ्या या कवीला पुस्तकी परीक्षे-तून मात्र पार पडतां येत नव्हतें. वर्षेच्या वर्षे परीक्षेनें लाथाडले तरी तिचे पाय धरण्याचें त्यांना वेडच लागले होतें. उद्यां तुमच्या कादंबऱ्या परीक्षेला नेमल्या गेल्या तरी तुम्ही त्या परीक्षेला बसतच राहणार, अशी त्यांचे मित्र त्यांची थडहि करीत. पण त्यांचे परीक्षाप्रेम आंधळें असल्यामुळे या थडेचा कांहींच उपयोग होत नसे.

या स्वारीची व मुरलीधराची गांठ पडली. हळुहळू काव्यशास्त्रविनोदाला भरती येऊं लागली. मुरलीधरानें आपल्या कविता त्यांना भीतभीतच दाखविल्या पण त्यांनीं मुक्तकंठानें त्यांची प्रशंसा केली व आपल्या ओळखीच्या 'प्रमदा' आणि 'प्रताप' या मवाळ व जहाल पक्षांच्या प्रमुख मासिकांतून त्या प्रसिद्ध करण्याचें अभिवचनहि दिलें. कविता कोणत्या नांवाखालीं प्रसिद्ध करायच्या हा मुरलीधराला प्रश्न पडला. मुग्ध मनांना नेहमीं लपंडाव आवडतो. इतरांना विस्मयचकित करण्याची बुद्धिहि दोपणनांवाच्या मुळाशीं असते. मुरलीधरानें यापैकीं कोणत्या हेतूनें असेल तें असे 'ब्रजविहारी' या दोपणनांवानें आपल्या कविता 'प्रमदा' व 'प्रताप' यांच्याकडे पाठविल्या.

स्वतःची पहिली कविता छापून आलेली मुरलीधरानें पाहिली तेव्हांचा त्याचा आनंद काय वर्णन करावा ? पहिल्या अपत्यानें अल्लड मातेची जी स्थिति होते तीच त्याची झाली. कवितांचें प्रकाशन, कादंबरीकारांचा सहवास व काव्यदेवतेची कृपादीष्टि यामुळे त्याला जळीं, स्थळीं, काष्टीं, पाषाणी काव्यच दिसू लागले. आकाशांत भरान्या

मारणाच्या कल्पनेचें, जमिनीवर नागमोडी गतीनें सरपटणाऱ्या व्यवहाराशीं कसें जमावें ? मुरलीधराचेहि तसेंच झालें. उत्तेजक पेयाची उणीव पाण्याला कांहीं भरून काढतां येत नाही. मुरलीधराचें गणिताकडे लक्ष लागेनासें झालें. भूमीतीतील आकृति काव्यसुंदरीच्या तुलनेनें त्याला हिडिंबेसारख्या दिसत ! काव्यांतला रस बीजगणिताच्या नियमावलींत त्याला कुठेंच आढळेना. विरक्त मनुष्य जसा संसाराविषयीं उदासीन होतो तसा काव्यानुरक्त मुरलीधर अभ्यासाविषयीं झाला. अभ्यास करावा हें त्याला कळे, पण मुळीच वळेना. त्याचे डोळे वर्गांतल्या पुस्तकावर असतांना त्याचें डोळें निराळ्याच कल्पनांनीं भरून जाई. काव्याची समाधि लागली होती म्हणा वा काव्याची कावीळ झाली होती म्हणा, त्याला काव्याशिवाय कांहीं सुचेनासें व रुचेनासें झालें.

वेणूच्या लग्नाची आमंत्रणपत्रिका याच वेळीं त्याच्या हातांत पडली. सहामाही जवळ आल्यामुळे त्याला लग्नाला जाणें शक्यच नव्हतें. लग्नाचा आहेर म्हणून त्यानें एक अभीष्टचितनपर कविता पाठविली व तो सहामाहीच्या अभ्यासाचा प्रयत्न करूं लागला. पण तो प्रयत्न सफळ कसा व्हावा ? काव्य, प्रेम व मय या तिन्हींचीहि पकड जबरदस्त असते. मंत्रमुग्ध मनुष्याच्या स्थितीची यथार्थ कल्पना जशी इतरांना • येत नाही, तशीच काव्यमुग्ध मनुष्याचीहि येत नाही. सहामाहीच्या निकालांत मुरलीधर तिसऱ्या वर्गांत आलेला पाहून अनेकांना अचंबा वाटला. कित्येकांनीं तर परीक्षक पेपर तपासतांना चुकले असतील असा तर्कहि लढविला.

निकाल पाहून मुरलीधर घरीं परत आला. काव्याला सोडचिठ्ठी देण्याचा त्यानें मनाशीं निश्चय केला होता. पण काव्य म्हणजे अंगातलें कुडतें थोडेंच होतें कीं, तें चटकन् काढून फेंकून देतां येईल ? तो बिन्हाडीं येऊन पाहतो तो 'मामांचें पत्र आलें असून त्यांत वेणूताईचा पति वारल्यामुळें तिला पुण्याच्या एका शाळेंत ठेवण्याकरितां आपण येत असल्याचा व स्टेशनावर येऊन भेटण्यासंबंधींचा मजकूर होता. मुरलीधराचें मस्तक एकदम सुन्न झालें. आपली वेणूताई विध-त्याला तो शब्द कल्पनेंत देखील सहन होईना. त्यानें वेणूची मनोमय मूर्ति डोळ्यांपुढें उभी केली. ती मूर्ति हंसरी होती व तिच्या कपाळीं सुंदर तिलक दिसत होता. पांढऱ्या फटफटीत कपाळाची वेणू डोळ्यापुढें उभी करतांच त्याच्या अंगावर शहारे उभे राहिले. आपण स्वप्नांत तर नाही ना असें त्याला क्षणभर वाटलें. पण काळाचा चिमुकला प्रतिनिधि जवळच उभा राहून 'टकटक' 'टकटक' असा आवाज काढीत आपल्या श्रेष्ठ-त्वाची द्वाही फिरवीत होता. मुरलीधरानें पाहिलें तों स्टेशनवर जाण्याची वेळ झाली होती.

नवचंद्रिका

डब्यांतून वेणू उतरत असतांना मुरलीधरानें तिच्याकडे पाहिलें. दोघांची दृष्टादृष्ट होतांच तिनें आपलें तोंड एकदम फिरविलें. मुरलीधराचें हृदय पिळवटून गेलें. या चवदापंधरा वर्षांच्या मुलीला आपलें तोंड दाखवायची चोरी व्हावी ना ? घोग्या आवाजानें मुरलीधर म्हणाला, ‘ इकडून चल त्राई.’ आतां त्यालाहि तिच्याकडे पाहवेना. तो हातरुमालानें डोळे पुसूं लागला. तो हातरुमाल वेणूनेंच त्याला दिला होता. त्याच्या स्पर्शाबरोबर पंचवटींत दीर्घ कालानंतर परत गेलेल्या रामासारखी त्याची स्थिति झाली. “ माझ्यावर निरपेक्ष प्रेम करणारी तीच ही वेणू ! आज तिला माझ्याकडे वर मान करून पाहण्याची चोरी झाली आहे. माझ्याशीं धीटपणानें बोलणारी तीच ही सुगंध कुमारिका ! अरेरे ! डोळे असून पहायचें नाहीं, कान असून ऐकायचें नाहीं, तोंड असून बोलायचें नाहीं, हृदय असून प्रेम करायचें नाहीं ! केवढी ही भयंकर शिक्षा ! माझ्यासारख्या महत्त्वाकांक्षी तरुणाला काव्याची मोहिनी दूर सारून अभ्यासजड होतां आलें नाहीं, मग काव्यरसाचें आगर असलेलें स्त्रीहृदय वैराग्याच्या श्रीष्मांत कसें आनंदी राहील ? तें कांहीं नाहीं. वेणूताईला सुखी करण्यासाठीं मला जें कांहीं करतां येईल तें मी अवश्य करीन. तिचें जीवित सुखाच्या मार्गाला लागेपर्यंत मीहि त्या मार्गाला लागणार नाहीं.” निमिषार्धांत मुरलीधराच्या मनांत हे विचार येऊन गेले. त्यानें वेणूकडे पाहिलें तों तिच्या डोळ्यांतून अश्रूधारा वहात होत्या. मुरलीधराच्या प्रतिज्ञेला या अश्रुसिंचनामुळेंच कीं काय तत्काळ अंकुर फुटला.

*

*

*

*

वैधव्याइतका करुणरस निर्माण करूं शकणारा कवि जगांत दुसरा कोणीच नाहीं. कुंकुमतिलकाबरोबर सर्व आशा पुसण्याची भयंकर शक्ति त्याच्यांत आहे. वैधव्य हें अभि व हालाहल यांच्यापेक्षांहि दाहक असतें. अभि देहाची राखरांगोळी करतो; वैधव्य मनाला जाळूनपोळून त्याची राख शरीराला फांसतें. हालाहलाचा दाह रामनामानें शांत झाला, पण वैधव्याचा दाह रामाबरोबर इतर देवांचा धांवा करूनहि शांत होत नाहीं.

मुरलीधराच्या कल्पनेची करुण व कोमल तार या प्रसंगानें-वेणूच्या मुक्या भेटीनें- हलली व ती एका सुंदर काव्याचे सूर छेडूं लागली. काव्य न करण्याचा त्याचा निश्चय वेणूच्या वैधव्याभीत वितळून गेला. मधून मधून परीक्षादेवी महिषासुर-मार्दिनीप्रमाणें त्याच्यापुढें उभी राही. क्षणभर तोहि काव्याची गुणगुण सोडून घोकंपट्टीकडे वळे, पण त्याचें हृदय इतकें हलून व दुभंगून गेलें होतें कीं, त्या भूकंपांत

अभ्यासाचें सुंदर शहर जवळ जवळ गडपच झालें होतें. मंत्रमुग्ध सर्पाला आपल्या डोक्यावरील मणी कुणी हिरावून नेत आहे याची कुठून पर्वा असणार ? काव्य व अभ्यास यांच्या या रस्सीखेंचीच्या सामन्यांत दुबळ्या काव्याचाच हटकून जय होत गेला. त्यामुळें पहिल्या वर्षाच्या परीक्षेंत मुरलीधराच्या पदरांत अपजय पडला. त्याच्या मनाला हा अपजय चांगलाच झोंबला. पुन्हां परीक्षेच्या फंदांत पडायचें तर दुसऱ्या वर्षाच्या चरितार्थाची सोय लावली पाहिजे. तो 'प्रताप' मासिकाकडे आपलें 'लीलावती' हें परीक्षेचा मोबदला देऊन लिहिलेलें काव्य घेऊन गेला. संपादकांनी त्याला वाटाण्याच्या अक्षता लावल्या. ते म्हणाले, "सध्यां स्वराज्य हा माझा जन्म-सिद्ध हक्क आहे, ही गर्जना करणारां लोक गुंग झाले आहेत. या वेळीं तुमच्या लीलावतीला विचारतो कोण ? यापेक्षां परवांच्या प्रांतिक परिषदेवर अगर शिवाजी-महाराजांवर एखादें काव्य रचाल तर तुमचें थोडें फार चीज होईल. निदान तसलीं काव्यें छपायला तरी कांहीं हरकत नाहीं. पण आमच्या राष्ट्रीय बाण्याच्या मासिकांत असलीं विधवांवरलीं व बायकी नांवांचीं काव्यें छापणें फारसें बरें नाहीं. राष्ट्र सध्यां लढाईच्या गोष्टी बोलत आहे ! त्याला या गंगाभागीरथीच्या गंगायमुना नकोत."

गंगाभागीरथीच्या गंगायमुना हा शब्द-प्रयोग मुरलीधराच्या कानांत तापलेल्या तेलप्रमाणें शिरला. 'प्रमदे'च्या संपादकांनीं विषयाचें, कवीचें व काव्याचें अभिनंदन केलें. 'तुमच्यासारख्या कवींनींच सामाजिक सुधारणेचा झेंडा घेऊन पुढें सरसावलें पाहिजे' ते म्हणाले. पण पैशाचा प्रश्न निघतांच त्यांनीं नन्नाचा पाढा वाचावयाला मुरवात केली. 'आपल्या समाजांत कविता व बायका पायाखालीं तुडविल्या जात आहेत पुण्याहवाचनाच्या वेळीं पैठणी नेसून नवऱ्याच्या हाताला हात लावणें एवढाच बायकोचा हक्क आणि वेलवुड्यांच्या मध्यभागीं मोठ्या अक्षरांत एखाद्या पानावर आपला संसार मांडणें एवढेंच कवितेचें काम. फार तर मी तुमचें काव्य प्रत्येक अंकांत थोडें थोडें छपीन. पण पैशाविषयीं म्हणाल तर ओळीला एक पै देखील देतां येणें कठीणच !

शिबीगाळ करणाऱ्या वर्तमानपत्रांना, चटोर कादंबऱ्यांना, बाष्कळ व कुत्सित बातम्या देणारांना भरपूर आश्रय मिळतो आणि कवितेला मात्र नाहीं ! सरस्वती मंदिरांतील कांटेरी झाडाझुडपांना मोल येतें आणि तिच्या कंठांत रुळणाऱ्या पुष्प-माळेला मात्र कुणी विचारीत नाहीं. गंगेचें स्नान सोडून नळाखालीं बसणाऱ्या लोकांना हंसावें कीं रडावें ?

नवचंद्रिका

‘पुढें काय?’ हा प्रश्न मुरलीधरापुढें दत्त म्हणून उभा राहिला. परीक्षेत नापास झाल्यामुळें आप्त इष्ट उनाड म्हणून बोंचून खाणार. पुन्हां अभ्यास करावा तर महिन्याच्या शेवटीं खाणावळवाला कवितेचे कागद नोटांदाखल थोडेच घेणार आहे? इतकेंहि करून अभ्यासाला लागलें तर या कवितेच्या जाळ्यांतून कसें सुटावें? परीक्षा पास होऊन तरी आपल्याला सुख कसें होणार? आपल्याला पदकें मिळालीं म्हणून वेणूच्या सौभाग्यतिलकाची उणीव त्यांनीं थोडीच भरून निघणार आहे!

अशा उद्धिग मनःस्थितींत नागपुरच्या शाळेची एक जाहिरात त्याच्या दृष्टीस पडली. शाळेला संस्कृत शिकवायला मनुष्य पाहिजे होता. कानावलेल्या मुरलीधरानें तत्काळ अर्ज केला. त्याला ती जागा मिळालीहि. जातांना एक वेळ वेणूला भेटून जावें असें त्याच्या मनांत आलें. पण ज्या संस्थेंत तिला ठेवली होती, तिथें पालकांच्या परवानगीवाचून कोणाहि मुलीला बाहेरील मनुष्याला भेटूं देत नसत. मामांना वेणूताईला भेटायला परवानगी या म्हणून कोणत्या तोंडानें पत्र लिहायचें? शिवाय भेटायचें म्हणजे तरी काय करायचें? स्टेशनवरील देखावा पुन्हां त्याच्या डोळ्यांसमोर नाचूं लागला. वेणूच्या पांढऱ्या फटफटीत कपाळाकडे आपणाला पाहण्याचा धीर होईल काय? या वेळीं आपण जाऊन भेटणें म्हणजे तिच्या मनाच्या जखमेवरील खपली नखानें काढणें आणि पुण्यांत राहणें म्हणजे आपल्या जखमेंत आपल्याच हातानें मिठाचें पाणी ओतणें होय असें त्याला वाटलें. तो नागपूरला निघून गेला.

*

*

*

*

काळाची आगगाडी कोणत्याहि प्रसंगाच्या स्टेशनवर अधिक थांबत नाही. नागपूरला कविता हाच मनाला विरंगुळा झाल्यामुळें व वैधव्यवन्हींत होरपळणाऱ्या वेणूची मूर्ति रात्रंदिवस डोळ्यांपुढें नाचत असल्यामुळें मुरलीधराच्या लेखणींतून एकापेक्षां एक करून व सरस अशीं काव्ये बाहेर पडूं लागलीं. नागपूरला आल्यानंतर आपल्या पुढील कविता ‘व्रजविहारी’ या नांवाखाली न छापतां निनांवी छापण्याविषयीं त्यानें ‘प्रमदा’ मासिकाला लिहिलें. त्याचप्रमाणें कवीविषयीं कुणी चौकशी केल्यास एक कल्पित नांव व गांव सांगण्याविषयींहि त्यानें संपादकांना लिहिलें होतें. ‘वाचकांना कवीचें नांव कळवून तरी काय करायचें आहे? नवरसांनीं ब्रह्मानंदांत बुडविणाऱ्या कवीला घासभर अन्न खावयाला मिळतें कीं

नाहीं याची हे थोडीच चौकशी करणार आहेत ?' अशी निनावी कविता छापतांना त्याची विचारसरणी होती. मधून मधून वेणूला पत्र पाठविण्याचा विचार त्याच्या मनांत येई. पण पत्र तिच्या अध्यापकांच्या हातांत जाणार ही गोष्ट उघड होती. इतक्या उपर पत्रांत लिहायचें काय, हा प्रश्न त्याच्यापुढें दत्त म्हणून उभा राही. त्यानें हजारों वेळां पत्र लिहायला घेतलें असेल पण लीलेनें काव्यें रचनाच्या त्याच्या लेखणीला एकहि पत्र संपवितां आलें नाहीं.

इकडे वेणू भराभर एक एक यत्ता मार्गे टाकत चालली होती. ती मॅट्रिकच्या वर्गांत असतांना 'प्रमदे'मध्ये 'लीलावती' हें खंडकाव्य प्रसिद्ध होऊं लागलें. त्या काव्यानें तिला जितकें रडविलें तितकेंच उत्साहपूर्ण केलें. त्याच्या पूर्वार्धांत बालविधवेचें करुणाजनक चित्र रेखाटलें असून उत्तरार्धांत ती प्रयत्नानें विदुषी होऊन आपल्या अनाथ भगिनींची स्थिति सुधारते असें दाखविलें होतें. मॅट्रिकच्या पुढें शिकून काय करायचें, आपलें पोट आपण अवृत्त कुठेंहि भरूं असे विचार क्वचित् वेणूच्या मनांत येत असत. पण 'लीलावती' काव्यानें तिच्यापुढें एक निराळाच आदर्श ठेवला व असल्या उदास विचारांचें तिच्या महत्वाकांक्षी मनांतून उच्चाटन केलें. "खरेंच, या कवीचें मन किती उदात्त व हृदय किती कोमल असलें पाहिजे बरें ! समाजसेवेमध्ये जर अशा असामान्य मनुष्याचें साहाय्य मला मिळेल—" हा विचार मनांत येतांच ती किंचित् कंपित झाली. साहाय्य मिळायचें कसें ? मित्र म्हणून कीं पति म्हणून ? दुसरी कल्पना मनांत येतांच, कां कोण जाणे, ती किंचित् ओशाळली. शाळेंतील वादविवाद-मंडळांत पुनर्विवाह करणें हें मुळांच पाप नाहीं, असें ती जोराजोरानें म्हणत असे. पण स्वतःच्या पुनर्विवाहाचा विचार मनांत येतांच तिचें धीट मनहि क्षणमात्र किंचित् विचकलें.

'लीलावती' काव्याच्या कर्त्याविषयीं तिनें संपादकांकडे चौकशी केली; पण त्या काव्याविषयीं जितका तिला आपलेपणा वाटला तितका कवीच्या नांवागांवाविषयीं वाटेना. तें तिनें पूर्वी कधींच ऐकलें नव्हतें. मधून मधून तिनें मुरलीधराची चौकशी करावी पण तो पुण्यांत असतांना 'व्रजविहारी' या नांवाखालीं कविता लिहीत असे व सध्यां तो पुणें सोडून गेला आहे, यापेक्षां तिला जास्ती कांहींच माहिती मिळाली नाहीं. खुद्द तिच्या वडिलांनाहि त्याचा पत्ता माहीत नव्हता. तो मुंबईच्या एखाद्या कॉलेजांत शिकत असेल म्हणून २-३ वर्षे तिनें युनिव्हर्सिटीचे निकाल उत्कंठेनें पाहिले. पण त्यांत मुरलीधराचें नांव तिला कुठंच आढळलें नाहीं. त्यानें आठवण

नवचंद्रिका

म्हणून स्वतः लिहून दिलेली कविता 'लीलावती'च्या प्रतीत घालून ती मधून मधून वाची व स्वतःशीच म्हणे " मुरलीधर परदेशी शिकायला गेला असला तरी त्याने मला बोटभर चिष्टीदेखील कां वरें पाठवूं नये? लागला असेल तिकडल्या एखाद्या इंग्रज मुलीचा लळा. पुरुषांचें प्रेम समुद्रासारखें; दिवसांतून दोन वेळां त्याला भरती ओहटी यायची हेंच खरें ! ”

मुरलीधराला नागपुराला येऊन आठ वर्षे झाली होती. थंदांच्या बी. ए. च्या निकालांत वेणूचं नांव असणार ही त्याची खात्री होती. समोर पडलेला वेणूचा हातरूमाल पाहून त्याला आपल्या मॅट्रिकच्या निकालाच्या दिवसाची आठवण झाली. त्या वेळीं आपली शिष्यीण असणारी वेणू आज बी. ए. होणार आणि आपण—! मुरलीधर खिन्नपणानें हंसला. बी. ए. च्या निकालांत तिचें नांव पहिल्या वर्गांत आलेलें त्यानें पाहिलें. लवकरच नागपुरला होणाऱ्या विद्यार्थिनींच्या संमेलनाच्या अध्यक्षस्थानीं तिची योजना झाली असल्याचें वृत्ति त्याला कळलें.

* * * *

संमेलनाच्या अध्यक्षीणबाईचा फोटो व भाषण संमेलनाच्या दुसऱ्याच दिवशीं वर्तमानपत्रांत आलें. कंथित हृदयानें मुरलीधरानें त्या फोटोकडे पाहिलें. कपाळावर कुंकुमतिलक नव्हता. पण त्याची उणीव विद्वत्तेच्या तेजानें भरून काढली होती. वेणूचें भाषण तर मुरलीधराला फार आवडलें. त्यांत अतिशय गोड भाषेनें स्त्रियांची वकिली केली होती. अवघ्या ८-९ वर्षांपूर्वी सामान्य भाषणाच्या मुलीच्या डोक्यांतून हे सुंदर विचार प्रगट झाले होते.

तें भाषण वाचून वेणूला भेटावें अशी उत्कट इच्छा मुरलीधराच्या मनांत उत्पन्न झाली. आजचा प्रसंग नऊ वर्षांपूर्वीसारखाच होता. इतक्या दिवसांनीं तीं दोघे बोलणार होती. पण या नऊ वर्षांत केवढें मोठें परिवर्तन घडून आलें होतें. त्या वेळच्या वेणूची भूमिका आजच्या मुरलीधराकडे होती व मुरलीधराचें काम वेणूकडे गेलें होतें. त्या वेळीं मुरलीधर विद्वान् होता. आज ती त्याच्यापेक्षां अधिक सुशिक्षित झाली होती. त्या वेळीं मुरलीधर मोठा मनुष्य होणार म्हणून वेणू त्याच्याकडे आदरानें पहात होती. आज वेणू त्याच्याच नव्हे तर सर्व सुशिक्षित वर्गाच्या आदराला पात्र झाली होती.

वेणूच्या भेटीचें अभिदिव्य करायचेंच असें त्यानें ठरविलें. ' या अभिदिव्यांत आपली आशा जळून खाक तरी होईल अगर सीतेसारखी अधिक उज्ज्वल होऊन येईल ' असें त्यानें आपल्या मनाचें समाधान केलें.

लीलावती

तो वेणूच्या बिऱ्हाडी गेला तेव्हा आपल्या खोलीत ती एकटीच बसली आहे असें त्याला कळलें. त्यानें आपल्या नांवाची चिठ्ठी पाठविली. ‘ आंत घेऊन या ’ असा निरोप सांगण्याऐवजीं वेणूच बाहेर धांवत आली. तिनें क्षणमात्र मुरलीधराकडे पाहिलें. चौदा वर्षांनीं रामाला पाहणाऱ्या भरताप्रमाणें ती गार्हव्यरून जाऊन सद्गदित कंठानें म्हणाली, “ आंत या. ”

मुरलीधर तिच्या मागोमाग खोलीत गेला. टेबलावर पहातो तों ‘ लीलावती ’ काव्य पडलें होतें.

“ आपल्या वाचनांत मी व्यत्यय आणला वाटतें ? ”

“ आठ-नऊ वर्षांनीं गांठ पडत असली तरी मी पूर्वीचीच वेणू आहे बरें. ”

“ मूर्ति तीच असेल पण कीर्ति मोठी झाली आहे ना ? संमेलनाच्या अध्यक्षीण-बाईना यःकश्चित् शाळामास्तरानें ऐकरी हांका मारणें बरें दिसेल कां ? ”

“ इथें कांहीं संमेलन नाही. आपल्या राणीसाहेबांना बरोबर घेऊन आलां असतां तर मात्र झालें असतें खरें ! ”

“ वेणूताई, माझ्या गृहराज्यांत राजा मीच, राणीहि मीच व प्रजाहि मीच आहे. ”

“ म्हणजे ? ”

“ माझे दोन हाताचे अद्याप चार हात झाले नाहीत ! ”

“ या बाबतींत पुरुषांचा कांहीं कुणी हात धरलेला नसतो. ”

“ धर्माने धरलेला नसेल, पण हृदयानें असला तर ? भरताला सिंहासनावर बसायला कुणी हरकत केली होती ? पण—”

“ कोणत्या रामासाठीं—नाहीं रामेसाठीं ही तपश्चर्या केलीत तें तरी कळूं या. ”

“ तपश्चर्या कसली आहे त्यांत ? आपल्या देशांत बालविधवा थोड्या कां आहेत ? ”

वेणू स्तब्ध राहिली. मुरलीधराच्या प्रश्नांत त्याचें हृदयच उतरलें आहे असें तिला क्षणभर वाटलें. विषय बदलण्याच्या हेतूनें मुरलीधर म्हणाला, “ ‘ लीलावती ’ काव्य वाचून होतां वाटतें ? ”

“ माझे फार आवडतें आहे तें. विद्यमान कवींत तरी इतका प्रतिभासंपन्न—”

“ वरच्या दर्जाचा कवि आहे, पण त्याच्यांत दोष आहेतच. ” मुरलीधर चांचरत म्हणाला.

“ तुम्ही पुरुष दोष पाहतां, आम्ही बायका फक्त गुण पाहतो ” असें म्हणून वेणूनें तें पुस्तक उचललें. त्या पुस्तकांतून एक पत्र बाहेर डोकावत होतें. “ खरंच

नवचंद्रिका

या पत्राचें उत्तर काय द्यावें याच विवंचनेंत मी होतें मुरलीधर. या बाबतींत तुमच्यासारख्या जवळच्या नातलगाचा मला सल्ला पाहिजे ? ”

“ कसलें पत्र आहे तें ? ”

“ इथल्या एका बॅरिस्टरांनीं माझ्याशीं पुनर्विवाह करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली असून मला मागणी घातली आहे ”

मुरलीधराचा चेहरा गोरामोरा झाला होता. त्यानें खोल आवाजानें विचारलें, “ काय म्हणतात ते ? ”

“ म्हणणें नेहमींचेंच. संसाररथाचीं दोन्हीं चक्रे समान पाहिजेत. म्हणून मी सुशिक्षित वधू पाहातो आहे. माझ्या मागणीला होकार देऊन आपण मला कृतार्थ कराल अशी आशा आहे, इत्यादि. ”

मुरलीधर आवेगानें जिवाचा धडा करून म्हणाला, ‘ वेणूताई, तें पत्र माझ्याकडून आलें असतें तर तूं काय उत्तर दिलें असतेंस ? ’

एवढे शब्द कसेबसे उच्चारून तो दुसरीकडे पाहूं लागला. वेणूचें हृदय व त्याच्याबरोबर तिच्या हातांतील पत्रहि कंपित झालें. ती दाटून आलेल्या कंठानें म्हणाली, “ या प्रश्नाचें मी कसें उत्तर देऊं ? ”

मुरलीधर म्हणाला, “ प्रेमाच्या राज्यांत जुलूमाला जागाच नसते. ”

आपल्या लुगड्याचा पदर बोटभोंवती गुंडाळीत वेणू निग्रहानें म्हणाली, “ शिकलेल्या मुलाला आपली अर्धांगी ‘सुशिक्षित’ असावी असें वाटतें, तसें शिकलेल्या मुलीला आपला पति सुशिक्षित असावा असें वाटणारच कीं नाहीं ? मुलांसारखींच मुलींचीहि मनें असतात. मी बी. ए. झालें आहे, तेव्हां पुनर्विवाह करायचाच असेल तर तो माझ्यापेक्षां अधिक शिकलेल्या मनुष्याबरोबरच करावा असें माझ्या मनाला वाटणें स्वाभाविक नाहीं कां ? तुमच्यासारख्या कमी शिकलेल्या मनुष्याशीं मी लग्न केलें तर सुशिक्षित स्त्रियांचा दर्जा मी कमी केल्यासारखा नाहीं कां होणार ? ”

भरून आलेल्या कंठानें मुरलीधर उत्तरला, “ असें असेल तर या बॅरिस्टरांच्या मागणीला होकार दे. प्रेमाचें अस्तित्व काव्याबाहेर असूं नये अशीच देवाची इच्छा असेल. ”

• “ देवाची कां ? मनुष्याचीच म्हणानात. मुलीकडे पाहतांना रूप, विद्या व हुंडा यांपलीकडे जर पुरुष जात नाहींत तर जिला आपला पति निवडण्याची संधि आली आहे ती मुलगी तरी रूप, विद्या व ऐश्वर्य यांच्यापलीकडे कशाला पाहील ? ”

लीलावती

“ खरें आहे, जसें द्यावें तसें घ्यावें. ” मुरलीधर खिन्नपणानें म्हणाला.

“ मी मात्र या बॅरिस्टरांना नकारच देणार. ”

“ कां ? ”

“ पुरुषांना धडा घालून देण्याकरिता. ”

“ कोणता धडा ? ”

“ हृदयालाच हृदयाचें मोल करतां येतें. माझी निवड तुम्हांला सांगितली तर तुम्हीं आपल्या या वेष्ट्या वेणूताईवर रागावणार नाहीं ना ? ”

मुरलीधराचें मन संशयाच्या वावटळीवर भिराभिरूं लागलें. तो रुद्ध कंठानें म्हणाला, “ नाही. ”

वेणूनें हातांतील ‘ लीलावती ’ पुस्तक पुढें धरलें व ती म्हणाली, “ व्यवहारांत माता मुलीचें लग्न जुळवून आणते पण इथें मुलगीच आईचें लग्न ठरवून चुकली आहे. ही ‘ लीलावती, माझी मुलगी. ’ आनंद व विस्मय यांनीं मुरलीधर क्षणभर भान विसरला. पण लगेच तो म्हणाला, “ जुन्या काळीं धनुष्य व मत्स्य यांची भेदश्री चाले. नव्या काळीं पुस्तकें तें काम आपल्याकडे घेणार असें वाटतें ! पण या कवीची तुला कांहीं माहिती आहे का ? ”

“ मी त्यांच्याविषयी ‘ प्रमदा ’ कचेरींत चौकशी केली होती; पण त्यांचें नांव-गांव मला अगदीं अपरिचित वाटलें. ”

“ तो एखादा तिस्मारखान असला तर ? ”

“ इतकें कष्ट, कोमल काव्य लिहिणारा मनुष्य कठोर असणें शक्यच नाही. काव्य हें मनुष्याच्या हृदयाचें सार असतें. या लीलावतीनेंच माझा भयाण भाविकाल उज्ज्वल केला. म्हणूनच इतकें उदात्त चित्र रेखाटनाच्या हृदयाचा सहवास मला लाभावा, असा हव्यास मी धरीत आहे. ”

“ प्रेम आंधळें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाही. इतकें चांगलें काव्य लिहिणारा कवि कदाचित् मनानें मोठा असेल. पण अठरा विश्वे दारिद्र्य त्याच्या घरीं असलें तर—”

“ त्या दारिद्र्याच्या आर्गांत त्यांची काव्यलता जळून जाऊं नये म्हणूनच तर मला त्यांची सहचारिणी व्हायचें आहे. काव्यरचनेला पाहिजे तशी मनाची प्रसन्नता व जीवनाची शांतता मी त्यांना देऊं शकेन. बॅरिस्टरीण म्हणून मिरवण्यापेक्षां कवि असलेल्या पतीला साहाय्य करून उदात्त काव्यें जगाला देवविणें अधिक श्रेयस्क नाही का ? ”

नवचंद्रिका

“हैं सगळें मनोराज्य ‘लीलावती’चा कर्ता तरुण व अविवाहित आहे असें गृहीत धरूनच चाललें आहे. तो वृद्ध असला तर—”

“—तर ‘लीलावती’ प्रमाणेंच मला आपली कन्या माना म्हणून मी त्याची विनवणी करीन. ”

“आणि तरुण असून विवाहित असेल तर ? ”

“त्यांच्या गुणाचें चिंतन करीत त्यांच्या ‘लीलावती’च्या पावलावर पाऊल टाकून समाजसेवा करण्याचा प्रयत्न करीन. विनतारी तारायंत्राचा शोध हल्लीं निघाला म्हणतात, पण खरें पाहतां तो प्रेमाबरोबरच जन्माला आला आहे. ‘लीलावती’चा कर्ता माझ्यापेक्षां कमी शिकलेला असो वा दुपारची भांत असण्याइतका गरीब असो, त्याचें हृदयसौंदर्य मला अमोल वाटतें. ”

“देव करो आणि ‘लीलावती’चा कर्ता तरुण व अविवाहित असो ! ”

“पण त्यांचा नक्की पत्ता कसा काढायचा हा ? ”

“मी तुला या बाबतींत शक्य तें साहाय्य करीन. ”

“शक्य तें. अगदीं वकिलाला शोभणारे शब्द आहेत हे. ”

“एका महिन्यांत त्याचा शोध लावण्याची प्रतिज्ञा करतो, मग तर झालें ? मी पुन्हां येईन तो त्यांनाच तुझ्या भेटीला घेऊन येईन. ”

* * * *

पुढच्या पंधरवड्यांत ‘प्रमदे’चा नवा अंक वेणूने नेहमीप्रमाणें उत्कंठेनें फोडला. पहिल्याच पानावर एक छोटी कविता—मुरलीधरानें नऊ वर्षांपूर्वीं तिला लिहून दिलेली—तिनें त्याची आठवण म्हणून जपून ठेवलेली कविता ! तिनें खालीं कवीचें नांव पाहिलें. ‘लीलावतीचा कर्ता !’ तिच्यां अंगांत एकदम वीज सळाळली.

जिण्यावर पावलें वाजलीं. ती मुरलीधराचीच होती. तो कोल्हटकरांच्या सह-चारिणींतील पद गुणगुणत येत होता—

“आधार आदर प्रणया । अति संकर त्याविण तें उभयां ॥

आदर प्रणयी परिणत होई । कारण तें तरि हो न भया ॥ ”

१९२८

गीतारहस्य

४४ स्वदानन्द, पाहिलेस का त्या म्हाताऱ्याचे डोळे ! तो त्या कोपऱ्यांत रेलून बसलेला बघ ! कसे कोल्ह्यासारखे आहेत, नाही ? ”

“ आली का तुझी वेडाची लहर ? पुरुषांच्या डब्यांत बसला आहेस म्हणून बरं आहे. बायकांच्या डब्यांत नजर चुकवून घुसला असतास तर कुणाकडे बघूनि कुणाकडे नको असें होऊन गेलें असतें तुला यशवंत. मनुष्यांत एखाद्या गुणाबरोबर विक्षिप्तपणा असलाच पाहिजे, असें आहे का रे ? ”

“ स्तुतीनें भाळून जाऊन या सिद्धान्ताला, मान्यता देण्याइतका मी खुळा नाहीं हं. ”

“ खुळ्याला काय शिगें असतात आणखी ? तुझ्या आवडीचे डोळे असलेली मुलगी तुला मिळायच्या आधींच आमचे डोळे मिटणार असें वाटूं लागलें आहे. ”

“ तूं वाटेल तेवढी थष्ट केलीस तरी माणसाला जसें मित्रांवरून तसें डोळ्यांवरूनहि ओळखतां येतें. हृदयाचें छायाचित्र डोळे घेत असतात ! मुलाकडे कौतुकानें पाहणाऱ्या आईचे डोळे, पतीची वाट पाहणाऱ्या पत्नीचे डोळे, भाऊबीजेच्या दिवशीं भावाला ओवाळणाऱ्या बहिणीचे डोळे—”

“ या सर्व डोळ्यांपेक्षां तुझे कानच प्रेक्षणीय होणार ! कुठलें डोक्यांत वेड घेतलें आहेस ? ”

“ ज्याला डोकें असतें त्याच्याच डोक्यांत वेड शिरतें. ” यशवंत कानावरल्या कठोर कोटीचा सूड उगवण्याकरितां म्हणाला. “ तुमच्यासारख्या बिन-डोक्याच्या माणसांना त्याचा अनुभव कुठून येणार ? ”

धुमसत असलेला अभि एकदम पेटावा त्याप्रमाणें या मित्रांच्या जोडींत या उत्तर-प्रत्युत्तरांनीं जोराचा वाद सुरू झाला. दारुप्रमाणें अभिमानाचीहि निशा

नवचंद्रिका

मनुष्याला चढत असते. यशवंत व सदानंद या दोघांनाहि आपापलें म्हणणें खरे वाटत होतें. या अभिमानाच्या निशेत त्यांनीं मोठमोठ्यानें बोलावयाला सुरवात केली. डब्याच्या कोंपऱ्यांतील गृहस्थ अंगावरली गुलाबी शाल सांवरून हा वादविवाद लक्षपूर्वक ऐकूं लागले. त्यांच्या शेजारीं बसलेले व वेषावरून भिक्षुकीपेशाचे दिसणारे गृहस्थहि तंबाखुची चिमूट तोंडांत टाकायचें विसरून या द्वंद्वयुद्धाकडे पाहूं लागले.

“ तुम्ही डोक्याचे लोक काय दिग्विजय लावतां आहां तें दिसतेंच आहे साऱ्या जगाला ! परवां बी. ए. झालेली ती मुलगी डोक्यांत पाणी नाहीं म्हणून नाकारलीस—डोक्यांत नसलें तरी अंगांत पाणी असत्याशिवाय का बी. ए. झाली ती ? त्या सावकाराच्या मुलींत काय व्यंग होतें ? म्हणे तिचे डोळे प्रेमळच नाहीत. वाप मुलीच्या अंगावर चांगलें दहा शेर सोनें घालणार होता. वायचा होता तिला एक चांगला सोनेरी चष्मा घेऊन ! ”

“ सदानंद, प्रेम आंधळे असतें. त्याला दहा शेर सोनें दिसत नाहीं आणि बी. ए. चें सर्टिफिकेटहि त्याच्या डोक्यांत भरत नाहीं.”

“ चांगले डोळे मात्र त्याला दिसतात ! तुझ्यासारख्या सुधारकांनें जन्माचा जोडीदार निवडतांना निव्वळ डोक्यांवर भरंवसा टाकावा ही हास्यास्पद गोष्ट नाही का, यशवंत ? ”

“ किती वेळां तुझ्यापुढें उरस्फोड केली तरी तुझा वितंडवाद कमी होत नाही. गवताचा उत्तम कागद करतां येतो; तेव्हां कुळाला नसतें महत्त्व देण्यांत मतलब नाही. रूप म्हणजे वरचा मुलामा ! शिक्षणानें मुलगी उत्तम पोपटपंची करील; पण कोकिलेची गोडी त्यांत कुठून येणार ? शेवटीं उरला तुझा हुंडा ! हुंड्याकडे बघून लग्न करायचें म्हणजे वेश्यांप्रमाणें पुरुषांनींहि शरीरविक्रय करायचा, असेंच नाही का होत ? बाकी तुला हें पटायचें नाहीं म्हणा. तूं पडंलास सारस्वत. हजारांनीं हुंडा घेणें हें तर तुमच्या जातीचें ब्रीद ! ”

“ जणुं काय तुमच्यांत हुंडा अस्पृश्यच मानीत असतील ! परवांचें स्वतःचें पुण्याचें व्याख्यान लक्षांत आह ना ! ”

यशवंत स्तब्ध राहिला. औषध टोंचणाऱ्या डॉक्टराच्या हातून शरीरांत विष घातलें जावें त्याप्रमाणें तात्त्विक वादविवादाच्या भरांत तो सदानंदाच्या

जातीवर घसरला होता ! बोलतांना आपल्याला सुमार राहिला नाही असें त्याला वाटूं लागलें. तो खिडकींतून बाहेर पाहूं लागला.

यशवंत विमनस्कपणें खिडकीबाहेर बघत किती वेळ तरी बसला असता. पण कोंपऱ्यांतल्या गृहस्थांनीं आपला मोर्चा त्याच्याकडे वळविल्यामुळें त्याला खिडकींतून माघार घेणें प्राप्त झालें. आगगाडींत बसणें म्हणजे साक्षीदाराच्या पिंजऱ्यांत शिरण्यासारखें असतें. नांवागांवापासूनच तों थेट पगारपोरांपर्यंत वाटेल तो मनुष्य वाटेल ती चौकशी करीत असतो; आणि मुका अगर वहिरा नसलेल्या मनुष्याला शिष्टाचार म्हणून कां होईना, त्याच्या प्रश्नांचीं उत्तरें द्यावीं लागतात. यशवंताची स्थितीहि अशीच झाली. एखाद्या गवयाच्या जखमेंतून रक्त वाहत असतांना त्याला गाण्याचा आग्रह व्हावा, त्याप्रमाणें सदानंदाशीं झालेल्या बोलचालीनंतर एखाद्या अनोळखी मनुष्याच्या प्रश्नांना उत्तरें देत बसणें त्याच्या जीवावर आलें. पण आलेल्या भोगाला सादर होण्याखेरीज त्याला गतीच नव्हती. त्या गृहस्थांनीं पहिला प्रश्न केला—

‘कां हो, आपणांला कुठें तरी पाहिलें असावें असें वाटतें.’

यशवंत—आगगाडींतच असेल केव्हांतरी !

गृहस्थ—छे: हो. आगगाडींतील ओळख अशी विसरायला होते कीं काय ?

यशवंत—मग खाणावळींत असेल एखाद्या.

गृहस्थ—तें जाऊं द्या म्हणा—आपलें नांव काय ?

यशवंत—यशवंत विनायक कोटिभास्कर.

‘कोटीभास्कर हें नांव कानांवर पडतांच शेत नांगरतांना मोहरांचा हंडा सांपडावा तशी त्या गृहस्थांची स्थिति झाली ! “आमचेच म्हणायचे तुम्ही” आपल्या जरीकांठीं रुमालावरून हात फिरवीत ते यशवंताला म्हणाले. त्यांच्या या बोलण्याचा यशवंताला अर्थबोधच झाला नाही. हा कोणी वसुधैव कुटुंबकवृत्तीचा साधु आहे कीं ठाण्याच्या इस्पितळांतून पळून आलेला वेडा आहे, या विचारांत तो पडला. तोंडांतली पिंक खिडकीबाहेर टाकून ते गृहस्थ म्हणाले, “हो, बरी आठवण झाली. मागच्या आठवड्यांत पुष्पाला हुंड्यावर ज्यांचें व्याख्यान झालें ते यशवंतराव कोटीभास्कर आपणच वाटतें ?” यशवंतानें हास्यमुद्रें मान हालविली. सभामंदिरांतील श्रोत्यांच्या टाळ्यांपेक्षांहि या अनपेक्षित प्रश्नानें त्याला अधिक गुदगुल्या झाल्या. त्यानें विजयी मुद्रें सदानंदाकडे पाहिलें. तो मिस्त्रिलपणानें हंसत होता. “ज्ञानप्रकाशांत वाचलें तें मी तुमचें व्याख्यान. फारफार आवडलें बोवा

नवचंद्रिका

आपल्याला. होय की नाही? शास्त्रीबुवा ? ” शास्त्रीबोवांनी मान हालविल्यासारखे वाटले. पण ते मान हलविणे संमतिदर्शक होतें वा वार्धक्यदर्शक होतें हें सांगणें मात्र कठीण होतें ! “ त्या भाषणाचा अंक जपून ठेवला आहे मी. ” असें म्हणून ते गृहस्थ आपल्या सामानाकडे जाऊन एक भलें मोठें पाक्रीट उघडूं लागले.

“ गृहस्थ मोठा रसिक आहे, नाही ! ” यशवंत सदानंदाकडे वळून म्हणाला.

“ याचे डोळे बघ. कुत्रा म्हणून कोल्ह्याला कवटाळूं नकोस. ” सदानंद हळूच पुटपुटला. स्तुतिमंदिरनें वेभान झालेल्या यशवंताच्या मनाला सदानंदाचें हें बेलणें आवडलें नाहीं. ‘ ऊं ’ असें म्हणून तो त्या गृहस्थाकडे पाहूं लागला. त्या गृहस्थांनीं पाकिटांतून एक मोठीं पुडी काढली व ती हळुहळू सोडीत ते यशवंतापाशीं येऊन बसले. “ तुमच्या व्याख्यानाच्या अंकांतच सोलापुरी चिवडा बांधून घेतला आहे हा. दोन्ही अप्रतिम ! ” चिवड्याची उपमा यशवंताला फारशी पटली नाहीं. तो कांहीं उत्तर देणार इतक्यांत त्यांनीं पुडी पुरती उघडली आणि नाकावरचा चप्पा नीट करून तेल व तिखट यांनीं रंगलेला मजकूर ते वाचूं लागले. “ काय अमोलिक वाक्य आहे हें. कोरून ठेवावें अगदीं हृत-काय म्हणतात तें हृतपटावर ! ” यशवंत औत्सुक्यानें ऐकूं लागला. सदानंद वाळूच्या कणांप्रमाणें दिसणाऱ्या पुड्यांतील तिखटाकडे पहात होता. गृहस्थापाशीं जेवढें अकलेचें तेवढेंच चिवड्यांत पोह्यांचें दुर्भिक्ष आहे हें त्याला स्पष्ट दिसत होतें.

“ वाहवा ! काय वाक्यें आहेत हीं ! टिळकांच्यासारखीं जोरदार ! ‘ हुंडा घेणें म्हणजे आपल्या बायकोच्या बापाचें रक्त पिणें आहे. ह्या हुंड्याच्या पायीं किती मूर्खानीं रभा शिडकारून शूर्पणखा कवटाळल्या असतील, अमृतकलश लाथाडून मादिरापात्र ओंठाला लावले असेल, ’—”

सदानंदानें मधेंच टाळ्या वाजविल्या. स्तुतीच्या कैफानें गुंग झालेला यशवंत चिड्डून म्हणाला, “ हा फाजीलपणा बस कर हं, सदानंद. ”

“ शास्त्रीबुवा, इकडे या असे. हेच ते परवांचे पुण्याचे वक्ते ! हुंड्याचा किती जोरानें निषेध केला आहे त्यांनीं ! ”

इंजिनाच्या अंगाईगीतानें झोंपी जाण्याच्या बेतांत असलेले शास्त्रीबुवा म्हणाले, “ प्रतिरामचंद्रच ! त्यांनीं रावण मारला आणि हे हुंडा—”

“ चोपून घेणार—” सदानंद हळूच म्हणाला ! पण यशवंतानें तें ऐकिलेंच.

“हुंडा चोपून ध्यायला तुझ्यासारखा सारस्वत लागून गेलों नाहीं. सासरा संस्थानिक असला तरी पै घेणार नाहीं.”

“हुंज्याचें अग्न्यस्त्र फसलें तरी पत्रिकेचें ब्रह्मास्त्र आहेच ना !” सदानंद थडेच्या स्वरांनं म्हणाला. पण थड्या ओळखण्याची सूक्ष्म दृष्टि रागानें आंधळा झालेल्या यशवंताजवळ कोठून असणार ? तो तावातावानें म्हणाला, “तुझ्यादेखत माझी पत्रिका फाडून टाकली आहे, हें सुद्धां विसरलास ना ? पत्रिकेंतल्या अनुकूल ग्रहपेशां—”

“डोळे पाहून होणारा अनुकूल ग्रह—” सदानंद मध्येच म्हणाला. आर्गीत तेलच पडलें.

यशवंत उसळून म्हणाला ! “हो हो, डोळे पाहून होणारा ग्रह ! पशूंचा स्वभाव-देखील डोळ्यांवरून अजमावता येतो.”

“पशूंचा असेल ! पण बायको म्हणजे कांहीं पशु नाहीं. आतां तुझ्यासारखा भोळा सांब जिचा नवरा होईल ती मात्र पशु ठरणार खास. स्वभावानें तूं पडलास पशुपति !”

“तुझ्यासारख्या काकदृष्टि मनुष्याशीं बोलण्यांत काय मतलब आहे ?” असें म्हणून यशवंतानें सदानंदाकडे पाठ फिरविली. तों त्या गृहस्थांच्या हातांत चिवडा व आपलें व्याख्यान नसून एक फोटो आहे असें त्याला दिसून आलें.

“पहा पाहूं कसे आहेत ते डोळे” फोटो यशवंताच्या हातांत देऊन गृहस्थ म्हणाले. यशवंतानें त्या डोळ्यांकडे पाहिलें मात्र ! हरपलें श्रेय सांपडल्यासारखी त्याची मुद्रा झाली. त्या फोटोंतील डोळ्यांकडे पाहून आपल्याकडे अवघी एकच शुक्राची चांदणी आहे म्हणून नक्षत्रमंडित आकाश देखील लाजेल अशी कल्पना त्याच्या मनांत चमकून गेली. उषेचें तेज, गंगेचें पावित्र्य आणि संध्येचें वात्सल्य यांचा त्या डोळ्यांत जणुं काय त्रिवेणीसंगमच झाला होता. सदानंद व तो गृहस्थ दोघेहि आनंदानें गोंधळून गेलेल्या त्याच्या चेहेऱ्याकडे बारकाईनं पहात होते. यशवंताला डोळ्याच्या खुणेनं कांहीं सुचवावें तर तो अर्धवट पाठमोरा बसला होता. प्रायाच्या अंगठ्यानं दावावें तर तो फार दूर होता. त्यामुळें सदानंद कांहीं न करतां स्तब्ध बसला.

“ही आमची भाची माली. मोरोपंतासारख्या आमच्याच कवीच्या भाषेंत सांगायचें म्हणजे ‘लग्नाला योग्य जाहली आहे.’”

“आमच्याच म्हणजे ! आपण मोरोपंताचे वंशज आहांत ?”

नवचंद्रिका

“छे: छे, मोरोपंत आमचेच म्हणजे कऱ्हाडे.” मघाशीं या गृहस्थानें आपल्याला ‘आमचेच तुम्ही’ असें कां म्हटलें होतें याचा यशवंताला आतां उलगडा झाला. यशवंत बोलत नाहीसें पाहून ते गृहस्थ पुढें म्हणतात, “शिवाय आम्ही मोरोपंतांचे वंशज नसलों तरी पूर्वज होऊंच कीं नाही ?” यशवंत बुचकळ्यांत पडला. गृहस्थानीं आपली आगगाडी पुढें सुरू केली. “अहो, तुम्हां तरुण माणसांना वक्तृत्व कसें करायचें तें कळलें तरी या व्यवहारांतल्या गोष्टी नाहीं कळायच्या ! उद्यां तुमच्यासारखे वक्ते आणि आमच्या मालीसारखी सुग्रण मुलगी यांचें लग्न झाल्यावर आम्हांला नव्या मोरोपंताचे आजोबा व्हायला कितीसा वेळ लागणार ?” गृहस्थांच्या या दूरदृष्टीचें यशवंतला देखील हंसूं आलें. जांवई सर करण्याची हीच संधि आहे असें हेरून गृहस्थांनीं आपला मारा सुरू ठेवला. “आमची माली म्हणजे झांकलें माणिक आहे बरें, यशवंतराव ! सारी सतरा वर्षांची पोरगी, पण शेंकडों पक्वान्नें करण्यांत सुग्रण ! खादीप्रमाणें पक्वान्नांचीं प्रदर्शनें जर कुणीं उघडलों तर आमच्या मालीलाच पहिलें बक्षीस मिळेल.”

“खाणावळ चालविण्याकरितां कांहीं यशवंतरावांना लग्न करायचें नाही.” सदानंद प्रकरण हाताबाहेर जाऊं लागलें असें वाटून म्हणाला.

मालीच्या डोळ्यांतील पाण्यांत विहार करीत असलेला यशवंत रागानें उद्गारला “चूप बस तूं. कात्रीसारखें कापीत जाणारें असतें तुझें बोलणें.”

सदानंदाच्या आक्षेपाचें परस्पर निराकरण झालेलें पाहून त्या गृहस्थांना हायसें वाटलें. ते फोटोकडे पाहून म्हणाले, “या फोटोंतल्या डोळ्यांत मुळांतल्या पाण्याचा शंभरावा हिस्सा देखील नाही. फोनो मधल्या रहिमतखांच्या गाण्यांत बैठकीची गोडी कुठून हो येणार ?”

यशवंत पुन्हा त्या डोळ्यांकडे पाहूं लागला. त्या निर्जीव चित्रांतील डोळे आपल्याला आकर्षित आहेत असें त्याला वाटलें. ‘चुंबकाच्या कक्षेंत आल्यावर लोखंडाला परत फिरतां येत नाही.’ तो मनांत म्हणाला.

“पाहून जातां तर पहा पोरीला, आणखी दोन स्टेशनें पुढें गेलों कीं आमच्या गांवचें स्टेशन लागतें. बरें होईल उतरून जाल तर.”

“उतरून जाल तर म्हणजे काय ? उतरणारच ना ! शुभस्य शीघ्रं असें स्मृति-वाक्यच आहे म्हटलें. कां यशवंतराव विचारांतसे पडलांत ? आमचे मामासाहेब

म्हणजे गांवांतलें बडें प्रस्थ आहे बरें. नदीकांठीं आरामशीर वाडा, नोकरचाकर, जमीनजुमला-अहो, श्रावणांत महारुद्र करतात भैरवेश्वराला ! ”

“ मुलगी पहायला तशी कांहीं हरकत नाही. ” यशवंत चांचरत म्हणाला.
“ पण— ”

“ पण काय हुंडा विषासारखा, तेव्हां तो तुम्हीं घेणार नाहींच. तुम्ही आपली पत्रिका फाडून टाकलीच आहे. इच्छा असेल तर आम्हीहि फाडतो मुलीची ! ”

“ मी आहे सुधारकी मतांचा माणूस. ”

“ नि आम्ही कुठें नाही ? ” मामासाहेब रुमालावरील जर चापून बसवीत उगारले. “ हुंडा म्हणजे आग, पत्रिका म्हणजे नुसती साडेसाती, ही तुमची सुधारकी मते आम्हांलाहि मान्यच आहेत. आम्ही टोपी न घालतां रुमाल बांधतो म्हणून सुधारकी नाहीं असें आपल्याला वाटलें कीं काय ? ”

“ छे: तसें कांहीं नाही ! पण जिथें जन्माचा संबंध जडायचा तिथें स्पष्ट बोललेलें बरें ! ”

“ काय लाखाची गोष्ट बोललांत तुम्ही ! आमची मालीदेखील तुम्हांला शोभेल अशी सुधारकच आहे हं ! कुंकू इतकें बारीक लावते कीं, पूर्वी आमच्या आईला आठवज्याला लागणारें कुंकू आतां हिला वर्षभर पुरतें. नव्या पद्धतीचा अंबाडा बांधण्यांत तिचा हात एखादी मुंबईची मुलगीहि धरूं शकणार नाही. ” या गोष्टींनीं यशवंताच्या मनावर केंसभरहि परिणाम झाला नाही, असें पाहून मामासाहेब अगदीं गुप्त गोष्ट सांगत असल्यासारखा चेहरा करून व स्वर बदलून म्हणाले, “ आमच्या घरीं असलेली स्वयंपाकीण सकेशा आहे बरें. पहा, खेज्याच्या मानानें आम्ही किती सुधारणा केली आहे ती. ”

यशवंतानें मामासाहेबांच्या बरोबर जायचें ठरविलें. सदानंदानें मात्र आपण तुझ्याबरोबर मुलीच येणार नाहीं असें त्याला स्पष्ट बजावलें. मघांच्या रागाच्या आगीतले हे निखारे आहेत असें मानून यशवंतानेंहि त्याला अधिक आग्रह केला नाही. आपलें सामान सदानंदाबरोबर देऊन तो मामासाहेब व शास्त्रीबोवा यांच्याबरोबर त्यांच्या स्टेशनाना उतरला. तो उतरत असतांना सदानंद हळूच म्हणाला, “ मुलीच्या डोळ्यांवरोबर स्वयंपाकिणीचेहि डोळे बघ हं ! ”

*

*

*

*

नवचंद्रिका

यशवंत व सदानंद यांचे स्वभाव भिन्न असले तरी मैत्री अभिन्न होती. तांब्यावर फुलपात्र आपटून कर्णकटु आवाज व्हावा त्याप्रमाणे वादविवादाच्या वेळीं राग आपणारे शब्द त्यांच्या तोंडून निघून जात; पण तांब्यांत भांडें घातलें म्हणजे आवाज न होतो! तीं दोघेहि जशीं शोभिवंत दिसूं लागतात त्याप्रमाणे इतर वेळीं त्यांची जोडी नमुनेदार दिसत असे. एकाच शाळेंत बसून एकाच गुरूजीच्या हस्ते त्यांनीं विद्या-मृताचें पान केले होते. गांवांतल्या नदीच्या घाटावर हितगुज करतांना त्यांचे सुखाश्रु वृद्धुःखाश्रु अनेक वेळां एकत्र झाले होते. यशवंताला ताप आला कीं, सदानंदाच्या तोंडचें पाणी पळे; सदानंद खोकूं लागला कीं, यशवंताच्या छातींत कसेसेंच होई. त्यांतून यशवंताला आई, बाप, बहीण, भाऊ कोणींच नसल्यामुळे सदानंदाच्या घरींच त्याचे सण साजरे होत. मनाला मन मिळालें कीं जातिभेद किंवा हुना स्वभावभेदहि त्यांना तोडूं शकत नाहीत हा अनुभव त्यांना आला होता.

आतां हि तसेंच झालें. काठीचा मार बसतांच पाणी दुभंगावें, त्याप्रमाणे आगगा-डति त्यांचीं मते झालीं होती. पण यशवंत मुलगी पाहून आला त्यावेळीं तें पाणी आपोआप एक होऊन गेलें होतें. यशवंत आला तो सदानंदाच्या घरीं धांवतच गेला. सदानंद त्याचें हुंज्यावरील व्याख्यान आईला वाचून दाखवीत होता. यशवंत दिसतांच सदानंद म्हणाला. “ यावें महाराज ! झाली कां डोळ्यांची परीक्षा ? ”

“ झाली ना ! नि या परीक्षेंत मुलगी उतरली. ”

“ म्हणजे ? ”

“ पुढल्या आठवड्यांत मुहूर्त ठरवून आलों कीं ! ”

“ वाः पळे ! तुझे गुडघे तरी बघूं या ! ”

यशवंताला सदानंदाच्या या बोलण्याचा रोंख कळेना. त्याची बाबरलेली मुद्रा पाहून सदानंद खो खो हंसत म्हणाला, “ शिवाजी महाराजाप्रमाणे तुला गुडघी रोग झाला आहे कीं काय, हें मला पहायचें नाही, फक्त तिथें बाशिंग आहे कीं काय एवढेंच वचतों. ”

“ कर तूं खुशाल थदा ! लग्न करणें म्हणजे थडेल आमंत्रण देणेंच आहे. ”

“ पण गृहस्था, इतका चिक्कू नि स्वार्थी मामेसासरा निवडण्यांत कसला रे शहाणपणा दाखविलास ? ”

“ माझ्याबरोबर मुलगी बघायला येऊन असें म्हटलें असतें तर एक वेळ शोभलें असतें ! का आपली जीभ देवानें दिली आहे म्हणून बोलतोस ? ”

“ जिभेबरोबर डोळेही देवानें दिले आहेत म्हणून—”

“ खरेंच, किती प्रेमळ डोळे दिसतात तिचे ! ”

“ दिसतातच ना ! कागदांचीं फुलें काय वाईट दिसतात ? ”

“ मी गेलों त्याच रात्री त्यांच्या घरांतील कुत्र्याच्या पिलाला कांहीं होऊं लागलें. सारी रात्र जागत बसून ती त्याची शुश्रूषा करीत होती. ”

“ आणखी कांहीं वहिनींचे गुण ? ”

“ हंसतमुख, हुशार, चलख. ”

“ कारिकाच म्हणूं लागलास कीं ! ”

“ परःदुखाप्रमाणें परसुखदेखील— ? ”

“ शीतळ मुळींच नाही. माझ्या अंगाची कशी आग होते आहे. ”

“ वाज्याजवळ छान नदी आहे. तिच्यांत लग्नाआधीं तुला स्नान घालूं या. म्हणजे तुझी आग शांत होईल. ”

“ यशवंत, तूं कांहीं म्हण. तुझ्या भोळेपणामुळें तूं फशीं पडणार. अरे त्या मामाचे डोळे पाहिले नाहीस तूं ! ”

“ मला मामाशीं थोडेंच लग्न लावायचेंय ? ”

“ पण भाची मामाच्याच तालमींत वाढलेली असणार ! ”

“ छट् ! कुठे सशासारखे दिसणारे तिचे निष्पाप, प्रेमळ डोळे नि कुठे—”

“ आलास मुळपदावर ! तूं पडलास कट्टा सुधारक. वहिनी असणार खेड्यांत वाढलेल्या. दोघांचें जुळायचें कसे ? ”

“ स्त्री शिक्षणाची सुधारणा, प्रत्यक्ष अमलांत आणल्याचें श्रेय मिळेल. ”

“ कावीळ झाली कीं, सगळें पिवळें दिसतें; तुझें नि वहिनीचें कसें जुळेल हा पुढचाच प्रश्न आहे. त्या स्वार्थी मामानें ऐनवेळीं लग्नांतच विघ्न उपस्थित केलें नाही म्हणजे मिळविली. ”

“ विघ्न कसलें होणार उपस्थित ? देण्याघेण्याची बाजू नाही. तेव्हां भांडणाचें मूळच खुंटलें. ”

“ तुझा सुधारकपणा लग्नांत त्यांनीं चालू दिला नाही, कीं डोक्याला बांशिंग बांधण्याऐवजीं डोक्यांत राख घालायला लागशील तूं ! ”

“ तूं समजतोस तितके जुन्या चालीचे नाहीत हं मामासाहेब ! सकेशा गीताबाईंच घरांत करतात ना सारें ! ”

नवचंद्रिका

“ गीताबाईचे डोळे पाहिलेस का तूं ? ”

“ मुलुखाचा चावट आहेस कीं रे ! ”

“ डोळ्यांवरून स्वभाव कळतो, ह्या तत्त्वावरला विश्वास इतक्यांत उडाला का ? बाकी माझ्यासारख्यानें आतां बडबडून काय उपयोग म्हणा ! तीर तर तुझ्या हातांतून निघून गेला आहे. वहिनीच्या डोळ्यांतील पाण्यांत तुझा सुधारकी बाणा वाहून गेला नाहीं म्हणजे जिकलें ! ”

※

※

※

※

लमाला एकच आठवडा होता खरा; परंतु या अल्पकाळांत यशवंतानें मालिनीचा फोटो हजारवेळां तरी पाहिला असेल. प्रत्यक्ष पाहतांना तिनें एकदांच मान वर करून त्याच्याकडे पाहिले होतें. पण बीज एकदांच चमकून गेली तरी तें दृश्य जसें डोळ्यांपुढून हलत नाहीं, त्याप्रमाणें मालिनीच्या तेजस्वी व प्रेमळ दृष्टीची यशवंताला विस्मृति झाली नाहीं. फुलापेक्षां कळी व सहवासापेक्षां उत्कंठा अधिक आकर्षक असते. त्या फोटोकडे पाहतांना यशवंत मनोराज्यांत इतका गर्क होऊन जाई कीं, त्याला हातांतील कामाचीहि शुद्धि राहत नसे. भविष्यकाळांतील अनेक सुखदायक चित्रें त्याच्यापुढें नाचूं लागत. समाजसेवेच्या आपल्या महत्त्वाकांक्षा पत्नीच्या साहाय्यानें सफल होऊन आनंदानें गात असलेल्या त्याला ऐकूं येऊं लागत. पहिला पाऊस पडतांच सारी पृथ्वी जशी हिरवीगार होते त्याप्रमाणें हृदयदेवतेच्या पाहिल्याच दर्शनानें त्याचें प्रेमपिपासु मन आनंदानें फुलवून टाकलें होतें. बागेत फुललेला गुलाब पाहिला कीं, ‘ फुलण्याची का रे घाई केलीस ? आणखी आठ दिवसांनीं फुलला असतास तर तुला मालिनीच्या डोक्यावर बसायला मिळालें असतें ’ अशी त्याची थष्ट करण्याची इच्छा त्याला होई. माडीवरच्या खिडकींतून आंत येऊन उभा आपल्या आरक्त करांनीं त्याला उठवूं लागलीं कीं, जणुं काय मालिनीच आपल्याला जागें करीत आहे असा त्याला भास होई. आजपर्यंत ज्या प्रेमकविता केवळ त्याच्या कल्पनेला रिझवीत असत, त्याच आतां त्याचें अंतःकरण उचंबळवून टाकूं लागल्या. नवा जन्म घेतांना मनुष्य मागील जन्मांच्या आठवणी जशा विसरून जातो, त्याचप्रमाणें यशवंत मागील सुखदुःखें, आशानिराशा किंबहुना मित्रशत्रु या सर्वांच्या बाबतींत उदासीन बनला.

मुहूर्तीच्या आधीं दोन दिवस यशवंत, सदानंद व आपलें मित्रमंडळ यांच्यासह मामासाहेबांच्या गांवां दाखल झाला. मामासाहेबांनीं जानोशाला दिलेली जागा

गीतारहस्य

पाहतांच 'कावळ्याचें घरटेंच दिसतें आहे हें' असे मित्रमंडळींपैकीं एकांन उद्गार काढले ! पण यशवंतानें तिकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं. वरपक्षानें वधूपक्षाला अकारण त्रास देण्याची रूढि त्याला साफ मोडायची होती. सुधारणेच्या देवीपुढें हुंडा, मानपान, कलह वगैरे भुतें क्षणभरदेखील उभी राहूं शकत नाहींत, हें त्याला सिद्ध करायचें होतें. त्यामुळें त्यानें सर्व गैरसोईकडे काणाडोळा केला.

संध्याकाळ झाली होती तरी मित्रमंडळी नदींत मनसोक्त पोहून आली. भैरवे-श्वराच्या मागील बाजूला असलेला डोह त्या सर्वांनाच फार पसंत पडला. डोहाच्या कांठीं गर्द झाडी असून जवळच निशिंगंध, गुलाब वगैरे फुलझाडें मुद्दाम लावलेलीं दिसत होती.

“पोहायला जागा असावी तर अशी ?” वगैरे वाक्यांनीं डोहाच्या स्तुतीला प्रारंभ झाला. या स्तुतीचें भरतवाक्य कॉलेजच्या त्रैमासिकांत चार ओळींची एक कविता नुक्तीच छापून आलेल्या एका होतकरू कवीनें केलें. त्याची स्फूर्ति उद्गारली, ‘मरण यावें तर अशा जागीं.’ तत्काळ “अहो कविराज, शुभ बोलरे नाच्याचे सख्खे भाऊच दिसता कीं ! लग्नाला घेऊन मरणाच्या गोष्टी कसल्या बोलता ?” वगैरे तोफांचा त्यांच्यावर भडिमार झाला. कवीचें कल्पनाकुसुम दारूगोळ्यांत होंरपळून गेलें.

खेडगांवांत व्याख्यात्याप्रमाणें आचारीहि दुर्मिळ असतो, हें लक्षांत घेऊन जेवणाची स्वतंत्र व्यवस्था न केल्याबद्दल यशवंत मामासाहेबांवर रागावला नाहीं. सर्व मंडळी वधूपक्षाच्या बिन्हाडींच जेवायला गेलीं. पानें वाढून होईपर्यंत त्यांनीं घर पाहून घेतलें. यशवंतहि त्यांच्याबरोबर होताच. मामासाहेबांनीं मंडळीला शेवटीं आफली माडी दाखविली. ‘ही आमची माडी बरं.’ घरांतला धांगडधिगा सगळा खाली. वर माडीवर चिटपाखरूं देखील फिरकायचें नाहीं. त्यामुळें वाचन कसें निवांत चालतें. तें पहा टेबलावर गीतारहस्य उघडेंच पडलें आहे. सदानंदानें गीतारहस्य पाहिलें, त्याचवेळीं खोलींतील शृंगारदर्शक तसबिरी, नक्षीदार पलंग वगैरे गोष्टींकडेहि त्याचें लक्ष गेलें.

“तुम्हांला ‘गीतारहस्य’ वाचायला पाहिजे तर घ्या” मामासाहेब म्हणाले.

“छे, छे ! यावेळीं पोटांत कावळे ओरडत आहेत त्यांचें म्हणणें ऐकलें पाहिजे. कृष्णाचा उपदेश मग सावकाश ऐकतां येईल ! जिना उतरतां उतरतां सदानंद यशवंताच्या कानाशीं लागून म्हणाला, ‘गीता-रहस्य—’

नवचंद्रिका

सदानंद यशवंतापाशींच जेवावयाला बसला. चार समवयस्क मित्रमंडळी जेवायला बसली की, थद्यमस्करीला भरती येतेच. त्यांतून हें तर लम्मापूर्वीचें जेवण. मग लहानसहान गोष्टींचा रोंखहि यशवंताच्या उत्कंठित मनःस्थितीवर वळावा यांत मुळीच नवल नव्हतें. यशवंताच्या हातून पिळतां पिळतां लिंबाचा तुकडा उडाला व आमटींत जाऊन पडला. ही संधि सदानंद थोडाच सोडतो ?

“अहो, आधुनिक अर्जुन, उगीच आमटींत लिंबू कां पिळतां ? वहिनी कांहीं वाढायला आल्या नाहींत बरें !” त्यानें फेर सोडली. प्रवास, परीक्ष, लग्न वगैरे प्रसंगी उत्कंठित मनःस्थितींत जेवण जात नाहीं. हा प्रत्येकाचा अनुभव आहेच. यशवंत फारसें जेवीत नाहीं हें पाहून दुसरे मित्र उद्गारले, वहिनीचा हात लागल्या-खेरीज घांस खाली उतरणार नाहीं म्हणतो की काय ? पण संभाळ रे बाबा ! दोन दिवस उपास घडतील हें अशानें !”

दुसऱ्यानें मल्लिनाथी केली. “रामानें जशी यज्ञाकरितां सीतेची पुतळी केली, तशी यशवंत उपाशीं राहूं नये म्हणून वहिनीची पुतळी ठेवावी त्याच्याजवळ !”

तिसऱ्यानें आपलें घोडें पुढें दामटलें, “पुतळी हवी कशाला ? कॉलेजांत सदानंदानें स्त्रियांची भूमिका काय कमी वेळां केली आहे ? होऊं या त्यालाच घटका-भर वहिनी !”

या वात्रटपणाच्या वाऱ्यामुळें सदानंदाचा विनोदवन्हीहि प्रज्वलित झाला. “पण माझा घांस चालेल का यशवंताला ? कांहीं झालें तरी मी सारस्वत ! तो कन्हाडा ब्राह्मण !”

सदानंदाच्या या वाक्यानें मित्रमंडळांत एकच हंशा पिकला. पण त्याच वेळीं शास्त्रीबोवा व इतर भिक्षुक बसलेल्या कोंपऱ्यांत कुजवूज सुरू झाली.

मित्रपरिवार आपल्या बिऱ्हाडीं जाऊन थद्यमस्करीबरोबर नित्रेची आराधना करूं लागला. यशवंतहि मालिनीच्या डोळ्यांच्या चिंतनांत गुंग होऊन गेला. लग्नविधि म्हणजे शुद्ध लपंडाव आहे असें त्याला वाटूं लागलें. जे दोन जीव दोन दिवसांत एकजीव होणार त्यांना एकमेकांपासून दूर ठेवण्याचा रूढीचा केवढा अद्यहास ! मालिनी वाढायला आली नाहीं एवढेंच नव्हे तर पंक्तीकडे फिरकलीहि नाहीं. मुहूर्ताची घटका भरली तरी बधूवरांमध्यें अंतःपट धरून त्यांना एकमेकांपासून दूर ठेवण्याची धडपड चाललेलीच असते. या उथळ परंतु गुदगुल्या करणाऱ्या विचारांच्या झोंपा-ज्यावर तो स्वच्छंद झोंके घेत असतांना मामासाहेब व शास्त्रीबोवा यांच्या स्वाऱ्या

तेथें दाखल झाल्या. बहुधा अंथरूण पांघरूणाची चौकशी करण्याकरितां ही मंडळी आली असतील, आपल्या गैरसोई सांगून त्यांना अधिक त्रास द्यायचा नाही असा निश्चय यशवंत मनांत करतो न करतो तोंच मामासाहेब म्हणाले, “ यशवंतराव, आपल्याकडे माझे एक नाजूक काम आहे.”

“ लग्न म्हणजे नाजूक कामांचें आगर ! ” सदानंद शेजारच्या मित्राला डंबवून म्हणाला.

“ काय काम असेल तें खुशाल सांगा ! ”

“ जरा एकांत—”

“ एकांत कशाला हवा ? या साऱ्या मित्रांपासून उभ्या जन्मांत मी कांहीं चोरलें नाही. काय बोलायचें असेल तें खुशाल बोला.”

“ तुम्हाला उद्यां प्रायश्चित्त घेतलें पाहिजे.”

“ प्रायश्चित्त ? देहांत कीं साधेच ? ”

“ असें थट्टेवारी नेऊं नका.”

“ पण प्रायश्चित्त घेण्यासारखें माझ्या हातून पाप काय घडलें आहे ? ”

“ पाप ! महत्पाप घडलें आहे ! ” शास्त्रीबोवांना वाचा फुटली. सदानंदाकडे वोट करून ते म्हणाले, “ या सारस्वतांच्या पंक्तीला तुम्ही आज बसलांत ना ? ”

“ आजच बसलोंय् थोडा ! वर्षानुवर्षे बसत आलों आहें ! ”

“ उद्यां याबद्दल आपण प्रायश्चित्त घेतलें नाही तर येथील भिक्षुक मंडळी लग्न चालवायला तयार नाहीत.” मामा म्हणाले.

“ इथलेच काय पण साऱ्या जगांतले नसले तरी चालतील. १८७२ चा कायदा तर जिवंत आहेना ? ”

“ आपण सतराशें साठ कायदे काढाल व उद्यां येथून निघून जाल ! मला याच गांवांत सारा जन्म काढायचा राहे.”

“ तुमचा जन्म सुखानें जावा म्हणून मी जन्माचा कलंक लावून घेऊं कीं काय ? ”

“ प्रायश्चित्तेन शुध्यति’ असें शास्त्रवचन आहे ना ? ” शास्त्रीबोवांनीं मध्यस्थी केली.

“ शास्त्रीबोवा, तीं शास्त्रवचनें घोकीत तुम्ही खुशाल वसा.” यशवंत रागानें लाल होऊन म्हणाला. त्याचे ओठ थरथर कांपत होते. “ मामासाहेब, मी सुधारकी मतांचा आहे हें मी तुम्हाला आधींच बजावलें होतें ना ? सारस्वतासारख्या समान

नवचंद्रिका

जातीच्या काय पण महारासारख्या हीन मानलेल्या जातीच्या पंक्तीला बसल्याबद्दल देखील मी प्रायश्चित्त घ्यायला तयार नाहीं.”

“पण खेडेगांव म्हटलें कीं, तिथें जुन्या चाली पाळाव्या लागतात.”

“तुम्ही सकेशा गीताबाईंच्या हातचें जेवतां ही जुनीच चाल ना ?”

शेपटीवर पाय पडलेला साप जसा दंश करण्याकरितां उलटतो त्याप्रमाणें मामा-साहेब उसळून म्हणाले, “खबरदार यशवंतराव अधिक बोलाल तर ! वाहवारे सुधारक ? सकेशा खपत नाहीं आणि परजातीच्या पंक्तीला मात्र जेवायला पाहिजे. प्रायश्चित्त घेणार असाल तरच लग्न होईल. असला उर्मट जांवई हवा तरी कोणाला ? माझ्या भाचीला काय एक सोडून छप्पन्न स्थळें मिळतील.”

हें अपमानकारक भाषण यशवंताला असह्य झालें. राग आवरण्याचा शिकस्तीचा प्रयत्न करून तो म्हणाला, “या छप्पन स्थळांत यशवंत कोटिभास्कर नाहीं हें मात्र लक्षांत ठेवा.” मनांतलें तुफान बाहेर दिसूं नये म्हणून तो लगेच सर्व मंडळीकडे पाठ करून बसला. भांडण विकोपाला गेलेलें पाहून सदानंद शांतपणानें म्हणाला, “मामासाहेब, शास्त्रीबोवा, खेडेगांव म्हटलें म्हणजे तिथें जुन्या चालीप्रमाणेंच वागलें पाहिजे हें आम्हांला कबूल आहे.”

“बरोबर बोललांत सदानंदराव. याला म्हणतात समंजसपणा !” मामांनीं शाबासकी दिली.

“धर्मप्रेम असावें तर असें !” शास्त्रीबोवांनीं स्तुतिवर्षाव केला.

“सदानंद, लग्न माझें व्हायचें आहे, तुझें नाहीं हें लक्षांत ठेवून बोल.” यशवंत संतापानें कडकडला.

“अरे होय रे बाबा, लग्न तुझेंच व्हायचंय. मी दुसरें लग्न करायला एका पायावर तयार होईन ! पण माझ्यासारख्या सारस्वताला मामासाहेब आपली भाची थोडीच देणार आहेत ?”

“सदानंदराव, तुम्हीच काय ती तडजोड करा.” मामा मुत्सद्दाला अनुरूप अशा मृदु स्वरांत म्हणाले.

“तडजोड सोपी आहे. हें खेडेगांव आहे व इथें यशवंतानें काय अगर तुम्ही काय जुन्या चालीप्रमाणेंच वागलें पाहिजे. माझ्या पंक्तीला बसल्याबद्दल प्रायश्चित्त घेणें हें यशवंताचें कर्तव्यच आहे.”

“ अगदीं रामशास्त्र्यांचा न्याय ! ” शास्त्रीबुवांनीं शेर दिली.

“ धारवाडी कांटा ! ” मामांनीं शेलापांगोटें अर्पण केलें.

यशवंत चडफडूं लागला. सदानंद पुढें म्हणाला, “ प्रायश्चित घेऊन जुन्या चालीप्रमाणें वागणें हें जसें यशवंताचें कर्तव्य आहे, त्याप्रमाणें, मामासाहेब, हुंडा देणें, पत्रिका दाखविणें हीं जुन्या चालीप्रमाणें तुमचींहि कर्तव्यें आहेत. यशवंताला ते सावकार तीन हजार हुंडा देत होते. त्याच्या घरचें उत्पन्न आहेच तेवढें म्हणा. तुम्ही आमचे म्हणून दोन हजार द्या. मग तर झालें ! शिवाय आतांच्या आतां मुलीची पत्रिका आणून द्या. म्हणजे तिला मंगळ बिंगळ आहे कीं काय हें आम्हांला पाहतां येईल. पत्रिका तत्काळ आली पाहिजे. उद्यां सकाळीं हुंड्याची रक्कम हातांत पडली, कीं यशवंत प्रायश्चित् घ्यायला बसलाच म्हणून समजा.”

“ देवानें जीभ दिली आहे म्हणून टाळ्याला लावतां झालें ! लग्न ठरलें त्यावेळीं यांतली एकहि अट यशवंतरावांनीं घातली नव्हती.”

“ नि तुम्हीं तरी प्रायश्चित् घेण्याची घातली होती वाटतें ? माझीं सुधारकी मते मान्य आहेत असेंच तुम्हीं म्हणालां होतां ना ? ” यशवंत म्हणाला.

“ तो वितंडवाद हवा कशाला आतां ? तुम्ही प्रायश्चित् घेणार कीं नाही ? ”

ठकाशीं ठक झालें पाहिजे हें सदानंदाच्या बोलण्यामुळें यशवंताच्या ध्यानांत आलें होतें. नेहमींचा भावडेपणा टाकून त्यानें उत्तर दिलें, “ सदानंदाच्या आतांच्या अटी तुम्हांला मान्य असतील तर घेईन. अर्ध्या तासांत पत्रिका इथें आली पाहिजे, नि उजाडतांच हुंड्याची रक्कम पटली पाहिजे.”

“ वाहवारे सुधारक ! ” म्हणून यशवंताला वेडावीत वधूपक्षाकडील दुकळ निघून गेली.

*

*

*

*

यशवंताच्या डोक्यांत नुसता आगीचा डोंब उसळला होता. अर्ध्या तासांत पत्रिका आणून दाखविण्याइतकें मामांनीं नमतें घेतलें तर हुंड्याची अट परत घ्यायची असें त्यानें मनाशीं ठरविलें होतें. हुंडा, पत्रिका वगैरे स्वतःला फायदेशीर असणाऱ्या बाबतींत आपल्या सुधारकी मतांना मान्यता देणाऱ्या मंडळींनीं सारस्वताच्यापंक्तीला बसण्याच्या यःकश्चित् प्रश्नावर एवढें रण माजवावें याचें त्याला राहून राहून आश्चर्य वाटत होतें. प्रायश्चित् घेण्याच्या प्रश्नापेक्षां तो ज्या उद्धटपणानें त्याच्यापुढें मांड-

नवचंद्रिका

प्यांत आला होता त्याचीच त्याला चीड आली होती. तत्त्वाकरतां त्यानें हुंझ्यावर पाणी सोडलें होतें. हुंडा न घेण्यानें वधूपक्षावर आपण उपकार करीत आहोंत अशी स्पष्ट भावना जरी त्याच्या अंतःकरणांत उद्भवली नव्हती, तरी त्या मंडळींनीं आपल्याशीं चांगलें वागावें असेंच आपण त्यांना वागविलें आहे, ही कल्पना मात्र स्पष्ट होती. क्षुद्र मानापमानाचे प्रश्न त्यानें खिजगणतींत देखील घेतले नसते ! पण “ माझ्या भाचीला एक सोडून छपन्न स्थळें मिळतील ” या मामांच्या वाक्यानें मात्र त्याच्या स्वाभिमानाला डंवचून जिव्हारी वार केला होता. दुखावलेला स्वाभिमान ‘ कांहीं झालें तरी लग्न मोड ’ असें त्याच्या कानीकपाळीं ओरडत होता.

इतक्यांत मालिनीची मधुर डोळ्यांची मूर्ति त्याच्यापुढें उभी राहिली. खून चढलेल्या मनुष्याच्या पुढें त्याचें आवडतें मूल उभें राहावें त्याप्रमाणें यशवंताची स्थिति झाली. आपण लग्न मोडलें तर मालिनीची स्थिति अधिकच बिकट होईल या विचारानें त्याचें मन बेचैन झालें. तिची प्रेमळ मूर्ति यशवंताला विचारूं लागली “ काय बरं करूं मी ? आपला अपमान होऊं नये अशी माझी किती किती इच्छा होती. मामांच्या बोलण्यासाठीं मला लाथाडून देणें म्हणजे चोर सोडून संन्याशाला सुळीं देण्यासारखें नाहीं कां ? मुलीच्या जातीला तोंड नसलें म्हणून मन नसतें का ? हजारों रुपये हुंझ्यावर लाथ मारण्याइतकें आपलें मन उदार आहे. निष्ठुर मामांच्या चुकीसाठीं भाचीला जन्माची शिक्षा करणें आपल्याला शोभतं कां ? ” हे शब्द त्या मूर्तीच्या तोंडून निघतात न निघतात तोंच तिच्या डोळ्यांतून गंगायमुना वाहूं लागल्या. आपल्या गालावर त्यांतले कांहीं थेंब पडले असें वाटून यशवंतानें गालाकडे हात नेला तो स्वतःच्याच डोळ्यांतून अश्रू वाहत आहेत असें त्याला आढळून आलें.

अभिमानानें अंध झालेल्या त्याच्या मनाला नवीन दृष्टि प्राप्त झाली. मामांवर विडून हें लग्न मोडणें म्हणजे दंश धरणाऱ्या नागाचें अनुकरण करण्यासारखें आहे हें त्याला पटूं लागलें. नागाला खडा मारला तर मारणाराचा दावा न धरतां त्याच वेळीं ज्याचा शब्द कानावर पडतो त्याचा तो पाठलाग करतो अशी समजूत आहे. ‘ मामांच्या उद्दामपणासाठीं मालिनीच्या जन्माचें नुकसान करणें असेंच नाहीं कां ? ’ हा प्रश्न त्याची सदसद्विवेकबुद्धि त्याला विचारूं लागली. सुधारणेचा अभिमान बाळगणाऱ्या मनुष्यानें इतर लोकांप्रमाणें क्षणाच्या अभिमानासाठीं जन्माची चूक करतां कामा नये असें त्यानें ठरविलें. मूर्खीच्या राज्यांत शहाण्यालाहि मूर्ख व्हावें लागतें हें ध्यानांत आणून, आपण प्रायश्चित्त घ्यायला तयार आहोंत असें मामांना सांगून

येण्याकरितां तो अंथरुणावरून उठला ! खिशांत बॅटरी आहे कीं नाहीं हें त्यानें पाहिलें. निजलेल्या मित्रांपैकीं कुणीहि जागा झाल्यास आपल्या सद्विचाराला मोडा घालील म्हणून तो चोरव्या पावलीं बाहेर आला.

मामासाहेबांच्या वाड्यापुढील मंडपांत दिवा जळत होता. दारावर एक गडी डुलक्या घेत बसला होता. लग्नाच्या धांदलीमुळे गडी दारांतच झोंपत असे व दार बारा बारा वाजेपर्यंत उघडें राहत असे. गड्यालादेखील आपली चाट्टूल न लागूं देतां यशवंत हळूच सोप्यावर गेला व तेथून सावकाश माडी चढूं लागला. चार पांयच्या चढल्यानंतर आपण हा भलता दुबळेपणा दाखवीत आहों, सदानंदाला विचारून काय तें पकें ठरवावें, असा विचार मनांत येऊन तो थबकला. पण दुसऱ्याच क्षणीं मालिनीचे मधुर डोळे पुढें येऊन त्याची निर्भर्त्सना करूं लागले. लग्न आतां मोडणार या भीतीनें स्फुंदत ती याच घरांत कुठें तरी बसली असेल या कल्पनेनें त्याचें मागें पडणारें पाऊल पुढें ढकललें. पायच्या चढून जाऊन त्यानें मामांच्या माडीचें दार हळूच ढकललें.

“ उघड तूं. कडी नाहीं आंतून. ” मामांचा आवाज ऐकूं आला. यशवंताची छाती धडधडूं लागली. घसा कोरडा पडल्यासारखें त्याला वाटूं लागलें. त्यानें कसे-बसें दार उघडलें. “ मुद्दामच दिवा मालवून टाकला. लग्नाच्या निमित्तानें घरांत माणसें वावरत असणार. ये ना इकडे अशी. लांब कां उभी तूं ” हे शब्द ऐकतांच यशवंताच्या अंगावर कांटा उभा राहिला. चट्कन परतून जावें असें त्याला वाटलें. पण इतक्यांत मामासाहेब पलंगावरून उठून बोलूं लागले. “ त्या मूर्खे यशवंताचें कडू बोलणें खूब ऐकलें आज. तुझा एक गोडसा घेतल्याशिवाय बरें वाटणार नाहीं. लेकाचा पत्रिका मागत होता ! मंगळाची पत्रिका दाखविण्याइतका मी वेडा नाहीं म्हणावें. कां-अजूनहि कां बोलत नाहीस ? द्वापारयुगीं देवानें अर्जुनाला गीता नुसती सांगितली ! पण या कलियुगांत ती मला दिली असें मी म्हणतो तें खोटेंच वाटतें ? कळलें हें अबोल्याचें कारण. राणी-साहेबांना हाताला धरून त्यांना पलंगाच्या सिंहासनावर नेऊन बसवायला पाहिजे. ” बोलणें थांबलें व मामा दरवाज्याच्या रोखानें येत आहेत असें यशवंताला वाटलें. ते अगदीं जवळ आल्यासारखे वाटतांच यशवंतानें एकदम बॅटरीची कळ दाबली. यशवंताला समोर पाहतांच मामासाहेबांच्या रंगाचा भंग होऊन गेला ! त्याला शिव्या देण्याचें देखील भान त्यांना राहिलें नाही. त्यांच्याकडे तुच्छतादर्शक दृष्टीनें पाहून

नवचंद्रिका

यशवंत जिन्याकडे वळला. पहातो तो गीताबाई अंधेरांतच जिना चहून वर येत आहेत.

यशवंताच्या मनांत पुन्हां विचारांचे वादळ सुरू झाले. विधवेशीं निंद्य संबंध ठेवणाऱ्या मनुष्यानें परजातीच्या मनुष्याच्या पंक्तीला जेवायला बसल्याबद्दल प्रायश्चित्त घेण्याचा उपदेश करावा ! खासा न्याय ! शेणानें आंबट म्हणून श्रीखंडाची निंदा करावी अगर मिरचांच्या पुडीनें कस्तुरीला काळी म्हणून हिणवावें अशांतला हा प्रकार ! धर्माच्या गप्पा मारणाऱ्या शास्त्रीबोवाला मामांचें हें कृष्णकृत्य माहीत नसेल काय ? नसायला काय झालें ? पण रुढीच्या राज्यांत जाईल तिथें हत्ती जातो नाही तर सुईचें टोंकहि जात नाही. प्रायश्चित्त घेतल्याखेरीज मला जर मालिनीचें पाणिग्रहण करतां येणार नाही तर दहावीस वर्षे सक्तमजुरी करायला लावल्याशिवाय या मामाला तरी कन्यादानाचा अधिकार समाजानें कां द्यावा ? तें कांहीं नाही. पापाच्या चिखलांत आकंठ बुडून दुसऱ्याच्या अंगावर शिंतोडे उडविणाऱ्या ढोंगी लोकांना शिक्षा झालीच पाहिजे. मंगळ लपविण्याकरितां पत्रिका बघायला नको म्हणणारे हे कपटी लोक धर्म कसला पाळणार ?

विचारांची गाडी इथपर्यंत येतांच मालिनीचे डोळे यशवंतापुढें उभे राहिले. त्यांच्यांतील अश्रू जणुं काय त्याला म्हणत होते ' आपल्याला भाजून टाकणारी अपमानाची आग आम्ही विझवून टाकूं. ती शांत करण्याला आमची धनीण आपलें रक्तदेखील देईल. पण तिचा धिक्कार मात्र करूं नका. '

निरपराधी मालिनीला वांचवायचें तर मामासारख्या कसाबापुढें आपल्या अभिमानाला बळी दिलें पाहिजे हें यशवंताला स्पष्ट दिसत होतें.

' त्याग हाच खऱ्या सुधारणेचा आत्मा आहे ' हें त्यानेंच अनेक व्याख्यानांत प्रतिपादन केलेलें तत्त्व त्याच्या कानांत घुमूं लागलें. सुंदर चांदण्यांत निशिगंधाच्या सुवासानें दरवळलेल्या वातावरणांत नदीचें थंड पाणी डोक्यावर शिंपडून बसल्या-खेरीज आपल्याला शांतपणानें विचार करतां येणार नाही, असें वाटून बिऱ्हाडीं न जातां त्यानें नदीची वाट धरली.

भैरवेश्वराच्या देवळाला वळसा घालतांच डोहाकांठच्या खडकावर कुणीतरी माणूस उभें आहे असा त्याला भास झाला. यशवंत कष्ट सुधारक खरा पण भूत-

पिशाच्याची कल्पना त्याच्या मनांत आल्यावांचून राहिली नाही. तो डोळे फाडफाडून पाहू लागला. खडकावरील त्या व्यक्तीने आकाशाकडे डोळे लावून हात जोडले व दुसऱ्याच क्षणी ' जय गंगे ' म्हणून डोहांत उडी टाकली. ' जय गंगे ' हा शब्द कानांवर पडतांच यशवंत तिरासारखा डोहाकडे धांवत सुटला. पहिल्या उडीमुळे पाण्यावर उठलेलीं वर्तुळें अस्पष्ट झालीं न झालीं तोंच त्यांत दुसरी उडी पडली. आकाशांतून लागोपाठ तुटून पडणाऱ्या दोन तारकांप्रमाणें त्या उड्या होत्या. थोड्याच वेळांत यशवंत त्या व्यक्तीला पाण्याबाहेर काढून पोहत कांठावर आला. ती मुलगी होती हें त्यानें पाण्यांतच ओळखलें होतें ! पाण्यांत तिचे केंसच प्रथमतः त्याच्या हाताला लागले होते. त्या अर्धमूर्च्छित मुलीचा चेहरा त्यानें हातानें वर केल्या. स्वप्नांत असल्याप्रमाणें तिनें डोळे उघडून पाहिलें, तेच प्रेमळ डोळे ! यशवंताच्या हृदयाचें पाणी पाणी झालें. निशिगंधाचा मधुर सुवास सभोंवतालीं पसरला होता; पण मालिनीच्या स्पर्शांत त्या सुवासापेक्षांहि अधिक मोहकता होती. तिची मान आपल्या खांद्यावर सांवरीत यशवंत म्हणाला, " मालिनी, माळ, कां, बरं, असं भलतंच साहस केलंस ? "

" लग्न मोडलं म्हणून. कुठें ठरत नव्हतं तें एकदांच ठरलं; पण मामांनीं नुसतं कुसपट काढून बिच्बा घातला मधें. गीताबाईंनीं तर मघांशीं मला बोलबोलून घेतलें. ' तुझा पायगुणच वाईट. तुझें वाशिंगबळच खडतर ! ' एक नि दोन ! ' जीव तरी दे. आईबापांना लहानपणींच मारून बसलीस नि-' मालिनीच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहू लागले. थंडीनें कुडकुडणाऱ्या तिच्या अंगावर हात फिरवीत यशवंत म्हणाला, " हें लग्न मोडलं असतं तर दुसरं झालं असतं."

एखाद्या पौराप्रमाणें त्याच्या कुशींत आपलें डोकें लपवीत मालिनी म्हणाली, ' बिनहुंझ्यानं मला कोण करून घेणार होतं ? शिवाय फार दिवस ज्याचीं वाट पहात होतें तें माणूस भेटल्यावर-' पुढें कांहींच न बोलतां ती कुशींत अधिकाधिक डोकें खुपसूं लागली. तिच्या शेवटच्या वाक्यानें यशवंताच्या उत्कंठित हृदयांत एक अननुभूत मुग्धमधुर भावना उचंबळून आली. आपण काय करतो आहों याचें भान न राहून त्यानें तिचें मुख वर केलें. आतां तो चुंबन घेणार तोंच कुणीस म्हटलें, " छान सुधारणा चालविली आहे बरं यशवंतराव ! " यशवंत मागे वळून पाहतो तों मालिनीला शोधण्याकरितां दोन गडी घेऊन आलेले मामा !

*

*

*

*

नवचंद्रिका

यशवंताला शोधण्याकरितां मामा गीताबाईसह खालीं आले तेव्हां मालिनी घरांत कुठें दिसली नाहीं. गीताबाईच्या मनांत आपलें बोलणें खवखवत होतेंच. तिच्याच सांगण्यावरून मामा गडी घेऊन डोहाकडे गेले होते.

*

*

*

*

कन्यादानाच्या वेळीं मामा यशवंताला म्हणाले, “ प्रायश्चित्त घेतलेंत म्हणून हें दान मिळत आहे हं. ”

“ पण हें प्रायश्चित्त आहे दुसऱ्याच्याच पापाबद्दल ! ” सदानेंद डोळे मिचकावीत म्हणाला. “ होय कीं नाहीं मामासाहेब ? बाकी गीतारहस्यापुढें तुमचें लक्ष अशा गोष्टींकडे जातंय कशाला म्हणा ? ” घाव वर्मीं लागला असें पाहतांच सदानेंद यशवंतापाशीं जाऊन हळूच म्हणाला, “ बघ कसे झालेत गुलामाचे डोळे ते. ”

यशवंतानें हे शब्द ऐकले, पण मालिनीच्या सलज्ज दृष्टीवरील त्याची नजर ढळविण्याचें सामर्थ्य त्या शब्दांत नव्हतें.

१९२९

अभ्यास

आई ! आई !!

- (१) तुमच्या अनुभवांतली आईच्या विलक्षण प्रेमाची एखादी गोष्ट सांगा.
- (२) ' केवढे हें कौर्य ' ही टिळकांची कविता आणि ' पण लक्षांत कोण घेतो ' यांतील आईच्या मृत्यूचें प्रकरण वाचा.
- (३) ' उपवर सुलीची आई गरीब असून भागत नाही ! ' हें कुसुमावतीचें म्हणणें तुम्हांला पटतें काय ?

सवतीचा सूड

- (१) या गोष्टीचें नांव तुम्हांला योग्य वाटतें कां ? वाटत असल्या कारण सांगा; नसल्यास तुम्हीं दुसरें कोणतें नांव सुचवाल ?
- (२) सवत म्हटली कीं तिथें मत्सर आलाच अशी समजूत आहे. पण या गोष्टींत लेखकानें निराळेंच चित्र रंगविलें आहे. हा चमत्कार त्यानें कसा घडवून आणला याचें विवेचन करा.
- (३) हुंझ्यापायीं स्वतःला जाळून घेणाऱ्या स्नेहलतेची माहिती मिळवून आत्म-हत्येपूर्वीचे तिच्या मनांतले विचार पत्ररूपानें लिहा.

दृष्टिलाम

- (१) ' आई, आई !! ' व ' सवतीचा सूड ' या गोष्टींच्या कथानकांशीं या गोष्टीच्या कथानकाची तुलना करून तुम्हांला महत्त्वाचा कोणता फरक दिसतो तें सांगा.
- (२) अहो ! वेदांत, भारत, भागवत, सारं सोडून तुतारी कुठली सुचली हो या बेव्याला ? ' हा प्रश्न वाचून आपल्याला हंसूं का येतें !
- (३) केशवसुतांची ' रांगोळी घालतांना पाहून ' ही कविता व ' दृष्टीआडच्या सृष्टींत ' हीं शब्दचित्रें (लेखिका-श्यामा) वाचा.

चतुर्भुज

- (१) या गोष्टीला ' समजुतीचा घोटाळा ' अथवा ' ब्रह्मघोटाळा ' असें नांव दिलें तर तें अधिक चांगलें दिसेल काय ?
- (२) ' कपड्यांची अदलाबदल ' ही श्री. केळकरांची गोष्ट व ' निशिकांतची नवरी ' हें श्री. काणेकरांचें नाटक वाचा.
- (३) व्यक्तिविषयींची गैरसमजूत अगर वस्तूंची अदलाबदल यामुळें उत्पन्न झालेला तुमच्या अनुभवांतला एखादा विनोदी प्रसंग वर्णन करा.

माहेरचीं भुतें

(१) अरुणचें मन कलाकाराचें होतें हें दिग्दर्शित करण्पाकरितां लेखकानें कोणकोणते प्रसंग योजिले आहेत ?

(२) ‘ माहेरचीं भुतें तीं ! जन्मभर पिच्छा सोडायचीं नाहीत ! ’ या अरुणच्या उद्गाराचा अर्थ काय ?

(३) या गोष्टींत अत्यंत शोकजनक अशी कुठलीही मोठी घटना नाही. मग ही गोष्ट वाचून संपवितांच आपलें मन अतिशय खिन्न कां होतें ?

स्वराज्यभिक्षा

(१) या काल्पनिक गोष्टींत ऐतिहासिक वातावरण निर्माण करण्पाकरितां लेखकानें कोणकोणत्या गोष्टींचा आश्रय केला आहे.

(२) हरिभाऊ आपटे यांच्या ‘ उषःकाल ’ व ‘ गड आला पण सिंह गेला ’ या कादंबऱ्या वाचा.

(३) वीस ओळींत मंजुळेचें स्वभावचित्र लिहा.

आंधळ्याची माऊबीज

(१) ही गोष्ट प्रसिद्ध होतांच खांडेकरांची लोकप्रिय कथालेखकांत गणना होऊं लागली. त्या दृष्टीनें या कथेंतल्या गुणावगुणांची चर्चा करा.

(२) “ माहेरचीं भुतें ” व ‘ आंधळ्याची माऊबीज ’ या गोष्टींत तुम्हांला कुठें साम्य आढळतें ? कां ?

(३) गोष्टीच्या शेवटीं चंद्रशेखराच्या तोडांत ‘ तुतारी ’ तल्या तीन ओळी घालण्यांत लेखकाचा काय उद्देश आहे ?

लीलावती

(१) ‘ रहस्यानें कथेची रम्यता वाढते ’ या तत्त्वाचा लेखकानें कसा उपयोग करून घेतला आहे तें सांगा.

(२) ‘ पुनर्विवाह ’ या विषयावर वीस ओळींचा निबंध लिहा.

(३) ‘ जगांत दुसऱ्याला हंसण्याइतकें सोपें आणि दुसऱ्यासाठीं रडण्याइतकें कठिण काम नाही ! ’ या वाक्याचें सविस्तर विवेचन करा.

गीतारहस्य

(१) या गोष्टींतल्या मामांच्या स्वभावाचे विशेष सांगा.

(२) खेडेगांवांतल्या वातावरणाचा लेखकानें कथानकाच्या विकासास. कसा उपयोग करून घेतला आहे तें पहा.

(३) या कथेंतली तुम्हांला आवडलेली पांच वाक्यें लिहून तीं आवडण्याचीं कारणें सांगा.

